

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
(Α.Μ.: 1012202003007)

**Θέμα: «Ο Ελληνικός Στρατός της Μέσης Ανατολής και ο ρόλος του
στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου (1941-1944)»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2022

«Τίποτε δεν γίνεται, στις ένοπλες δυνάμεις, αυτόματα.
Χρειάζονται πάντοτε και παντού πολιτικές αποφάσεις,
κυβερνητικές ενέργειες και διαταγές».

Π. Κανελλόπουλος, *Πώς εφθάσαμεν στην 21^η Απριλίου 1967*

«Το πιο σοβαρό δίδαγμα είναι πως δε μπορείς να ξεκινάς
μια ένοπλη διαμαρτυρία και να τη σταματάς στη μέση.
Πρέπει να την ολοκληρώσεις με πολιτικά αιτήματα».

Σ. Τσίρκας, *Αριάγνη (Ακυβέρνητες Πολιτείες)*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	4
Εισαγωγή.....	6

Α΄ Κεφάλαιο

Η εξόριστη κυβέρνηση και οι περιπλοκές στο ρόλο του στρατού.....	10
1.1. Οι διεργασίες αναδόμησης της κυβέρνησης και ο δρόμος προς την εξορία.....	10
1.2. Ο ρόλος του στρατού.....	15
1.3. Ζητήματα που περιέπλεκαν το ρόλο του στρατού.....	17
1.3.1. Το συνταγματικό και το πολιτειακό ζήτημα.....	17
1.3.2. Οι εγγενείς αδυναμίες της κυβέρνησης.....	21

Β΄ Κεφάλαιο

Οι συνθήκες συγκρότησης του Ελληνικού Στρατού Μέσης Ανατολής.....	25
2.1. Οι πρώτοι πυρήνες του ελληνικού στρατού.....	25
2.2. Ο ρόλος της παροικίας και οι πρόσφυγες.....	27
2.3. Η πολιτικοποίηση του στρατού.....	30
2.4. Η απαρχή των κινημάτων: το ανεκδήλωτο κίνημα του Δεκεμβρίου 1941.....	34
2.5. Η ελληνοβρετανική συμφωνία της 9 ^{ης} Μαρτίου 1942.....	35
2.6. Η είσοδος του Π. Κανελλόπουλου στην κυβέρνηση.....	38

Γ΄ Κεφάλαιο

Η αναταραχή στο στράτευμα το 1943.....	44
3.1. Το κίνημα του Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1943.....	44
3.1.1. Κυβερνητικές αποφάσεις ως προπομπός του κινήματος.....	44
3.1.2. Η εκδήλωση του κινήματος.....	46
3.1.3. Ο ανασχηματισμός της κυβέρνησης.....	52
3.2. Τα στασιαστικά γεγονότα του Ιουλίου 1943.....	57
3.2.1. Η στάση στη II Ταξιαρχία.....	57
3.2.2. Οι ταραχές στο Ναυτικό.....	61

Δ΄ Κεφάλαιο

Το κίνημα του 1944 και οι πολιτικές προεκτάσεις του.....	64
4.1. Οι επαφές ανάμεσα στις δύο ελληνικές πραγματικότητες.....	64
4.2. Το κίνημα του 1944.....	67

4.2.1. Η ίδρυση της ΠΕΕΑ και η αντίδραση της κυβέρνησης.....	67
4.2.2. Η στάση του φιλοεαμικού κινήματος.....	71
4.2.3. Η κυβερνητική κρίση και η βρετανική παρέμβαση μετά την εκδήλωση του κινήματος.....	73
4.2.4. Τα γεγονότα στην Ι Ταξιαρχία.....	76
4.2.5. Το κίνημα στο Ναυτικό.....	78
4.3. Ο αντίκτυπος του κινήματος στο συνέδριο του Λιβάνου.....	81
4.3.1. Ο Γ. Παπανδρέου και το συνέδριο του Λιβάνου	81
4.3.2. Στρατοδικεία και αναδιοργάνωση του στρατού.....	87
Επίλογος.....	90
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	95
Περίληψη.....	101

Πρόλογος

Το ενδιαφέρον για τη δεκαετία του 1940 παραμένει αμείωτο, μολονότι έχουν μεσολαβήσει ογδόντα περίπου χρόνια και οι περισσότεροι από τους ανθρώπους που τη βίωσαν ως μάρτυρες ή ως πρωταγωνιστές έχουν αποβιώσει. Η συγκεκριμένη δεκαετία, με ορόσημα τον πόλεμο, την κατοχή, την αντίσταση και την εμφύλια σύρραξη, θεωρείται ότι συνέβαλε στη διαμόρφωση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συνθηκών που επέδρασαν στον υπόλοιπο 20^ο αιώνα.

Η μελέτη των γεγονότων της Μέσης Ανατολής την περίοδο 1941-1944, που αποτελούν ένα μέρος αυτής της ιστορικής περιόδου, καταδεικνύει ότι η περιοδολόγηση που τέμνει τον ιστορικό χρόνο είναι απόλυτα συμβατική. Η διαπίστωση αυτή δεν αναιρεί την αξία των ιστορικών περιόδων, αλλά αναδεικνύει ότι δεν είναι απόλυτα εφικτή η περιχαράκωση των γεγονότων σε ασφυκτικά όρια, καθώς γεγονότα προγενέστερων περιόδων επηρεάζουν τις επόμενες αναπτύσσοντας σχέσεις εσωτερικής διασύνδεσης μεταξύ τους.

Η κεντρική επιλογή της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης να συγκροτήσει στρατό στη Μέση Ανατολή δεν ήταν αποδεσμευμένη από εκκρεμότητες του παρελθόντος και συγχρόνως αποτέλεσε τη βάση επί της οποίας εκδιπλώθηκε η δυναμική των γεγονότων. Τα γεγονότα στη Μέση Ανατολή διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου. Ο ρόλος αυτός ίσως έχει συσκοτιστεί εξ αιτίας της μεταγενέστερης επιβάρυνσης τους με ένα ηθικό φορτίο, όπως μαρτυρεί η χρήση της λέξης «ανωμαλίες», με την οποία ενίοτε συνοψίζονταν τα γεγονότα στη Μέση Ανατολή. Τα γεγονότα αυτά αποτελούν αντικείμενο της ανά χείρας μελέτης.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Καθηγητή Θανάση Χρήστου, για την αμέριστη εμπιστοσύνη και ενθάρρυνση που προσέφερε ως επιβλέπων καθηγητής για την ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής μεταπτυχιακής ειδίκευσης. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συνεπιβλέποντες καθηγητές, κ. Σωτήρη Ριζά και κ. Ιάκωβο Μιχαηλίδη, τους οποίους, χάριν του Μεταπτυχιακού Προγράμματος, μπορώ να τους θεωρώ «πανεπιστημιακούς δασκάλους» μου.

Επίσης, ευχαριστίες οφείλω στο προσωπικό της βιβλιοθήκης των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), της Λαϊκής Βιβλιοθήκης Καλαμάτας, της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Καλαμάτας, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Αιγάλεω και του Παραρτήματος Καλαμάτας

της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για τη διάθεση να προσφέρουν τη βοήθειά τους.

Η ευγνωμοσύνη μου προς τον αδελφό μου, Δημήτρη, δεν οφείλεται μόνο στις πολύτιμες επισημάνσεις του αλλά και στην απλόχερη ενίσχυσή του. Η περάτωση τούτης της μελέτης, όμως, δεν θα ήταν εφικτή δίχως τη γενναιόδωρη ηθική συμπαράσταση, την υπομονή και την κατανόηση που εισέπραξα από τη σύζυγό μου, Κασσιανή, και τον γιο μου, Φοίβο.

Εισαγωγή

Η είσοδος της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνοδεύεται από το παράδοξο της ύπαρξης ενός δικτατορικού καθεστώτος με ιδεολογική συγγένεια με τις φασιστικές δυνάμεις του Άξονα και της συμπαράταξης της χώρας με τους δημοκρατικούς συμμάχους με προεξάρχουσα τη Βρετανία. Η γερμανική εισβολή, μετά τις επιτυχίες του ελληνικού στρατού στον πόλεμο με την Ιταλία, οδήγησε στην τριπλή κατοχή της χώρας και στη συγκρότηση δύο κυβερνητικών σχηματισμών, οι οποίοι το 1944 θα αυξηθούν σε τρεις. Στην Ελλάδα οι κατοχικές κυβερνήσεις ανέλαβαν να προωθήσουν τα συμφέροντα των κατακτητών, ενώ ο ελληνικός λαός κλήθηκε να διαχειριστεί τα ολέθρια επακόλουθα της κατοχής. Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση επεδίωξε να διευρύνει τη νομιμοποιητική της βάση με κεντρική επιλογή τη συγκρότηση ενόπλων δυνάμεων.

Η συγκρότηση του ελληνικού στρατού στη Μέση Ανατολή συνιστούσε μια απόπειρα εξόχως πολιτικά φορτισμένη και απόλυτα συνυφασμένη με το ιστορικό συγκείμενό της. Αυτή η παραδοχή, αξιωματικού τύπου, συνιστά το σημείο εκκίνησης της παρούσας διατριβής με κεντρικό άξονα τον Ελληνικό Στρατό της Μέσης Ανατολής, καθώς δύναται να λειτουργήσει ως σημείο αναφοράς στην απόπειρα προσπέλασης των γεγονότων της περιόδου, των οποίων η νοηματοδότηση επιχειρείται μέσω της ένταξης στο ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο τους.

Η ερευνητική διαδικασία παρείχε όχι μόνο την επιβεβαίωση της αρχικής παραδοχής αλλά και τη διεύρυνση των κεντρικών ερευνητικών ερωτημάτων. Ειδικότερα, στα ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με το ρόλο που κλήθηκε να αναλάβει ο υπό συγκρότηση στρατός και την επίδραση, κυρίως μέσω των κινήματων, που άσκησε στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου προσετέθησαν καινούργια, που αφορούσαν στους παράγοντες που δημιουργούσαν περιπλοκές στην αποστολή του στρατού, το ρόλο ατόμων και πολιτικών χώρων, που δραστηριοποιήθηκαν είτε στο στρατό είτε στο χώρο της Μέσης Ανατολής.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάστηκε στους παράγοντες, είτε επρόκειτο για εσωτερικούς είτε για εξωτερικούς, που προσδιόρισαν την πολιτική επίδραση του στρατού. Οι πολιτικές εκκρεμότητες του παρελθόντος, η ελληνική κυβέρνηση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις εγγενείς αδυναμίες της, η πρόσδεση της κυβέρνησης στη βρετανική πολιτική, η Αίγυπτος ως ο χώρος στον οποίο διαβιούσε μια πολυπληθής και έντονα πολιτικοποιημένη ελληνική παροικία, η διεύρυνση της

ελληνικής παρουσίας στην περιοχή με τις μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών, προσφύγων και αξιωματικών, η έντονη πολιτικοποίηση του στρατεύματος και η πολιτική αξιοποίηση του στρατού ως μέσου επιβολής σκοπιμοτήτων αποτέλεσαν τα ψηφία που ολοκληρώνουν την εικόνα. Τα γεγονότα που προέκυψαν εξετάζονται ως αποτέλεσμα της δυναμικής των ενδογενών και εξωγενών παραγόντων και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης και όχι ως κατάληξη μιας προδιαγεγραμμένης πορείας.

Σκοπός της παρούσας διατριβής είναι η μελέτη και η ανάδειξη των γεγονότων που προέκυψαν με την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να συγκροτήσει τον Ελληνικό Στρατό Μέσης Ανατολής. Η συμβολή αυτών των γεγονότων στις ευρύτερες εξελίξεις δεν έχει τονιστεί επαρκώς, καθώς στην εκτεταμένη βιβλιογραφία για τη δεκαετία του 1940 είναι περιορισμένη η έκταση που καταλαμβάνει σε αυτήν με εξαίρεση ορισμένες σημαντικές μελέτες. Η διατριβή θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ένα εργαλείο στην αποτίμηση των γεγονότων στη Μέση Ανατολή. Επιπρόσθετα, μέσω της σύνθεσης της υπάρχουσας ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας επιχειρείται η παρουσίαση μιας συνολικής επισκόπησης του υπό εξέταση θέματος. Η συνολική εποπτεία του θέματος, σε συνδυασμό με το επιλεγμένο ύφος και γλώσσα, επιτρέπει την αξιοποίησή της ακόμα και από έναν αναγνώστη που δεν έχει μνηθεί στην εν λόγω περίοδο προκειμένου να προσεγγίσει τα γεγονότα.

Η συγκέντρωση του απαραίτητου υλικού πραγματοποιήθηκε με την αξιοποίηση δημοσιευμένων αρχειακών πηγών. Το «Ιστορικό Αρχείο του Εμμανουήλ Ι. Τσουδερού 1941-1944» αποτέλεσε βασική πηγή, καθώς προσφέρει πολύτιμο πρωτογενές υλικό. Επίσης, αξιοποιήθηκε το «Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου» του Μουσείου Μπενάκη στη ψηφιακή έκδοσή του από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος». Το «Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944» της Ακαδημίας Αθηνών, στο οποίο καταγράφονται περιληπτικά σημαντικά πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα της περιόδου, προσέφερε τη δυνατότητα να προσεγγιστούν έγγραφα του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών. Σημαντική ήταν η συνεισφορά μαρτυριών πρωταγωνιστών της περιόδου, στις οποίες, αν και καταγράφεται η προσωπική οπτική τους, παρέχονται σημαντικές πληροφορίες και πρόσβαση σε τεκμήρια. Επιβεβλημένη καθίστατο και η αξιοποίηση έργων αναφοράς από την ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, εξ αιτίας της επιστημονικής εγκυρότητάς τους και της τεκμηρίωσής τους μέσω πρωτογενών πηγών.

Η συνθετική διαδικασία του συγκεντρωμένου υλικού και ο στόχος παρουσίασης του με τη μέγιστη σαφήνεια οδήγησαν στην τελική διάρθρωση της διατριβής. Το πρώτο κεφάλαιο οριοθετεί το ιστορικό πλαίσιο του θέματος, καθώς σε αυτό, αρχικά, γίνεται αναφορά στις συνθήκες που οδήγησαν στο σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον Εμμανουήλ Γσουδερό, η οποία με ενδιάμεσο σταθμό την Κρήτη μετέβη στην Αίγυπτο αποτελώντας την πρώτη εξόριστη ελληνική κυβέρνηση της περιόδου. Στη συνέχεια του κεφαλαίου η προσοχή μας εστιάζεται στην κεντρική επιλογή της κυβέρνησης να συγκροτήσει ένοπλες δυνάμεις στη Μέση Ανατολή και στο σχεδιαζόμενο ρόλο που καλείτο ο στρατός να αναλάβει. Ο ρόλος του στρατού συσκοτίστηκε και περιπλέχθηκε από ένα πλέγμα παραγόντων, που σχετίζονταν με τις πολιτικές εκκρεμότητες του παρελθόντος και τις εγγενείς αδυναμίες της ελληνικής κυβέρνησης.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται τις συνθήκες συγκρότησης του Ελληνικού Στρατού Μέσης Ανατολής. Η Φάλαγγα Ελλήνων Αιγύπτου και η άφιξη τμήματος της Ταξιαρχίας Έβρου αποτέλεσαν τους πρώτους πυρήνες του ελληνικού στρατού, ο οποίος επισήμως συγκροτήθηκε ως Βασιλικός Ελληνικός Στρατός Μέσης Ανατολής. Η Ι Ταξιαρχία αποτέλεσε την πρώτη μονάδα του στρατού, η στελέχωση του οποίου πραγματοποιήθηκε και με αξιωματικούς που διέφυγαν από την Ελλάδα, από Έλληνες της παροικίας και από πρόσφυγες. Η πολιτικοποίηση του στρατού προέκυψε ως φυσιολογική απόρροια της έντονης ελληνικής πολιτικής δραστηριότητας στην περιοχή της Αιγύπτου και διευρύνθηκε με την άφιξη φυγάδων από την Ελλάδα. Η ίδρυση οργανώσεων στο στρατό πιστοποιεί αυτή την πολιτικοποίηση. Η ελληνοβρετανική συμφωνία της 9^{ης} Μαρτίου 1942 επισημοποίησε την οργάνωση και τη χρησιμοποίηση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων από τις συμμαχικές δυνάμεις. Αποτελεί καθοριστική στιγμή για τα γεγονότα, διότι όχι μόνο ρύθμιζε οριστικά την επίσημη οργάνωση του ελληνικού στρατού, αλλά οριοθετούσε και τη βρετανική επιρροή στις εξελίξεις. Η είσοδος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στην κυβέρνηση επέφερε αλλαγές στην οργάνωση των υπουργείων και στο στράτευμα.

Αντικείμενο του τρίτου κεφαλαίου αποτελεί το κίνημα που εκδηλώθηκε στον ελληνικό στρατό τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1943 και τα στασιαστικά γεγονότα του Ιουλίου που ακολούθησαν. Η πολιτική δράση ατόμων και οργανώσεων στο στράτευμα ώθησαν τον αντιπρόεδρο και υπουργό Εθνικής Άμυνας Π. Κανελλόπουλο σε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες. Ο σχεδιασμός για αλλαγές στις

διοικήσεις των μονάδων, αλλά κυρίως η απομάκρυνση ενός διοικητή τάγματος στη II Ταξιαρχία αποτέλεσαν την αφορμή για να εκδηλωθεί το κίνημα του 1943, το οποίο οδήγησε σε κυβερνητικό ανασχηματισμό και στην ανάδειξη ως νικητή σε αυτή την πολιτική αναμέτρηση τη συμμαχία αριστερών και δημοκρατικών στο στράτευμα. Τα γεγονότα του Ιουλίου δεν αποτελούσαν αποτέλεσμα πολιτικού σχεδιασμού, για αυτό στην παρούσα εργασία δεν χαρακτηρίζονται ως κίνημα. Η νέα αναστάτωση στο στρατό και το Ναυτικό, όμως, σηματοδοτούν μια διαφοροποίηση από το κίνημα του Φεβρουαρίου-Μαρτίου, καθώς αντιμετωπίστηκαν με πιο δυναμικές λύσεις.

Το τέταρτο κεφάλαιο πραγματεύεται το κίνημα του 1944 και τις πολιτικές προεκτάσεις του. Οι μήνες που προηγήθηκαν του κινήματος είχαν συνθέσει μια διαδικασία έντονης επικοινωνίας ανάμεσα στην ελλαδική πραγματικότητα και στην ελληνική της Μέσης Ανατολής. Το πολιτειακό ζήτημα παρέμενε ανοικτό, οι επαφές της κυβέρνησης Τσουδερού με κόμματα και αντιστασιακές οργανώσεις με επιδίωξη την Εθνική Ενότητα αναπτύσσονταν και αντιπροσωπία της Αντίστασης μετέβη στο Κάιρο, προωθώντας δυναμικά μια λύση στο πολιτειακό ζήτημα. Σε αυτό το πλαίσιο η ίδρυση της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) από το ΕΑΜ αποτέλεσε το έναυσμα για το κίνημα του Μαρτίου 1944, που οργανώθηκε από τις αριστερές στρατιωτικές οργανώσεις. Κεντρική επιδίωξη του κινήματος ήταν η συνεργασία της κυβέρνησης με το νέο κυβερνητικό σχηματισμό στην Ελλάδα. Το κίνημα κατεστάλη δυναμικά από την κυβέρνηση σε συνεργασία με τις βρετανικές στρατιωτικές αρχές. Μετά από τη βραχύβια κυβέρνηση του Σοφοκλή Βενιζέλου, ο Γεώργιος Παπανδρέου αποτέλεσε τον τρίτο πρωθυπουργό των εξόριστων κυβερνήσεων. Ο νέος πρωθυπουργός διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στο συνέδριο του Λιβάνου, στο οποίο τα γεγονότα στο στράτευμα αξιοποιήθηκαν για να επιτευχθούν οι κυβερνητικές επιδιώξεις και να υπογραφεί το Εθνικό Συμβόλαιο, το οποίο λειτούργησε ως οδικός χάρτης συνεργασίας των πολιτικών κομμάτων και των αντιστασιακών οργανώσεων με προοπτική την Απελευθέρωση.

Α΄ Κεφάλαιο

Η εξόριστη κυβέρνηση και οι περιπλοκές στο ρόλο του στρατού

1.1. Οι διεργασίες αναδόμησης της κυβέρνησης και ο δρόμος προς την εξορία

Ο θάνατος του Ι. Μεταξά στις 29 Ιανουαρίου του 1941, ενώ ο ελληνικός στρατός ήδη από τα μέσα του Νοεμβρίου του προηγούμενου έτους είχε ξεκινήσει την αντεπίθεση εναντίον των Ιταλών στο αλβανικό μέτωπο, δημιούργησε ένα κενό εξουσίας στη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Η επιλογή του διαδόχου του Μεταξά αποτελούσε ένα ζήτημα όχι μόνο ελληνικού ενδιαφέροντος αλλά και βρετανικού. Η ανησυχία της βρετανικής κυβέρνησης εκφράστηκε από τον πρεσβευτή της στην Ελλάδα, C. M. Palairret, ο οποίος δεν επιδοκίμασε την πρόθεσή του βασιλιά Γεωργίου Β΄ να ορίσει διάδοχο του Μεταξά τον Α. Κορυζή, Διοικητή της Εθνικής Τραπέζης, και αντιπρότεινε την προσωρινή ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τον ίδιο τον βασιλιά.¹ Όμως, ο δεύτερος πόλος του καθεστώτος επέμεινε στην απόφασή του. Ο Κορυζής ως πρωθυπουργός θα συνέχιζε την πολιτική του καθεστώτος ακολουθώντας τις υποδείξεις του βασιλιά, καθώς δεν διέθετε πολιτικά ή στρατιωτικά ερείσματα. Συγκεκριμένα, ο νέος πρωθυπουργός επιβεβαίωσε την εκπεφρασμένη από τον Μεταξά θέση πως η χώρα θα αντιστεκόταν στη γερμανική εισβολή και θα πολεμούσε στο πλευρό της Βρετανίας, καθώς είχε συνδέσει την τύχη της με τη σύμμαχό της. Σύμφωνα με τον Αμερικανό πρέσβη στην Ελλάδα, L. Mac Veagh, η παλιά δυαρχία βασιλιά-δικτάτορα ήταν παρελθόν και πλέον ο βασιλιάς ήταν επικεφαλής.² Παράλληλα, οι Βρετανοί έθεταν στον Γεώργιο Β΄ το ζήτημα συγκρότησης εθνικής κυβέρνησης, η οποία θα λειτουργούσε πιο αποδοτικά ως προς τη διεξαγωγή του πολέμου, όμως εκείνος απέρριπτε αυτή την προοπτική και τη μετέθετε για το μέλλον.³

Η αυτοκτονία του Κορυζή στις 18 Απριλίου, λίγες ημέρες μετά τη γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδας,⁴ δημιούργησε εκ νέου ζήτημα διαδοχής. Ο Γεώργιος

¹ Ι. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Αθήνα 2009, σ. 208.

² Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-1944*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 28, στο εξής βλ. Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων*.

³ R. Clogg, «The Greek Government-in-Exile 1941-4», στο: *The International History Review*, τ. 1 ν. 3 (1979), σ. 381. Ι. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 210. Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων*, σ. 32.

⁴ Στις πρώτες πρωινές ώρες της 6^{ης} Απριλίου ο Γερμανός πρεσβευτής στην Αθήνα ανακοίνωσε στην ελληνική κυβέρνηση τη διαταγή της γερμανικής κυβέρνησης προς τα στρατεύματά της να εισβάλουν στο ελληνικό έδαφος για να εκδιώξουν τις βρετανικές δυνάμεις. Την ίδια ώρα επιδόθηκε στον Έλληνα πρεσβευτή στο Βερολίνο διακοίνωση με συνημμένο υπόμνημα, στα οποία η Ελλάδα κατηγορείτο πως εγκατέλειψε την ουδετερότητα και τάχθηκε στο πλευρό της Βρετανίας. Για το τηλεγράφημα προς τη

και σε αυτή τη συγκυρία δεν προχώρησε στη συγκρότηση κυβέρνησης ευρύτερης αποδοχής παρ' όλες τις προτάσεις των Βρετανών. Αυτές οι κινήσεις θα σηματοδοτούσαν τη μεταβολή του καθεστώτος, όμως οι προθέσεις του Γεωργίου κινούνταν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Αρχική επιλογή του Γεωργίου υπήρξε ο Κ. Κοτζιάς, Διοικητής Πρωτεύουσας, προοπτική που δεν ικανοποίησε τους Βρετανούς. Η γνωστή «φιλογερμανική» προδιάθεσή του και η ταύτισή του με το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου δεν επέτρεψαν να τελεσφορήσει αυτή η προοπτική, διότι δύσκολα θα βρίσκονταν πολιτικοί πρόθυμοι να συνεργαστούν μαζί του.⁵

Οι ώρες στο μέτωπο ήταν κρίσιμες με την γερμανική εισβολή σε εξέλιξη. Οι μικρές, εν συγκρίσει με τις ανάγκες των στρατιωτικών επιχειρήσεων και τις αρχικές επιθυμίες της ελληνικής πλευράς,⁶ βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις, που είχαν φτάσει για την άμυνα της Ελλάδας, και ο ελληνικός στρατός δεν ήταν σε θέση να ανακόψουν τη γερμανική προέλαση. Ήδη είχαν εκφραστεί απόψεις για συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η κυβερνητική κρίση παρέμενε και συνέτεινε στην αύξηση της αβεβαιότητας και της ανησυχίας. Η διαδικασία αναζήτησης λύσης έφερε στο προσκήνιο τις περιπτώσεις δημοκρατικών στρατηγών που εμπλέκονταν στο κίνημα του 1935, όπως ο Σ. Γονατάς, ο Θ. Πάγκαλος, ο Κ. Μανέτας και ο Α. Οθωναίος.

Επίσης, εμφανίστηκε ως υποψήφιος και ο πρώην βενιζελικός στρατηγός Α. Μαζαράκης-Αιινάιν, ο οποίος αποδέχθηκε κατ' αρχήν την πρόταση υπό την αίρεση να ενημερωθεί για την κατάσταση στο μέτωπο και να απομακρυνθεί ο Κ. Μανιαδάκης από Υφυπουργός Δημοσίας Ασφαλείας. Τα δεδομένα, όμως, από το μέτωπο και η αντίδραση του βασιλιά και των Βρετανών στον όρο που ετέθη οδήγησαν στη ματαίωση της συγκρότησης κυβέρνησης υπό τον Μαζαράκη-Αιινάιν.

Η αγωνιώδης αναζήτησης λύσης στο κυβερνητικό έλλειμμα από τον χώρο των στρατιωτικών ερμηνεύεται προφανώς από τις συνθήκες έκτακτου ανάγκης που βρισκόταν η χώρα. Όμως, δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής πως επρόκειτο κυρίως για δημοκρατικούς αξιωματικούς με βενιζελικό παρελθόν. Η προοπτική

γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα και το κείμενο της διακοίνωσης και του υπομνήματος βλ. Θ. Χρήστου, *Ο ρόλος των νέων στο μέτωπο, την κατοχή και την αντίσταση (1940-1944)*, Αθήνα 2017, τ. 2, σ. 88-127.

⁵ Ι. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 254.

⁶ Για το ζήτημα της αποδοχής από την ελληνική κυβέρνηση της πρότασης περί αποστολής βρετανικού εκστρατευτικού σώματος και για το μέγεθος αυτής βλ. Η. Richter, *Η Ιταλο-Γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδας*, Αθήνα 1998, σ. 255-323, στο εξής βλ. Η. Richter, *Η Ιταλο-Γερμανική επίθεση*. Βλ. και Ι. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 199-248.

εγκατάλειψης της πρωτεύουσας από τον βασιλιά και την κυβέρνησή του είχε πλέον καταστεί βέβαιη. Η περίπτωση μετάβασης στην Κρήτη είχε ήδη συζητηθεί, όμως η κυβέρνηση χρειαζόταν την παρουσία ενός προσώπου ικανού να κάμψει τις αντιδράσεις του κρητικού λαού απέναντι στη βασιλική κυβέρνηση και να προσδώσει σε αυτή μία δημοκρατική κάλυψη. Η μικρή επιρροή που ασκούσε ο βασιλιάς και η κυβέρνησή του στους κατοίκους της Κρήτης ήταν γνωστή και στους Βρετανούς.⁷ Η προσπάθεια του Γεωργίου να προσφέρει κυβερνητικά αξιώματα σε άτομα του δημοκρατικού χώρου δεν έγινε αποδεκτή ως μία διαλλακτική κίνηση πολιτικού ανοίγματος ούτε μετέτρεψε την αρνητική άποψη για τον ίδιο ενός μεγάλου τμήματος του ελληνικού λαού.⁸

Στις 20 Απριλίου 1941 ο βασιλιάς, αναλαμβάνοντας ο ίδιος την Προεδρία του υπουργικού συμβουλίου, διόρισε αντιπρόεδρο και υπουργό Ναυτικών τον υποναύαρχο Α. Σακελλαρίου. Επίσης, ορκίστηκε ο Εμμανουήλ Τσουδερός ως υπουργός Εξωτερικών, Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας.⁹ Επρόκειτο για την ίδια ημέρα που ο στρατηγός Γ. Τσολάκογλου υπέγραψε την συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού δίχως την έγκριση των ανωτέρων του. Την επόμενη ημέρα ο Τσουδερός ορκίστηκε πρωθυπουργός, ενέργεια που υποστήριξε ο Palairet.¹⁰ Στη νέα κυβέρνηση παρέμειναν οι υπουργοί της 4^{ης} Αυγούστου, όπως ο Κ. Μανιαδάκης, ο Θ. Νικολούδης και ο Α. Δημητράτος.

Ο Τσουδερός, πέρα από το βασικό πλεονέκτημα της κρητικής καταγωγής του, με τη θητεία του στην Τράπεζα της Ελλάδας και το βενιζελικό παρελθόν του θα μπορούσε να αποσπάσει τη σιωπηρή συναίνεση ή έστω την ανοχή από τους οπαδούς της 4^{ης} Αυγούστου και τους δημοκρατικούς αντίστοιχα. Όμως, δεν έλειπε και η ανησυχία στους κόλπους των ηγετών των παραδοσιακών κομμάτων, καθώς η παρουσία του θα προσέδιδε κύρος στην κυβέρνηση. Σε αυτή την ανησυχία έβρισκε αφετηρία και ο φόβος τους για εγκαθίδρυση κάποιου τύπου δικτατορίας από τον βασιλιά ή μιας μορφής διακυβέρνησης με περιορισμένα περιθώρια δράσης και πρόσβασης στην εξουσία για τα παραδοσιακά κόμματα μετά το τέλος του πολέμου.¹¹

⁷ Η. Richter, *Η Ιταλο-Γερμανική επίθεση*, σ. 538.

⁸ Τ. Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα (επιστ. επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ-Π. Παπαστράτης)*, Αθήνα 2007, τ. 3-Μέρος 1^ο, σ. 306, στο εξής βλ. Τ. Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων Αξιωματικών».

⁹ Η. Βενέζης, *Εμμανουήλ Τσουδερός. Ο Πρωθυπουργός μάχης της Κρήτης*, Αθήνα 1966, σ. 170.

¹⁰ Η. Richter, *1936-1946 Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, τ. 1, σ. 122, στο εξής βλ. Η. Richter, *1936-1946 Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις*, τ. 1.

¹¹ Ι. Α. Πετρόπουλος, «Τα ελληνικά παραδοσιακά κόμματα κατά την περίοδο της Κατοχής», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση (επιμ. Ι. Ιατρίδης)*, Αθήνα 1984, σ. 58.

Από την πλευρά του ο Τσουδερός αιτιολογούσε την ανάληψη της προεδρίας της κυβέρνησης υποστηρίζοντας πως οι ευθύνες για τη δικτατορία έπρεπε να αναζητηθούν σε μεταγενέστερη εποχή. Επίσης, εξέφραζε τη βεβαιότητα πως, σε περίπτωση που είχε αρνηθεί, η ακυβερνησία θα εμπόδιζε την τακτική υποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων και τη συνέχιση του αγώνα στην Κρήτη.¹² Σε μεταγενέστερη επιστολή του 1948, διαθέτοντας πλέον την εμπειρία των γεγονότων, υποστήριζε πως η παρουσία του στην κυβέρνηση αποτελούσε την πρώτη έμπρακτη βασιλική αποδοκιμασία της δικτατορίας. Επιπρόσθετα, θεωρούσε πως η δική του ιδεολογία και πολιτική πράξη και όχι η συμμετοχή κάποιων υπουργών του καθεστώτος προσέδιδαν στην κυβέρνηση το χαρακτήρα της.¹³ Σε διάγγελμα που εξέδωσε την ημέρα ανάληψης των καθηκόντων του προέταξε το ζήτημα της εθνικής ενότητας, την οποία κατά τον ίδιο συμβόλιζε η κυβέρνηση. Συνάμα, επιβεβαίωνε τη σύμπλευση της Ελλάδας με τη Βρετανία και προανήγγειλε τη συνέχιση του αγώνα μέχρι το νικηφόρο τέλος. Δεν παρέλειπε να αναδείξει ως προϋποθέσεις αυτής της νίκης την εθνική ενότητα και την εσωτερική τάξη.

Τα ξημερώματα της 23^{ης} Απριλίου ο Γεώργιος, η κυβέρνηση¹⁴ και ο Palairet εγκατέλειψαν την Αθήνα με υδροπλάνο με κατεύθυνση τη Σούδα της Κρήτης. Την ίδια ημέρα βασιλικό διάταγμα απάλλασσε τον αρχιστράτηγο Α. Παπάγου από τα καθήκοντά του και τον αποστράτευε, κατόπιν αιτήματος του ιδίου, ενέργειες που συνόδευαν τη διάλυση του ελληνικού Γενικού Στρατηγείου.¹⁵ Με νέο διάγγελμα ο πρωθυπουργός μετέθετε τη συνέχεια της πολεμικής προσπάθειας στην Κρήτη.

Τα δημοκρατικά και αντιδικτατορικά αισθήματα πολλών κατοίκων της Κρήτης βρήκαν έκφραση μέσω του σχηματισμού μίας Λαϊκής Επιτροπής, η οποία με υπόμνημά της προς τον Τσουδερό διεκδικούσε την ακύρωση των διαταγμάτων της 4^{ης} Αυγούστου, τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης, την απομάκρυνση των μεταξικών υπουργών και την ανασύσταση της Βουλής του 1936. Μετά από προτροπή του Τσουδερού προέκυψε μεσολάβηση Βρετανών αξιωματούχων, οι οποίοι κατόρθωσαν να πείσουν τα μέλη της Επιτροπής να μην προχωρήσουν σε περαιτέρω δράση και να προσφέρουν χρόνο στην κυβέρνηση να ασχοληθεί με τα φλέγοντα ζητήματα που

¹² Η. Βενέζης, *ό. π.*, σ. 171.

¹³ Η. Βενέζης, *ό. π.*, σ. 172-173

¹⁴ Η ελληνική κυβέρνηση αποτελείτο από τους Ε. Τσουδερό, Α. Σακελλαρίου, Θ. Νικολούδη, Κ. Μανιαδάκη, Γ. Κορτζά, Ε. Σέκερη, Α. Δημητράτο, Π. Παναγάκο (παραιτήθηκε στις 24 Απριλίου), Π. Νικολαΐδη, Στ. Θεοφανίδη, Στ. Δημητρακάκη και στις 25 Απριλίου προσετέθη και ο Π. Αργυρόπουλος.

¹⁵ Ι. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 258.

αντιμετώπιζε.¹⁶ Σύμφωνα με άλλη εκδοχή η αντίδραση στο υπόμνημα της Λαϊκής Επιτροπής υπήρξε η βίαιη διάλυσή της με τη συνεργασία των Βρετανών.¹⁷ Ενδεικτικό γεγονός των διαθέσεων των Κρητών υπήρξε και η δολοφονία του υποστράτηγου Παπαστεργίου, διοικητή της Μεραρχίας Κρήτης, στον οποίο είχαν προσάψει την κατηγορία ότι είχε εγκαταλείψει τους στρατιώτες του προτάσσοντας την προσωπική του σωτηρία.¹⁸

Η κυβέρνηση και ο βασιλιάς στα μέσα Μαΐου προχώρησαν στην ανάκληση στο στράτευμα αξιωματικών που είχαν απομακρυνθεί για πολιτικούς λόγους. Επρόκειτο κυρίως για απόστρατους του κινήματος του 1935.¹⁹ Ανάμεσά τους ήταν και ο Ε. Τζανακάκης, ο οποίος προβιβάστηκε στο βαθμό του υποστράτηγου. Οι ανακλήσεις στο στράτευμα εμφανώς έρχονταν σε αντίθεση με την άρνηση του Μεταξά να αποδεχθεί τη στράτευση ενός μεγάλου αριθμού αποτάκτων στο Αλβανικό μέτωπο.²⁰ Την ίδια απόρριψη συνάντησαν και εκπρόσωποι του ακαδημαϊκού χώρου, των οποίων η ηλικία δεν είχε κληθεί στα όπλα, όπως ο Α. Αγγελόπουλος και ο Ξ. Ζολώτας, οι οποίοι προσέφεραν εθελοντικά τις υπηρεσίες τους. Σύμφωνα με τον Αγγελόπουλο «το καθεστώς του Μεταξά ήταν κλειστό ακόμα και σε αυτές τις δύσκολες ώρες. Αν και έβλεπε πως ήταν στο τέλος του και δεν είχε περιθώρια επιβίωσης, φοβόταν το άνοιγμα στο λαό και μάλιστα στο δημοκρατικό κόσμο».²¹ Είναι εύλογο να αναρωτηθεί κανείς αν αυτές οι ανακλήσεις συνιστούσαν μια πρώτη κίνηση διάρρηξης των «στεγανών που απομόνωναν την πολιτική εξουσία από τα πρόσωπα του δημοκρατικού περιβάλλοντος» και με αφορμή τον πόλεμο την απαρχή αντιμετώπισης των δημοκρατικών «με όρους ευρύτερης πολιτικής συναίνεσης και συμμετοχής».²²

¹⁶ P. Papastratis, *British policy towards Greece during the Second World War 1941-1944*, Νέα Υόρκη 2008, σ. 3, στο εξής βλ. P. Papastratis, *British policy*.

¹⁷ Γ. Αθανασιάδης, *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, Αθήνα 1994, σ. 68. Η. Richter, *1936-1946 Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις*, τ. 1, σ. 133.

¹⁸ P. Papastratis, *British policy*, σ. 2. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 69. Ι. Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 249.

¹⁹ Το κίνημα του 1935 αποτέλεσε μια απόπειρα της βενιζελικής παράταξης να επανέλθει στη διαχείριση της εξουσίας. Μετά την αποτυχία του κινήματος πραγματοποιήθηκαν μαζικές αποτάξεις αξιωματικών στο στρατό, το ναυτικό και την αεροπορία. Βλ. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα 2018, σ. 207-275, στο εξής βλ. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού*.

²⁰ Ο Μεταξάς αποδέχθηκε την επιστροφή στο στράτευμα αξιωματικών με το βαθμό του ταγματάρχη ή χαμηλότερο. Γ. Καραμπελιάς, *Ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων στην πολιτική ζωή της Τουρκίας και της Ελλάδας. Συγκριτική ανάλυση των μεταπολεμικών στρατιωτικών επεμβάσεων 1945-1980*, Αθήνα 1998, σ. 210.

²¹ Α. Θ. Αγγελόπουλος, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2015, σ. 27.

²² Τ. Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων Αξιωματικών», σ. 296.

Η επικείμενη γερμανική επίθεση καθιστούσε επιτακτική την εξέταση του επόμενου προορισμού της ελληνικής κυβέρνησης και του Γεωργίου. Οι αρχικές προτάσεις περιλάμβαναν την Παλαιστίνη και την Κένυα, ενώ από ελληνικής πλευράς προβλήθηκε η πρόταση μετάβασης στην Κύπρο. Η πρόταση αυτή απορρίφθηκε, καθώς η Κύπρος αποτελούσε βρετανική αποικία. Η εγκατάσταση του βασιλιά της Ελλάδας και της κυβέρνησής του σε αυτή θα μπορούσε να εγείρει διεκδικήσεις ένωσης με την Ελλάδα.²³ Η επίσημη βρετανική απάντηση υποστήριζε ότι η Κύπρος δεν προσέφερε μεγαλύτερη ασφάλεια από την Κρήτη.²⁴

Στις 20 Μαΐου 1941 εκδηλώθηκε η γερμανική επίθεση στην Κρήτη. Ο Γεώργιος Β΄ και η ελληνική κυβέρνηση τα ξημερώματα της 23^{ης} Μαΐου επιβιβάστηκαν σε βρετανικό καταδρομικό και με συνοδεία άλλων πολεμικών πλοίων αναχώρησαν με προορισμό την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Ήταν πλέον μια εξόριστη κυβέρνηση.

1.2. Ο ρόλος του στρατού

Ένα από τα πρώτα θέματα που συγκέντρωσε το ενδιαφέρον της ελληνικής κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή ήταν η συγκρότηση ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων, η συμμετοχή των οποίων σε πολεμικές επιχειρήσεις θα επέτρεπε στην εξόριστη κυβέρνηση να συνεχίσει να αποτελεί μέρος της χορείας των συμμάχων που πολεμούσαν τις δυνάμεις του Άξονα. Το γεγονός αυτό θα έδινε ώθηση στις μεταπολεμικές ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις, αφού η Ελλάδα θα αποτελούσε μέρος των νικητριών δυνάμεων. Συγχρόνως, η ανασυγκρότηση των ελληνικών δυνάμεων θα προσέφερε ένα επιχείρημα έναντι των κατηγοριών περί εγκατάλειψης της χώρας.²⁵ Ωστόσο, δεν είχε ληφθεί καμία ουσιαστική μέριμνα από την κυβέρνηση να μεταφερθούν οργανωμένα μονάδες του ελληνικού στρατού στη Μέση Ανατολή. Η μόνη σκέψη επ' αυτού εκφράστηκε πριν την αναχώρηση από την Ελλάδα με αίτημα του Γεωργίου προς τους Βρετανούς για μεταφορά Ελλήνων στρατιωτών στην Κύπρο,

²³ Βλ. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Αθήνα χ. χ., τ. 1, σ. 178, στο εξής βλ. Βλ. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*. Βλ. και R. Clogg, *ό. π.*, σ. 386-387.

²⁴ P. Papastratis, *British policy*, σ. 3.

²⁵ Π. Παπαστράτης, «Οι κυβερνήσεις εξορίας ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα (επιστ. επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ –Π. Παπαστράτης)*, Αθήνα 2007, τ. 3 - Μέρος 1^ο, σ. 206.

το οποίο απορρίφθηκε με το επιχείρημα της έλλειψης πλοίων και της προτεραιότητας απεγκλωβισμού των βρετανικών στρατευμάτων.²⁶

Το ουσιαστικό ερώτημα που ανέκυπτε αφορούσε στο ρόλο που θα αναλάμβαναν οι υπό συγκρότηση ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις. Υπό ομαλές συνθήκες σε μια χώρα με δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση η απάντηση θα προέκυπτε αβίαστα, τουλάχιστον ως προς το ποιος θα καθόριζε το ρόλο του στρατού. Το εν ισχύ ελληνικό Σύνταγμα ορίζει πως αρχηγός του Στρατού είναι ο ανώτατος άρχοντας του κράτους και τη διοίκηση του στρατού ασκεί η νόμιμα εκλεγμένη κυβέρνηση. Όμως στην υπό εξέταση χρονική περίοδο όλες αυτές οι παράμετροι βρίσκονταν υπό αίρεση καθιστώντας μια ρευστή κατάσταση. Φυσιολογικό ήταν, επομένως, να ανακύψουν στους Έλληνες στη Μέση Ανατολή ερωτηματικά και απορίες σχετικά με την αποστολή του ελληνικού στρατού.²⁷

Το υπόμνημα του Τσουδερού της 4^{ης} Ιουλίου 1941 προς τον Γεώργιο, είναι αποκαλυπτικό για τις απόψεις του σχετικά με τη συγκρότηση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων.²⁸ Ο Τσουδερός, αφού πρώτα ανέπτυξε τις εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας και τα μέσα που απαιτούνταν για την υποστήριξη αυτών,²⁹ παρουσίασε το ζήτημα της αναδιοργάνωσης των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, την οποία θεωρούσε ως ένα από τα μέσα που θα συνέβαλαν αποφασιστικά στη διεκδίκηση και την πραγματοποίηση των ελληνικών εθνικών αιτημάτων. Η αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού, σύμφωνα με τον Τσουδερό, είχε διττό σκοπό. Αρχικά, τα στρατεύματα θα προορίζονταν για την ανακατάληψη των εδαφών του ελληνικού κράτους και την κατοχή των υπό παραχώρηση νέων περιοχών. Ο δεύτερος στόχος ήταν η εξασφάλιση της συνέχειας στη συμμετοχή της Ελλάδας στις πολεμικές επιχειρήσεις στο πλευρό των συμμάχων. Ο πρώτος σκοπός είναι αυτός στον οποίο έδινε ο ίδιος προτεραιότητα. Κατά την προσωπική του εκτίμηση, οι υπό συγκρότηση

²⁶ Βλ. P. Papastratis, *British policy*, ό.π., σ. 34. Βλ. και Δ. Κατσικόστας, *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία 1941-1944. Οργάνωση, πολεμικές αποστολές και κινήματα στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 2015, σ. 42.

²⁷ Βλ. Γ. Ταμβακλής, *Οδοιπορικό στη Μέση Ανατολή 1941-1945*, Αθήνα 2003, σ. 73-74.

²⁸ Το συνέταξε εν πλω κατά τη διάρκεια της μετακίνησης του Γεωργίου και της κυβέρνησης από την Αίγυπτο προς τη Νότιο Αφρική. Για το κείμενο του υπομνήματος Τσουδερού βλ. Η. Βενέζης, ό. π., σ. 240-248.

²⁹ Οι προβαλλόμενες διεκδικήσεις της Ελλάδας στο υπόμνημα του Τσουδερού διαθέτουν ένα μη ρεαλιστικό έως και μαξιμαλιστικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, ο Τσουδερός υποστήριζε πως η Ελλάδα έπρεπε να διεκδικήσει τη Β. Ήπειρο, τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο, τη διαρρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, τη βελτίωση των ελληνικών συνόρων προς τη Γευγελή της Γιουγκοσλαβίας, τη μετανάστευση και εγκατάσταση Ελλήνων σε αποικίες της Αφρικής που θα αφαιρούνταν από τους εχθρούς. Παράλληλα, σε περίπτωση που η πολιτική της Τουρκίας ερχόταν σε σύγκρουση με εκείνη της Βρετανίας, έπρεπε να διεκδικηθεί η Αν. Θράκη με την Αδριανούπολη και η Κωνσταντινούπολη να αποτελέσει ελεύθερο κράτος με ελληνική συμμετοχή στη διοίκησή της.

ελληνικές δυνάμεις, εξαιρουμένου του στόλου, δεν ήταν δυνατόν σε σύντομο διάστημα να καταστούν ικανές αριθμητικά και ποιοτικά για ανάληψη στρατιωτικής δράσης. Ενώ παρουσίαζε τις απόψεις του για την μεταπολεμική οργάνωση της Ελλάδας, ο Τσουδερός εξέθετε την άποψή του για τον προορισμό του στρατού, που ήταν να συμπράξει με τον βασιλιά για την πολεμική αναδιοργάνωση της χώρας, ενώ ο στρατός θα βρίσκεται μακριά από πολιτικές βλέψεις και πρωτοβουλίες.

Όποια και να ήταν η προσωπική άποψη του Τσουδερού για τον προορισμό του στρατού, η επίσημη και διακηρυγμένη πολιτική της κυβέρνησης ήταν η συνέχιση του πολέμου στο πλευρό των συμμάχων. Η οικονομική διάσταση της οργάνωσης του ελληνικού στρατού και της συμμετοχής σε πολεμικές επιχειρήσεις αναδεικνύει την επικέντρωση του ενδιαφέροντος της κυβέρνησης στο ζήτημα των ενόπλων δυνάμεων. Την περίοδο 1941-1944 τα έξοδα των ένοπλων δυνάμεων, που δεν καλύπτονταν από τη Βρετανία, ανέρχονταν σε 7.188.000 στερλίνες. Ειδικότερα, για το έτος 1943-1944 οι συνολικές πολεμικές δαπάνες κάλυπταν το 86,8% του προϋπολογισμού. Περιλάμβαναν εκτός από τις καθαρά στρατιωτικές δαπάνες, τα έξοδα για αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα, για παροχές στις οικογένειες των στρατευμένων, για βοήθεια προς τους πρόσφυγες και άλλες δαπάνες. Οι πιστώσεις για τα τρία στρατιωτικά υπουργεία ανέρχονταν σε 3.320.430 στερλίνες (57,7% του προϋπολογισμού), ενώ για το υπουργείο Οικονομικών μόλις σε 1.476.926 στερλίνες.³⁰

1.3. Ζητήματα που περιέπλεκαν το ρόλο του στρατού

1.3.1. Το συνταγματικό και το πολιτειακό ζήτημα

Η Κυβέρνηση Τσουδερού από τη στιγμή που διέφυγε στην Αίγυπτο τελούσε υπό το ιδιότυπο καθεστώς μιας εξόριστης κυβέρνησης, ένα φαινόμενο που παρατηρήθηκε και με άλλες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ως αποτέλεσμα της στρατιωτικής κατοχής των εδαφικών επικρατειών τους από τις δυνάμεις του Άξονα.³¹ Η εξόριστη κυβέρνηση ως προς τη νομική της διάσταση είχε μετακινηθεί από το χαρακτήρα μιας *de jure* κυβέρνησης σε αυτό της *de facto*.³² Δεν ήταν εφικτό να

³⁰ Μ. Σπηλιωτοπούλου-Π. Παπαστράτης (σύνταξη), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944, Από τα έγγραφα του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών, Foreign Office 371*, Αθήνα 2002, τ. 1 1940-1943, σ. 85-86 και σ. 101-102, στο εξής βλ. *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943.

³¹ Κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συγκροτήθηκαν εξόριστες κυβερνήσεις του Βελγίου, της Γιουγκοσλαβίας, της (Ελεύθερης) Γαλλίας, του Λουξεμβούργου, της Νορβηγίας, της Ολλανδίας, της Πολωνίας και της Τσεχοσλοβακίας.

³² Βλ. Β. Μαθιόπουλος, «Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής», στα: *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου «Η Ελλάδα 1936-1944 Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση»* (επιστ. επιμ. Χ.

ασκήσει κυρίαρχη εξουσία επί του εδάφους και του πληθυσμού, καθώς η Ελλάδα βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο ξένων στρατευμάτων. Κανένας κοινοβουλευτικός, θεσμός του Κράτους δεν μπορούσε να λειτουργεί, με αποτέλεσμα να τίθεται υπό αμφισβήτηση η δυνατότητα άσκησης νομοθετικού έργου αλλά και η αντιπροσωπευτικότητα της κυβέρνησης. Η νομιμοποίηση της κυβέρνησης απέρρεε από το διορισμό της από τον βασιλιά και την αναγνώρισή της από τους Συμμάχους και από ουδέτερες χώρες.³³ Η αναγνώριση μίας εξόριστης κυβέρνησης ως νόμιμη εδραζόταν στη νομική αρχή ότι η κυριαρχία ενός κατεχόμενου κράτους δεν περιοριζόταν εξ αιτίας της κατοχής από δυνάμεις ξένης χώρας. Η ξενική κατοχή αποκτούσε δικαιώματα εξουσίας στηριζόμενη αποκλειστικά στην άσκηση βίας και ως εκ τούτου δεν αναγνωριζόταν ως διάδοχος της νόμιμης ηγεσίας των κατεχόμενων κρατών.³⁴

Τα δύο βασιλικά διατάγματα της 4^{ης} Αυγούστου 1936, με τα οποία είχε εγκαθιδρυθεί το δικτατορικό καθεστώς, εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε ισχύ. Πολλοί έχουν προσάψει στον Γεώργιο ότι δεν προχώρησε στην κατάργηση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου μετά το θάνατο του Μεταξά. Η στάση αυτή του Γεωργίου είτε επειδή δεν ήθελε «να διακινδυνεύσει τη θέση του διαλύοντας τον προστατευτικό κλοιό του μεταξικού καθεστώτος»³⁵ είτε για να αποφευχθούν «επικίνδυνοι κλυδωνισμοί» που θα προκαλούσε «η ανακίνηση ενός παρόμοιου ζητήματος κατά τις κρίσιμες ώρες του πολέμου»³⁶ είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω υπονόμηση του κύρους και της αποδοχής του από τον ελληνικό λαό καθώς και την αμφισβήτηση της νομιμότητας της κυβέρνησής του.³⁷

Η παραμονή στην κυβέρνηση των μεταξικών υπουργών διόγκωνε την κριτική εναντίον της κυβέρνησης από τους δημοκρατικούς κύκλους των παροίκων της Αιγύπτου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε ο Κ. Μανιαδάκης, ο οποίος ήταν ένα ανεπιθύμητο πρόσωπο για τους Αιγυπτιώτες Έλληνες. Ο Μανιαδάκης στην Αίγυπτο κατάρτιζε καταλόγους Ελλήνων με «αντιμεταξικά» αισθήματα, γεγονός που αύξανε την οργή προς το πρόσωπό του. Η κατάσταση προκάλεσε τη δυσαρέσκεια και

Φλάισερ- Ν. Σβορώνος), Αθήνα 1990, σ. 254. Βλ. και Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1944. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995, σ. 145.

³³ Βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, «Ο Αγώνας στο εξωτερικό 1941-1944. Οι εξόριστες κυβερνήσεις», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 16, Αθήνα 2000, σ. 72, στο εξής βλ. ΙΕΕ, τ. 16.

³⁴ Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων*, σ. 54.

³⁵ Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων*, σ. 29.

³⁶ ΙΕΕ, τ. 16, σ. 72.

³⁷ Η. Richter, *1936-1946 Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις*, τ. 1, σ.138.

του ίδιου του Τσουδερού.³⁸ Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο πρωθυπουργός έθεσε στον βασιλιά το δίλημμα για απομάκρυνση του Μανιαδάκη ή παραίτηση του ίδιου. Η θέση του Μανιαδάκη ήταν εδραιωμένη, διότι διέθετε την υποστήριξη του βασιλιά και των Βρετανών. Για τη βρετανική υποστήριξη δεν πρέπει να ήταν άσχετη η διασύνδεσή του με τις βρετανικές μυστικές υπηρεσίες.³⁹ Μετά την απομάκρυνση του Μανιαδάκη, ο βασιλιάς ζήτησε από τους Βρετανούς ως ανταπόδοση στην υποχώρηση που έκανε την απομάκρυνση έξι ανεπιθύμητων Ελλήνων της Αιγύπτου.⁴⁰

Η απομάκρυνση του Μανιαδάκη επετεύχθη με το Βασιλικό Διάταγμα της 2ας Ιουνίου 1941 «Περί περιορισμού αριθμού μελών της Κυβερνήσεως», στο οποίο προβαλλόταν η αναγκαιότητα μείωσης του αριθμού των μελών της κυβέρνησης εξ αιτίας των γενικότερων καταστάσεων.⁴¹ Απομακρύνθηκαν από την κυβέρνηση οι πέντε μεταξικοί, Κ. Μανιαδάκης και Θ. Νικολούδης, Ε. Σέκερης, Γ. Κορτζάς, και ο Π. Αργυρόπουλος. Παραιτήθηκε και ο Ε. Τζανακάκης, διότι προοριζόταν να αναλάβει την ηγεσία του στρατού. Παράλληλα, ο υπουργός Δικαιοσύνης, Σ. Δημητρακάκης, αναλάμβανε προσωρινά και το υπουργείο Στρατιωτικών. Οι απομακρυνθέντες από την κυβέρνηση θα αναλάμβαναν ειδική αποστολή στο εξωτερικό. Συγκεκριμένα, ο Μανιαδάκης εστάλη στην Αργεντινή ως επιθεωρητής των ελληνικών πρεσβειών στη Λατινική Αμερική και ο Νικολούδης τοποθετήθηκε πρεσβευτής στην Πραιτόρια. Ο επιδιωκόμενος θετικός αντίκτυπος στους δημοκρατικούς Έλληνες της Αιγύπτου από την απομάκρυνση ισχυρών μεταξικών υπουργών αμβλύθηκε από την ανάθεση διπλωματικών αποστολών και από την παραμονή στην κυβέρνηση του υπουργού Εργασίας, Α. Δημητράτου.

Ενώ οι κατηγορίες για συνέχιση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου παρέμεναν ασίγαστες, στη βρετανική πλευρά το ζήτημα προκαλούσε ανησυχία. Οι διαβουλεύσεις βρετανών αξιωματούχων με τον Τσουδερό και τον Γεώργιο ήταν

³⁸ Βλ. P. Papastratis, *British policy*, σ. 6 και Η. Βενέζης, *ό. π.*, σ. 232.

³⁹ Βλ. Clogg, *ό. π.*, σ. 282. Βλ. και Η. Richter, *1936-1946 Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις*, τ. 1, σ. 134.

⁴⁰ P. Papastratis, *British policy*, σ. 8. R. Clogg, *ό. π.*, σ. 283. Επρόκειτο για τους Β. Καραπαναγιώτη, Π. Μοσχοβίτη, Ν. Καμπάνη, Θ. Δογάνη, Μ. Αβέρωφ και Ε. Παπαδημητρίου, οι οποίοι συνδέονταν με την επανίδρυση του συνδέσμου «Εθνική Σωτηρία», ο οποίος, όπως και την εποχή μετά τη Μικρασιατική εκστρατεία, στρεφόταν κατά της βασιλείας. Βλ. Ι. Πετροπούλου, «Ελλη Παπαδημητρίου (Σμύρνη 1906-Αθήνα 1993): από την μαρτυρία του ενός στην μαρτυρία των πολλών», στο: *Αρχειοτάξιο*, τ. 4 (2002), σ. 77-82. Βλ. και Η. Βενέζης, *ό. π.*, σ. 322. Οι συνεχείς πιέσεις του Τσουδερού και του βασιλιά προς τους Βρετανούς οδήγησαν στον εκτοπισμό τους. Ο Β. Καραπαναγιώτης, που υπήρξε μέλος του στρατοδικείου στη «δίκη των έξι», βουλευτής και υπουργός του Ε. Βενιζέλου, λίγο μετά τον εκτοπισμό του επέστρεψε στην Αίγυπτο.

⁴¹ Βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Αθήνα 1990, τ. 4, σ. 214-215, στο εξής βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*.

συχνές, στις οποίες η βρετανική πλευρά σταθερά υποδείκνυε την αναγκαιότητα να ληφθούν πρωτοβουλίες, ενώ ο Γεώργιος και ο Τσουδερός εμφανίζονταν επιφυλακτικοί. Η διστακτικότητα του Τσουδερού να προχωρήσει σε σαφή καταδίκη του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, σύμφωνα με Βρετανό αξιωματούχο, οφειλόταν κυρίως στην ανησυχία του για την υπονόμηση της νομιμότητας της ίδιας της κυβέρνησής του. Επίσης, φοβόταν μήπως οι εκπρόσωποι των παλαιών κομμάτων εκμεταλλευόμενοι το συνταγματικό ζήτημα προχωρήσουν στην επανασύσταση του κοινοβουλίου του 1936 και αναγορευθούν ως η επίσημη συνέχεια της ελληνικής κυβέρνησης.⁴² Βρετανοί αξιωματούχοι διέκριναν ένα βραδύ ρυθμό ως προς τη φιλελευθεροποίηση της κυβέρνησης και επεσήμαναν την αναγκαιότητα αποκήρυξης του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου και την επαναφορά των συνταγματικών ελευθεριών που είχαν ανασταλεί, κινήσεις που αποτελούσαν απαίτηση πολλών Ελλήνων.⁴³

Στις 22 Οκτωβρίου 1941, ενώ μέρος της κυβέρνησης και ο βασιλιάς βρίσκονταν στο Λονδίνο εκδόθηκε Συντακτική Πράξη «Περί οργανώσεως των κρατικών λειτουργιών», η οποία θεωρείται ως το πρώτο βήμα της τυπικής κατάργησης του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου.⁴⁴ Όμως, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί καμία αναφορά δεν γινόταν στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και την αποκατάσταση των συνταγματικών ελευθεριών.⁴⁵ Ενώ η κριτική εναντίον της κυβέρνησης παρέμενε έντονη, αποφασιστικό βήμα προς την κατάργηση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου συντελέστηκε με τη Συντακτική Πράξη της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1942, με την οποία κηρυσσόταν άκυρο το Διάταγμα της 4^{ης} Αυγούστου που ανέστειλε τα άρθρα του Συντάγματος.

Το έντονο παρασκήνιο και η κριτική εναντίον της κυβέρνησης γύρω από το συνταγματικό οφειλόταν και στο πολιτειακό ζήτημα που αυτόματα εγειρόταν. Η συζήτηση για το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου άνοιγε το θέμα του μεταπολεμικού πολιτεύματος της Ελλάδας. Στην ελληνική κυβέρνηση και τη βρετανική ήταν σαφές πως το ακανθώδες πρόβλημα του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου και η τελική αποκήρυξή του αποκτούσε μια πολιτειακή διάσταση.⁴⁶ Η θέση του Γεωργίου Β΄ ήταν δύσκολη, καθώς η προσωπική εμπλοκή του στην εγκαθίδρυση της δικτατορίας

⁴² R. Clogg, *ό. π.*, σ. 385. P. Papastratis, *British policy*, σ. 26-27.

⁴³ Βλ. R. Clogg, *ό. π.*, σ. 384.

⁴⁴ Βλ. ΙΕΕ, τ. 16, σ. 73.

⁴⁵ P. Papastratis, *British policy*, σ. 26.

⁴⁶ Κ. Γουντχάουζ, *Το Μήλον της Έριδος. Ελλάδα: Η παραγμένη δεκαετία [1940-1949]*, Αθήνα 2021, σ. 174, στο εξής βλ. Κ. Γουντχάουζ, *Το Μήλον της Έριδος*.

καθιστούσε επισφαλή την παραμονή του στο θρόνο. Το ζήτημα απαιτούσε λεπτούς πολιτικούς χειρισμούς και προσεκτικά επιλεγμένη λεκτική διατύπωση των θέσεων της κυβέρνησης, ώστε να αποφευχθούν άστοχες κινήσεις, που θα περιέπλεκαν την ήδη πολυσύνθετη κατάσταση.

Το δημοκρατικό Σύνταγμα του 1927 καταργήθηκε μετά την παλινόρθωση της μοναρχίας το 1935 και επανήλθε το Σύνταγμα του 1911, του οποίου η σχεδιαζόμενη αναθεώρηση δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ εξ αιτίας της ταραχώδους διετίας 1935-36. Η θεσμική κρίση της περιόδου κορυφώθηκε με την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου με δύο αντισυνταγματικά διατάγματα.⁴⁷ Στο πρώτο, με το οποίο διαλύθηκε η Βουλή, δεν τηρήθηκε η συνταγματικά προβλεπόμενη προκήρυξη εκλογών. Το δεύτερο διάταγμα, το οποίο ανέστειλε οκτώ άρθρα του Συντάγματος του 1911, δεν βασιζόταν στο ίδιο Σύνταγμα αλλά σε συντακτική πράξη του Μαΐου του 1935 της κυβέρνησης του Λαϊκού Κόμματος, η οποία όμως προέβλεπε περιπτώσεις αναστολής άρθρων του Συντάγματος του 1927, το οποίο είχε παύσει να ισχύει. Ο βασιλιάς είχε βρεθεί μπροστά σε ένα δυσεπίλυτο δίλημμα: να αγνοήσει τη συνταγματική ανωμαλία με αποτέλεσμα να διαιωνίζεται η συνταγματική ασάφεια ή να παρέμβει για την αποκατάσταση της αβεβαιότητας και αναλαμβάνοντας εμμέσως την ευθύνη των πράξεων του να αμφισβητηθεί η θέση του από τους δημοκρατικούς.⁴⁸

1.3.2. Οι εγγενείς αδυναμίες της κυβέρνησης

Η κυβέρνηση Τσουδερού από τη στιγμή που έφτασε στην Αίγυπτο αντιμετώπισε το ζήτημα της παραμονής της στη χώρα, καθώς η κυβέρνηση της Αιγύπτου δεν επιθυμούσε την εγκατάστασή της, διότι θα διακινδύνευε την «τυπική» ουδετερότητα, την οποία τηρούσε μεταξύ των εμπολέμων.⁴⁹ Η ελληνική κυβέρνηση και ο βασιλιάς αρχικά μετέβησαν στη Ν. Αφρική και το Σεπτέμβριο του 1941 εγκαταστάθηκαν στο Λονδίνο. Στην Αίγυπτο παρέμειναν μόνο οι υπουργοί των τριών στρατιωτικών υπουργείων. Συνεπώς, η κυβέρνηση είχε την εξής σύνθεση: Ε. Τσουδερός πρωθυπουργός, υπουργός Εξωτερικών, Οικονομικών και Εθνικής

⁴⁷ Για την αντισυνταγματικότητα των δύο βασιλικών διαταγμάτων βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *ό. π.*, σ. 104-105.

⁴⁸ Κ. Γουντχάουζ, *Το Μήλον της Έριδος*, σ. 177. Η. Richter, *1936-1946 Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις*, τ. 1, σ. 138.

⁴⁹ Η συνθήκη της 26 Αυγούστου 1936 περιόρισε τη βρετανική κυριαρχία στην Αίγυπτο με την απόσυρση των βρετανικών στρατευμάτων από τη χώρα, εξαιρουμένων αυτών στην περιοχή της διώρυγας του Σουέζ, και με την κατάργηση των διομολογήσεων. Με την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Βρετανία εγκατέστησε στρατεύματα σε όλη την Αίγυπτο, δικαίωμα που απέρρεε από τη βρετανο-αιγυπτιακή συνθήκη. Η Αίγυπτος επέστρεψε στη βρετανική στρατιωτική κατοχή, αν και τυπικά παρέμενε «ουδέτερη» στην παγκόσμια σύρραξη.

Οικονομίας, υποναύαρχος Α. Σακελλαρίου αντιπρόεδρος και υπουργός Ναυτικών, Σ. Δημητρακάκης υπουργός Δικαιοσύνης και Στρατιωτικών, υποστράτηγος Π. Νικολαΐδης υπουργός Αεροπορίας, Α. Δημητράτος υπουργός Εργασίας και Σ. Θεοφανίδης υπουργός Ναυτιλίας.⁵⁰

Η εγκατάσταση του βασιλιά και του πρωθυπουργού στο Λονδίνο τους απομάκρυνε από το χώρο της Μέσης Ανατολής, όπου βρίσκονταν οι ελληνικές παροικίες, οι πρόσφυγες και όσοι διέφευγαν από την κατεχόμενη Ελλάδα, και δεν τους επέτρεπε να παρακολουθήσουν από κοντά τις εξελίξεις στην περιοχή και τη νέα υπό διαμόρφωση πραγματικότητα. Η απόσταση με τις χιλιάδες Ελλήνων αυξήθηκε περαιτέρω όπως και η δυσπιστία εις βάρος της κυβέρνησης. Η ελληνική παροικία ανέλαβε άτυπα το ρόλο της αντιπολίτευσης ασκώντας κριτική στην κυβέρνηση. Η ελληνική κυβέρνηση από το Λονδίνο είχε τη δυνατότητα να αναπτύξει έντονη διπλωματική δραστηριότητα με τις κυβερνήσεις της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ για την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος στην κατεχόμενη Ελλάδα, αλλά ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός δεν είχαν άμεση εποπτεία επί της συγκρότησης του ελληνικού στρατού και δεν είχαν τη δυνατότητα να επεμβαίνουν γρήγορα και κατευναστικά σε όποια προβλήματα ανέκυπταν. Εύλογη ήταν και η ανησυχία βρετανών αξιωματούχων πως σε περίπτωση που δεν ασκείτο αυστηρή εποπτεία στην παροικία και στον υπό συγκρότηση ελληνικό στρατό υπήρχε πιθανότητα να απομακρυνθούν από τον έλεγχο της κυβέρνησης.⁵¹

Ο φυσικός διαχωρισμός της κυβέρνησης πέρα από την υπονόμηση της αποτελεσματικότητας και του συντονισμού της κυβέρνησης επέφερε και τη διεύρυνση του ελλείμματος ομοιογένειας. Η σχέση ανάμεσα στον πρωθυπουργό Τσουδερό και τον αντιπρόεδρο και υπουργό Ναυτικών Α. Σακελλαρίου εξέφραζε χαρακτηριστικά την έλλειψη ομοφωνίας ανάμεσα στα μέλη της κυβέρνησης. Ο Σακελλαρίου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου είχε αποδείξει την πίστη του στη βασιλεία.⁵² Η αναγνώριση από τον Γεώργιο της αφοσίωσης στο πρόσωπό του εμφανώς καταμαρτυρείται από τον διορισμό του στην κυβέρνηση. Από νωρίς συγκέντρωσε την κριτική των δημοκρατικών της Αιγύπτου, που τον κατηγορούσαν ως υποστηρικτή του δικτατορικού καθεστώτος. Η απόπειρά του να μην εφαρμοστεί η

⁵⁰ Αργότερα εντάχθηκαν στην κυβέρνηση ο Α. Μιχαλόπουλος, υφυπουργός Τύπου, ο Χ. Σιμόπουλος, υφυπουργός Εξωτερικών και ο Κ. Βαρβαρέσος, υπουργός Οικονομικών.

⁵¹ P. Papastratis, *British policy*, σ. 16.

⁵² J. O. Iatrides, «Rival Visions: the Government in Exile and the Resistance Movement April 1941-April 1944», στα: *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τ. 1 (2008), σ. 208.

απόφαση της κυβέρνησης για τη διάλυση της μεταξικής «Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας» (ΕΟΝ) στην Αίγυπτο έδινε υπόσταση στις κατηγορίες εις βάρος του. Σε συνέντευξή του σε εφημερίδα της Νέας Υόρκης τον Ιανουάριο του 1942 τάχθηκε υπέρ της συνέχισης του έργου που είχε συντελεστεί την προηγούμενη πενταετία μετά την επιστροφή του βασιλιά στην Ελλάδα.⁵³ Παράλληλα, φιλοβασιλικοί αξιωματικοί, όπως και ο Τσουδερός υποπτεύονταν πως ο Σακελλαρίου ανέπτυξε προσωπική ατζέντα με στόχο την εγκαθίδρυση δικτατορίας με επικεφαλής τον ίδιο μετά τον παραμερισμό του βασιλιά και του Τσουδερού.⁵⁴ Ο Σακελλαρίου, επίσης, κατηγορήθηκε για απόπειρα ελέγχου του μηχανισμού προώθησης των αξιωματικών στη Μέση Ανατολή και για την ανάθεση υψηλών θέσεων στο στράτευμα σε έμπιστους του και μεταξικούς αξιωματικούς. Ο Τσουδερός συμμαριζόταν αυτή την άποψη και προσήπτε στον Σακελλαρίου πως ενήργησε αυτοβούλως αξιοποιώντας την ελληνική μυστική υπηρεσία πληροφοριών, στην οποία ήταν επικεφαλής. Επίσης, τον κατηγορούσε πως, αφού απέτυχε να αναλάβει και τα τρία πολεμικά υπουργεία, τον αντιπολιτευόταν.⁵⁵ Ο Σακελλαρίου, όμως, δεν κατόρθωσε να ελέγξει απόλυτα τους μηχανισμούς προώθησης των αξιωματικών.⁵⁶ Συγχρόνως, έχει επισημανθεί πως είχε τοποθετήσει σε καίριες θέσεις απότακτους δημοκρατικούς αξιωματικούς, κυρίως κυβερνήτες πλοίων.⁵⁷

Όπως προαναφέρθηκε, η νομιμοποίηση της εξόριστης κυβέρνησης στηριζόταν κυρίως στην αναγνώρισή της από τις συμμαχικές χώρες. Η απώλεια της δυνατότητας άσκησης κυρίαρχης και αυτοδύναμης εξουσίας και των μέσων επιβολής αυτής μεγέθυνε την εξάρτηση της κυβέρνησης από τη Βρετανία. Η εξόριστη κυβέρνηση διαθέτοντας ως μοναδικούς πόρους τα έσοδα από τη φορολογία της εμπορικής ναυτιλίας, που χρησιμοποιείτο από τις συμμαχικές χώρες, αδυνατούσε να αναλάβει μόνη της το εγχείρημα της συγκρότησης των ελληνικών δυνάμεων στη Μέση Ανατολή και απαιτείτο η οικονομική ενίσχυση από τη μεριά της συμμαχού.⁵⁸

⁵³ Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 78.

⁵⁴ Βλ. Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 63. Βλ. και *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 230.

⁵⁵ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1945, σ. 32, στο εξής βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*.

⁵⁶ Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 63.

⁵⁷ Σ. Ν. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, Αθήνα 2011, τ. 2, σ. 51.

⁵⁸ Η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε επίσημο αίτημα να συνεχιστεί η οικονομική βοήθεια που λάμβανε από τη Βρετανία, για να μην χρησιμοποιήσει τα αποθέματα της Τράπεζας της Ελλάδας, τα οποία θεωρούσε απαραίτητα για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση της χώρας. *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 208. Το αίτημα δεν βρήκε την υποστήριξη του Foreign Office. Τελικά στις 27 Ιανουαρίου 1942 επετεύχθη συμφωνία ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και τη βρετανική για τον τρόπο με τον οποίο

Παράλληλα, η Βρετανία ήταν αυτή που χορηγούσε το απαραίτητο στρατιωτικό υλικό για τον εξοπλισμό των υπό συγκρότηση ελληνικών μονάδων. Οι ελλείψεις που αντιμετώπιζαν οι Βρετανοί και η διστακτικότητά τους εξ αιτίας στρατιωτικών και πολιτικών θεωρήσεων είχαν ως αποτέλεσμα η χορήγηση του υλικού να κινείται πάντα σε χαμηλά επίπεδα, σαφώς μικρότερα από την επιθυμία της ελληνικής πλευράς, επηρεάζοντας αρνητικά την πορεία συγκρότησης των ελληνικών δυνάμεων.⁵⁹ Οι περιορισμένες δυνατότητες της εξόριστης κυβέρνησης αντικατοπτρίζονταν και στο ζήτημα της επικοινωνίας με την κατεχόμενη Ελλάδα. Η επικοινωνία ελεγχόταν απόλυτα από τις βρετανικές μυστικές υπηρεσίες, ακόμα και όταν η κυβέρνηση οργάνωσε τις αντίστοιχες δικές της, με αποτέλεσμα να μην έχει πλήρη εικόνα για τις εξελίξεις στην Ελλάδα.

Επιπρόσθετα, η επιβολή της πολιτικής ηγεσίας έναντι των αξιωματικών του στρατού δεν ήταν εξασφαλισμένη, καθώς αναβίωσαν οι μεσοπολεμικές διενέξεις ανάμεσα σε δημοκρατικούς-βενιζελικούς και βασιλικούς. Μέσα σε αυτό το διχαστικό πλαίσιο η αντίληψη για ενεργό ανάμειξη του στρατού στην πολιτική βρήκε πρόσφορο έδαφος, για να επανέλθει στο προσκήνιο. Ο Τσουδερός προσπάθησε να ισορροπήσει ανάμεσα σε αυτές τις δύο παρατάξεις χρησιμοποιώντας στο στράτευμα δημοκρατικούς, μοναρχικούς καθώς και μεταξικούς αξιωματικούς.⁶⁰ Έχει δεχθεί έντονη κριτική για αυτή την «ενωτική», «συμφιλιωτική», «επαμφοτερίζουσα» πολιτική και του καταλογίζεται πως σε αυτήν εδράζεται η αιτία των προβλημάτων που ανέκυψαν στον ελληνικό στρατό.⁶¹

Β' Κεφάλαιο

Οι συνθήκες συγκρότησης του Ελληνικού Στρατού Μέσης Ανατολής

2.1. Οι πρώτοι πυρήνες του ελληνικού στρατού

θα καλύπτονται οι οικονομικές ανάγκες της Ελλάδας και την παραχώρηση υλικού στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις με βάση συμφωνία εκμίσθωσης και δανεισμού. *Χρονολόγιο*, τ. Α 1940-1943, σ. 265.

⁵⁹ P. Papastratis, *British policy*, σ.34. Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 31.

⁶⁰ Έχει επισημανθεί ότι στη στελέχωση του στρατού επέδρασαν και τα δεδομένα ως προς τους διαθέσιμους αξιωματικούς προς κατάταξη, ενώ η ευρεία ανανέωση του σώματος των αξιωματικών μέσω των αποφοίτων της Σχολής Ευελπίδων κατέστη ανεδαφική λόγω των ευρύτερων συνθηκών. Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 46.

⁶¹ Λ. Ράππας-Β. Χατζηαγγελής, *Το όγδοο Τάγμα. Πώς και γιατί και από ποιους διαλύθηκαν οι Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις στη Μέση Ανατολή (1943-1944)*, Αθήνα 1994, σ. 21. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 74.

Ενώ πλέον στην κατεχόμενη Ελλάδα ο Ελληνικός Στρατός τελούσε υπό κατάσταση αποσύνθεσης, στην Αίγυπτο υπήρχε η Φάλαγγα Ελλήνων Αιγύπτου (ΦΕΑ), τη συγκρότηση της οποίας είχε αποφασίσει ο καθεστώς της 4ης Αυγούστου μετά την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό θα επανδρωνόταν από Έλληνες της Μέσης Ανατολής με ελληνική υπηκοότητα, με την κλήση των αντίστοιχων κλάσεων που είχαν κληθεί στην Ελλάδα και με την κατάταξη εθελοντών. Η ΦΕΑ θα βρισκόταν υπό την άμεση δικαιοδοσία του Βρετανικού Γενικού Στρατηγείου Δυνάμεων Μέσης Ανατολής (ΓΣΔΜΑ). Η στελέχωσή της με αξιωματικούς θα επιτυγχανόταν με μόνιμους αξιωματικούς σταλμένους από την Ελλάδα και με έφεδρους Έλληνες από τις παροικίες. Κατόπιν ελληνοβρετανικών συνεννοήσεων αποφασίστηκε ότι το ΓΣΔΜΑ θα επιφορτιζόταν με τις δαπάνες συντήρησης της ΦΕΑ εξαιρουμένης της μισθοδοσίας των ανδρών της, πάγια τακτική που υιοθετούσε το ΓΣΔΜΑ σε περιπτώσεις συγκρότησης στρατιωτικών τμημάτων υπό βρετανική διοίκηση από συμμαχικές χώρες.⁶² Το τάγμα που συγκροτήθηκε ονομάστηκε «Δωδεκανησιακό Τάγμα».

Τον Ιούνιο του 1941 τμήματα της Ταξιαρχίας Έβρου έφθασαν στη Μέση Ανατολή και εντάχθηκαν στον υπό συγκρότηση στρατό. Η Ταξιαρχία Έβρου, αφού αποκόπηκε από τις υπόλοιπες ελληνικές δυνάμεις, κατέφυγε σε τουρκικό έδαφος στις 7 Απριλίου 1941. Τα τμήματα της Ταξιαρχίας αποπλίστηκαν και χαρακτηρίστηκαν από τις τουρκικές αρχές ως «φιλοξενούμενα στρατεύματα». Το δίλημμα που κυριάρχησε ανάμεσα στους αξιωματικούς και τους οπλίτες ήταν επιστροφή στην κατεχόμενη Ελλάδα ή συνέχιση της πολεμικής τους εμπλοκής. Σε στρατόπεδα της Περγάμου, όπου είχαν μεταφερθεί τα τμήματα της Ταξιαρχίας, εγκαταστάθηκαν και άλλοι αξιωματικοί, οπλίτες όπως και πρόσφυγες από την Ελλάδα. Η ελληνική Πρεσβεία της Άγκυρας κινητοποιήθηκε για τη μεταφορά των εγκατεστημένων στα στρατόπεδα της Περγάμου στη Μέση Ανατολή. Η τουρκική κυβέρνηση, εμφανώς από την αμηχανία που της προκαλούσε το ζήτημα εξ αιτίας της ουδετερότητας που τηρούσε στον πόλεμο και για να μην κατηγορηθεί πως διευκόλυνε τη συγκρότηση στρατιωτικών δυνάμεων εναντίον του Άξονα, δεν έπαιρνε ανοικτά θέση. Τελικά επετεύχθη η μεταφορά όσων επιθυμούσαν να μεταβούν στη Μέση Ανατολή, ενώ ένας σημαντικός αριθμός παρέμεινε στην Τουρκία.

---

⁶² ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Ο ελληνικός στρατός στη Μέση Ανατολή (1941-1945) (Ελ Αλαμείν-Ρίμνι-Αιγαίο)*, Αθήνα 1995, σ. 8.

Με Βασιλικό Διάταγμα της 15^{ης} Ιουλίου 1941 συγκροτήθηκε το Αρχηγείο Βασιλικού Ελληνικού Στρατού Μέσης Ανατολής (ΑΒΕΣΜΑ) και με άλλο Διάταγμα ίδιας ημερομηνίας ο αντιστράτηγος Ε. Τζανακάκης διοριζόταν ως Αρχηγός του ΑΒΕΣΜΑ. Η τοποθέτησή του, καθώς απέκλινε από την ανάληψη υψηλών θέσεων από βασιλικούς αξιωματικούς, αποτελούσε «χειρονομία ειρήνευσης μέσα στο στράτευμα». ⁶³ Υπήρχε η πρόβλεψη ότι ο Αρχηγός, που διέθετε δικαιοδοσία διοικητή στρατιάς, θα αντικαθιστούσε τον υπουργό Στρατιωτικών σε περίπτωση μακράς απουσίας του από την Αίγυπτο. ⁶⁴ Η οργάνωση του ΑΒΕΣΜΑ συνεπέφερε τη διάλυση της ΦΕΑ και τη μετονομασία του Δωδεκανησιακού Τάγματος σε 1^ο Τάγμα Ελλήνων Αιγύπτου. Καθώς αυξανόταν ο αριθμός των αξιωματικών και των προσφύγων που διέφευγαν από την Ελλάδα, οργανώθηκαν σταθμοί υποδοχής και διαλογής που αποσκοπούσαν στην αναλογική κάλυψη των αναγκών του Στρατού Ξηράς, της Αεροπορίας και του Ναυτικού. ⁶⁵

Οι συνεννοήσεις ανάμεσα στους επιτελείς του ΑΒΕΣΜΑ και του ΓΣΔΜΑ κατέληξαν στα τέλη Ιουνίου 1941 στη συμφωνία συγκρότησης μιας ανεξάρτητης ελληνικής ταξιαρχίας πεζικού, της Ι Ελληνικής Ταξιαρχίας. Η Ι Ταξιαρχία με διοικητή τον συνταγματάρχη Ε. Αντωνίου ⁶⁶ αποτελείτο από τρία τάγματα, τα οποία συγκροτήθηκαν από άνδρες του 1^{ου} Τάγματος Ελλήνων Αιγύπτου και δύο ταγμάτων της Ταξιαρχίας Έβρου. Η εκπαίδευση των μονάδων της Ταξιαρχίας επηρεαζόταν αρνητικά από την έλλειψη πειθαρχίας σε άνδρες και αξιωματικούς της πρώην Ταξιαρχίας Έβρου, στους οποίους η διχόνοια και οι αντιπαραθέσεις συνεχίζονταν, γεγονός που επηρέαζε την άποψη των Βρετανών επιτελών για την ευόδωση της προσπάθειας οργάνωσης της Ταξιαρχίας. Εμπόδιο στη διαδικασία εκπαίδευσης αποτελούσε και η περιορισμένη παροχή στρατιωτικού υλικού και μέσων από το ΓΣΔΜΑ, που προφανώς αναδείκνυε τις προθέσεις του Στρατηγείου να μην συμμετάσχει σύντομα η Ι Ελληνική Ταξιαρχία στις πολεμικές επιχειρήσεις. ⁶⁷ Η Ι Ταξιαρχία μεταφέρθηκε στην Παλαιστίνη τον Οκτώβριο του 1941, όπου ετέθη υπό τη διοίκηση της νεοζηλανδικής Ταξιαρχίας της 9^{ης} Βρετανικής Στρατιάς με επικεφαλής τον υποστράτηγο Β. Freyberg.

⁶³ Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000, σ. 223, στο εξής βλ. Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*.

⁶⁴ Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 48-49.

⁶⁵ ΓΕΣ-ΔΙΣ, *ό. π.*, σ. 15.

⁶⁶ Τον Αύγουστο ο βασιλικός υποστράτηγος Β. Μαραβέας ανέλαβε τη διοίκηση της Ταξιαρχίας.

⁶⁷ Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 70-71.

Η αναγνώριση εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης πως κρίσιμος παράγοντας για την ευόδωση του εγχειρήματος της συγκρότησης στρατιωτικών δυνάμεων στη Μέση Ανατολή αποτελούσε η δυνατότητα στρατολόγησης όχι μόνο από τους Έλληνες παροίκους αλλά και από Έλληνες που διέφευγαν από την κατεχόμενη Ελλάδα οδήγησε στη δημιουργία ελληνικών μυστικών υπηρεσιών, της Υπηρεσίας Πληροφοριών Ελληνικής Προπαγάνδας (ΥΠΕΠ). Η νέα υπηρεσία ανέλαβε αρμοδιότητες συλλογής πληροφοριών, οργάνωσης δικτύων διαφυγής από την Ελλάδα μέσω κυρίως κέντρων στην Τουρκία, προπαγάνδας και κατασκοπίας. Σύντομα, όμως, η δραστηριότητά της, κυρίως ως προς το συντονισμό, την επιλογή και τον έλεγχο ως προς την καταλληλότητα των αξιωματικών που διέφευγαν από την Ελλάδα, προκάλεσαν την αντίδραση του πρωθυπουργού Τσουδερού, ο οποίος τον Μάρτιο του 1942 αποφάσισε την κατάργησή της.⁶⁸

2.2. Ο ρόλος της παροικίας και οι πρόσφυγες

Ένα τμήμα του Ελληνισμού της Αιγύπτου είχε αξιοποιήσει στο έπακρο την ύπαρξη των διομολογήσεων, από τις οποίες προέκυπταν αποικιακού τύπου προνόμια, όπως φορολογική και δικαστική ασυλία, και κατόρθωσε να αναπτύξει έντονη επιχειρηματική και εμπορική δραστηριότητα με συνέπεια να αποκτήσει κυρίαρχο ρόλο στην οικονομική ζωή της Αιγύπτου. Ωστόσο, θα ήταν εσφαλμένη οποιαδήποτε ταύτιση του συνόλου των Αιγυπτιακών Ελλήνων με τη μεγαλοαστική τάξη. Η κοινωνική διάρθρωση της ελληνικής παροικίας κάλυπτε όλο το φάσμα των κοινωνικών στρωμάτων, καθώς περιελάμβανε εκπροσώπους της αστικής τάξης, μικροαστούς, ελεύθερους επαγγελματίες, μισθωτούς, εργάτες και ανέργους.⁶⁹

Οι Έλληνες της Αιγύπτου παρακολουθούσαν στενά τις εξελίξεις στην Ελλάδα και συχνά εμπλέκονταν σε αυτές. Κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού τοποθετήθηκαν ανοικτά στο πλευρό των δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Η πόλωση ανάμεσά τους δεν έφτασε στα άκρα, αν και συχνά επικρατούσε ένταση στους κόλπους της παροικίας.⁷⁰ Η πλειονότητα των Ελλήνων της Αιγύπτου τάχθηκε με τη φιλελεύθερη παράταξη, καθώς η οικονομική δραστηριότητα των εμπόρων και των βιομηχάνων της παροικίας συμβάδιζε με τον φιλελεύθερο αστικό εκσυγχρονισμό του

⁶⁸ ΓΕΣ-ΔΙΣ, *ό. π.*, σ. 25.

⁶⁹ Βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 16. Βλ. και Α. Νταλαχάνης, *Ακυβέρνητη παροικία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο, από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο 1937-1962*, Ηράκλειο 2016, σ. 125-126.

⁷⁰ Βλ. Φ. Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο. Αλεξάνδρεια 1916*, Αθήνα 2020, σ. 42, στο εξής βλ. Φ. Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο. Αλεξάνδρεια 1916*.

Ελ. Βενιζέλου.⁷¹ Παράλληλα, οι Έλληνες της Αιγύπτου διέθεταν φιλοβρετανικά αισθήματα, που εξηγούνταν από τον κυρίαρχο ρόλο της Βρετανίας στην Αίγυπτο και από την εξάρτηση των συμφερόντων και των προνομίων τους από αυτή. Οι ελληνικές Κοινότητες της Αιγύπτου και του Σουδάν τασσόμενες επισήμως υπέρ του Βενιζέλου και της Αντάντ, προσπάθησαν να συντονίσουν τις ενέργειες τους μέσω Συνεδρίου των Κοινοτήτων, οι οποίες θα προσέφεραν την υλική τους συμπαράσταση προς τους Αιγυπτιώτες εθελοντές που θα συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις.⁷² Η ενεργή ανάμειξη των οπαδών των Φιλελευθέρων στην Αίγυπτο εκδηλώθηκε με την αποστολή ψηφισμάτων προς την Ελλάδα και τη διενέργεια εράνων για την ενίσχυση του βενιζελικού κόμματος.⁷³

Την εποχή που ο φασισμός στην Ευρώπη εξαπλωνόταν ανησυχητικά, η εγκαθίδρυση της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου 1936 έφερε εκ νέου στο προσκήνιο τη διαίρεση ανάμεσα στις τάξεις των Ελλήνων της Αιγύπτου. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί της δικτατορίας μεταφέρθηκαν στην Αίγυπτο και έγινε απόπειρα διάχυσης των ιδεών της δικτατορίας και προσέλκυσης νέων οπαδών μέσω τοπικών οργανώσεων της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ). Το 1939 ξεκίνησε και η έκδοση του «Δελτίου», οργάνου της ΕΟΝ Αιγύπτου, με στόχο την προπαγάνδισή της δράσης της.⁷⁴ Οι ενέργειες των οπαδών της δικτατορίας συνάντησαν την αντίδραση από άτομα μεμονωμένα αλλά και από τις οργανώσεις των Κοινοτήτων. Αρνητική ήταν η απάντηση σχεδόν από το σύνολο των κοινοτικών επιτροπών στο αίτημα των προξενικών αρχών για τη συνδρομή τους στην απόπειρα στρατολόγησης μαθητών από τα ελληνικά σχολεία.⁷⁵ Επίσης, εμφανίζονταν δημοσιεύματα σε περιοδικά και εφημερίδες της Αιγύπτου με αντιφασιστικό και αντιδικτατορικό περιεχόμενο.⁷⁶

Σε αυτή την προσπάθεια εναντίωσης προς τη μεταξική δικτατορία συμμετείχαν και Έλληνες αριστεροί. Ένα τμήμα των Ελλήνων της Αιγύπτου, προερχόμενο κυρίως από την εργατική τάξη και από κύκλους διανοουμένων, είχε

⁷¹ Κιτρορέφ Α., «Η Ελληνική Παροικία στην Αίγυπτο και ο 2^{ος} Παγκόσμιος Πόλεμος. Η περίπτωση του Εθνικού Απελευθερωτικού Συνδέσμου», στο: *Μνήμων*, τ. 9 (1984), σ. 2.

⁷² Βλ. Α. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος*, Αλεξάνδρεια-Αθήνα 1928, τ. 1, σ. 269.

⁷³ Βλ. Φ. Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο. Αλεξάνδρεια 1916*, σ. 61, σ. 64, σ. 95 και σ. 110.

⁷⁴ «Δελτίον» της XXXIX Περιφερειακής Διοικήσεως Αιγύπτου της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας της Ελλάδος», Αριθμ. 1, Έτος Α, Αλεξάνδρεια 4 Νοεμβρίου 1939, στο Αρχείο ΕΛΙΑ, Ψηφιοποιημένες Συλλογές, Τύπος και Εφημερα, διαθέσιμο στο: http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/%CE%91%CE%99.039.JPG, ημερομηνία προσπέλασης 19.08.2022.

⁷⁵ Κ. Τρίμη-Κύρου, «Αίγυπτος και Μαύρη Αφρική. Οι Ελληνικές παροικίες 1922-1940», στην: *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 342.

⁷⁶ Βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 45. Βλ. και Σ. Τσίρκας, «Η πνευματική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή», στην: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88 (1962), σ. 480.

ενταχθεί στο εργατικό και αριστερό κίνημα που αναπτύχθηκε στην Αίγυπτο. Όμως, στην πορεία άρχισαν να διαχωρίζουν τη δράση τους και την οργανωτική δομή τους από το διεθνές σχήμα στο οποίο ανήκαν.⁷⁷ Τον Ιανουάριο του 1943 ιδρύθηκε ο Εθνικός Απελευθερωτικός Σύνδεσμος (ΕΑΣ), ως αποτέλεσμα της συσπείρωσης αριστερών και δημοκρατών της παροικίας.⁷⁸ Ο ΕΑΣ μέσω του περιοδικού «Έλλην» προχώρησε στην διάδοση των θέσεων του ΕΑΜ που είχαν γίνει γνωστές στη Μέση Ανατολή. Στο χώρο της παροικίας δημιουργήθηκε ένα φιλοεαμικό κίνημα το οποίο ενισχυόταν και από την παρουσία πολλών ναυτεργατών, που ήταν οργανωμένοι στην Ομοσπονδία Ελληνικών Ναυτεργατικών Οργανώσεων (ΟΕΝΟ) με επικεφαλής τον Ν. Καραγιάννη. Τον Νοέμβριο του 1943 με την ίδρυση της Επιτροπής Συντονισμού Αγώνα (ΕΣΑ), που αποτελείτο από πολιτευτές που προέρχονταν από το ΚΚΕ/ΕΑΜ και τον φιλελεύθερο χώρο με επικεφαλής τον Β. Νεφελούδη, προσετέθη μια ακόμα οργάνωση που ανέπτυξε έντονη πολιτική δράση.

Μία από τις συνέπειες της κατοχής της Ελλάδας υπήρξε η εμφάνιση μεγάλων μεταναστευτικών ροών από περιοχές κυρίως των νησιών του Αιγαίου. Το φαινόμενο αυτό συμβάδιζε με το ευρύτερο φαινόμενο των «εκτοπισμένων ατόμων» που έλαβε διαστάσεις ανθρωπιστικής κρίσης κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και εξαπλώθηκε στην Ευρώπη, την Ασία και την Αμερική.⁷⁹ Οι μετακινήσεις από την Ελλάδα ξεκίνησαν ήδη από το καλοκαίρι του 1941, όταν η πείνα, ο φόβος και η ανασφάλεια αποτελούσαν τους βασικούς λόγους που ωθούσαν πολλούς να αποφασίσουν να διαπλεύσουν το Αιγαίο. Τη διαδρομή αυτή μαζί με τους πρόσφυγες θα ακολουθήσουν και αξιωματικοί, οι οποίοι απέβλεπαν στην ένταξή τους στον ελληνικό στρατό. Την ίδια κατάληξη θα έχουν και όσοι άνδρες πρόσφυγες βρίσκονταν σε στρατεύσιμη ηλικία. Το προσφυγικό ρεύμα θα σημειώσει αύξηση μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας το Σεπτέμβριο του 1943, που θα οδηγήσει στη σύγκρουση των γερμανικών δυνάμεων με τις ιταλικές, οι οποίες κατείχαν τα Δωδεκάνησα και τη Σάμο. Το σύνολο των νησιών του Αιγαίου πέρασαν στα χέρια των Γερμανών παρά την εμπλοκή των βρετανικών δυνάμεων, που αποπειράθηκαν να καταλάβουν τα Δωδεκάνησα, αλλά τελικά απέτυχαν.⁸⁰

⁷⁷ Κ. Τρίμη-Κύρου, «Ελληνικές Παροικίες. Αίγυπτος 1940-1949» στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 8, σ. 354.

⁷⁸ Για την ίδρυση και τη δράση του ΕΑΣ βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 117-127. Βλ. και Σ. Τσίρκας, *ό. π.*, σ. 488-495.

⁷⁹ Βλ. Ι. Μιχαηλίδης, *Παιδιά του Οδυσσέα. Έλληνες πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική (1941-1946)*, Αθήνα 2017, σ. 23-45.

⁸⁰ Στις επιχειρήσεις κατάληψης της Σάμου συμμετείχε και ο Ιερός Λόχος που σχηματίστηκε το 1942.

Οι Έλληνες πρόσφυγες με ενδιάμεσο σταθμό την Τουρκία ή την Κύπρο κατέληγαν στη Μέση Ανατολή, όπου μεταφέρονταν σε στρατόπεδα. Εγκαταστάθηκαν σε στρατόπεδα προσφύγων στην Αίγυπτο, το Λίβανο, την Παλαιστίνη, τη Συρία, την Αιθιοπία και το βελγικό Κονγκό.⁸¹

Η διαχείριση του σύνθετου ζητήματος των προσφύγων υπερέβαινε τις δυνατότητες της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης και απαιτείτο η συνδρομή των συμμάχων, κυρίως της Βρετανίας. Συχνά οι συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων αποτελούσε πεδίο κριτικής προς την κυβέρνηση. Συνάμα οι πρόσφυγες, που αύξησαν τον αριθμό των Ελλήνων στην περιοχή, ήλθαν σε επαφή με τον παροικιακό ελληνισμό και αποτέλεσαν μέρος της πολιτικοποίησης του στρατού με την ένταξή τους στις παράνομες οργανώσεις.⁸²

2.3. Η πολιτικοποίηση του στρατού

Η πολιτική διαίρεση διείσδυσε και στο χώρο του στρατού και προκάλεσε τη ρήξη, αρχικά, ανάμεσα στους αξιωματικούς. Η έκθεση του υπουργού στρατιωτικών Σ. Δημητρακάκη με ημερομηνία 14 Νοεμβρίου 1941 προς τον πρόεδρο της κυβέρνησης αποτύπωνε την όξυνση των αντιθέσεων και των πολιτικών παθών στο στράτευμα.⁸³ Το αποτακτικό ζήτημα στη μεσοπολεμική περίοδο είχε αποκτήσει διαστάσεις κεντρικού πολιτικού προβλήματος άμεσα συνδεδεμένο με την κατοχή της εξουσίας είτε από τη βασιλική παράταξη είτε από τη βενιζελική. Είχε εδραιωθεί και στις δύο παρατάξεις η αντίληψη πως οποιαδήποτε επιλογή, ανάμεσα στη διαιώνιση της απομάκρυνσης από το στράτευμα είτε στην επαναφορά, σήμαινε τον ολοκληρωτικό έλεγχο της μίας παράταξης έναντι της άλλης.⁸⁴ Η επαναφορά των αποτάκτων αναβίωνε τα «εν υπνώσει» αντανακλαστικά, εξ αιτίας της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, του Εθνικού Διχασμού, επαναφέροντας την παλαιά διένεξη των φιλελεύθερων-δημοκρατών με τους βασιλόφρονες. Το δημοκρατικό ρεύμα κυριαρχείτο από αντιβασιλικά και αντιμεταξικά αισθήματα, ενώ στο βασιλικό ενυπήρχαν βασιλόφρονες και μεταξικοί.

⁸¹ Για τις μεταναστευτικές ροές, τις διαδρομές που ακολουθήθηκαν και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης βλ. Ι. Μιχαηλίδης, *ό. π.*, σ. 63-164.

⁸² Βλ. Ν. Μπράτσος, *Αιγαιοπελαγίτες πρόσφυγες στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Τουρκία- Μέση Ανατολή- Αφρική-Κύπρος) Μια οδύσσεια επιβίωσης μέσα από αφηγήσεις των πρωταγωνιστών*, Αθήνα 2017, σ. 141-152. Βλ. και Γ. Μακρινδάκης, *Συρματένιοι, Ξεσυρματένιοι, όλοι. Χιώτες πρόσφυγες και στρατιώτες στη Μέση Ανατολή. Αφηγήσεις 1941-1946*, Αθήνα 2010, σ. 124.

⁸³ Βλ. Η. Βενέζης, *ό. π.*, σ. 313-314.

⁸⁴ Βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, «Η πτώση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1936», στο: *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας (Σ. Βλαχόπουλος-Ε. Χατζηβασιλείου)*, Αθήνα 2018, σ. 189.

Στη διένεξη των δύο παρατάξεων των αξιωματικών είχαν υπεισέλθει και επαγγελματικοί παράγοντες, όπως η ανησυχία για υποσκέλισή τους στην επετηρίδα αξιωματικών. Οι μοναρχικοί αξιωματικοί δυσανασχετούσαν από την ανάληψη υψηλών θέσεων από δημοκρατικούς, ενώ οι δημοκρατικοί διαμαρτύρονταν για την κυριαρχία των βασιλικών στο στράτευμα και εξέφραζαν την άρνησή τους να υπηρετήσουν υπό τη διοίκηση μοναρχικών. Παράλληλα, η αθρόα και μη απόλυτα ελεγχόμενη άφιξη αξιωματικών στη Μέση Ανατολή επέφερε το φαινόμενο της ύπαρξης περισσότερων αξιωματικών από τις θέσεις που μπορούσαν να αναλάβουν στο στράτευμα.

Η αρχική διάσταση στο στράτευμα ανάμεσα σε δημοκρατικούς και βασιλικούς-μεταξικούς αξιωματικούς θα διευρυνθεί στην πορεία με την ενεργό ανάμειξη στρατιωτών και κατώτερων αξιωματικών κυρίως από το χώρο της αριστεράς. Οι συνεχείς επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου με την πραξικοπηματική ανατροπή των κυβερνήσεων είχε αναπόφευκτες σοβαρές επιπτώσεις στην ενότητα και την πειθαρχία των αξιωματικών.⁸⁵ Όμως, αυτήν την περίοδο οι στρατιώτες αναδείχθηκαν στους νέους φορείς των κινημάτων. Η «εθελοντική άφιξη και κατάταξη στο στρατό» που «έδινε στη θητεία στοιχεία πρωτοβουλίας, εθελοντισμού και συχνά αυτοθυσίας που ξέφευγαν από τα στεγανά δομημένα στρατιωτικά πλαίσια»⁸⁶ νομιμοποιούσε στις συνειδήσεις των στρατεύσιμων το ρόλο του λαού που παρεμβαίνει ενεργά στα πολιτικά δρώμενα.

Η έντονη πολιτικοποίηση του στρατού και η τάση αυτονόμησης από την κεντρική πολιτική εξουσία μετουσιώθηκε στη δημιουργία οργανώσεων μέσα στο στρατό. Τον Οκτώβριο του 1941 από το χώρο της αριστεράς δημιουργήθηκε η «Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση» (ΑΣΟ)⁸⁷ με επικεφαλής τον δεκανέα Γ. Σαλλά.⁸⁸ Το πρόγραμμά της προέβλεπε την αντιφασιστική διαπαιδαγώγηση και τη δημοκρατικοποίηση του στρατού καθώς και τη συμμετοχή του στον πόλεμο.

⁸⁵ Γ. Καραμπελιάς, *ό. π.*, σ. 209.

⁸⁶ Τ. Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων Αξιωματικών», σ. 314.

⁸⁷ Αρχικά το όνομα της οργάνωσης ήταν «Κομμουνιστική Στρατιωτική Οργάνωση Μέσης Ανατολής». Βλ. Γ. Λέρνης, *Απ' τον αγώνα του στρατού μας στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1984, σ. 13, σ. 16. Πρέπει να επισημανθεί η αφάιρση της λέξης «κομμουνιστική». Για τη συγκρότηση της ΑΣΟ βλ. και Ν. Α. Κουσίδου, *Ο Γιάννης Σαλλάς στις ατραπούς της Ιστορίας. Μέση Ανατολή 1941-1945 – Σάμος 1947-1949*, Αθήνα 2019, σ. 27-29.

⁸⁸ Ο Γ. Σαλλάς γεννήθηκε στην Ικαρία και σε νεαρή ηλικία εντάχθηκε στο κομμουνιστικό κίνημα. Το 1937 συνελήφθη και οδηγήθηκε στις φυλακές της Ακροναυπλίας. Μετά την απόδρασή του, αφού μετέβη στην Αθήνα και την Ικαρία, διέφυγε στη Μέση Ανατολή.

Παράλληλα, στρεφόταν εναντίον των «δικτατορικών μεθόδων» που εφαρμόζονται σε βάρος των στρατευμένων και των προσπαθειών του «μοναρχοφασισμού» να χρησιμοποιήσει τις ένοπλες δυνάμεις για τη μεταπολεμική του επικράτηση στην Ελλάδα.⁸⁹

Η ΑΣΟ ανέπτυξε επαφές με τους αριστερούς-αντιφασιστικούς κύκλους της Μέσης Ανατολής επί τη βάση της κοινής αριστερής προέλευσης. Η στενή συνεργασία των δύο χώρων πιστοποιείται από την εθελοντική κατάταξη στο στρατό προκειμένου να ενισχυθεί η ΑΣΟ.⁹⁰ Στη συντονισμένη δράση αυτών των δύο χώρων συνέβαλε και η παρουσία μεγάλου αριθμού ναυτεργατών μνημένων στο εργατικό, κομμουνιστικό κίνημα μέσω της Ομοσπονδίας Ελληνικών Ναυτεργατικών Οργανώσεων (ΟΕΝΟ). Λίγο αργότερα συγκροτήθηκαν η «Αντιφασιστική Οργάνωση Ναυτικού» (ΑΟΝ) και η «Αντιφασιστική Οργάνωση Αεροπορίας» (ΑΟΑ). Στις αντιφασιστικές οργανώσεις εντάχθηκαν και άτομα του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου έως και παραδοσιακοί φιλελεύθεροι. Παράλληλα, συμπύχθηκε μια ευρύτερη συμμαχία της ΑΣΟ με δημοκρατικούς αξιωματικούς, μολονότι υπήρχε επίγνωση της μεταξύ τους διάστασης ως προς τους ευρύτερους σκοπούς.⁹¹ Ο έλεγχος της ΑΣΟ από τον αριστερό χώρο αν και μυστικός, υπερέβαινε το επίπεδο του «υποκειμενικού ελέγχου» που ασκούσαν τα παραδοσιακά κόμματα στον ελληνικό στρατό.⁹² Οι τρεις αυτές οργανώσεις εξέδιδαν παράνομα περιοδικά, όπως ο «Αντιφασίστας», η «Ελευθερία» και ο «Αστέρας», ενώ νόμιμη ήταν η έκδοση του περιοδικού «Ελλάς» από Έλληνες στρατιώτες. Το 1943 συγκροτήθηκε το Κεντρικό Γραφείο Αντιφασιστικών Οργανώσεων, που αποσκοπούσε στο συντονισμό της δράσης των τριών αντιφασιστικών οργανώσεων στο στρατό, του ΕΑΣ και της ΟΕΝΟ.

Το φθινόπωρο του 1941 ιδρύθηκε από βασιλόφρονες-μεταξικούς αξιωματικούς η οργάνωση «Σύνδεσμος Αξιωματικών Νομιμοφρόνων» (ΣΑΝ), η οποία εξέδιδε το περιοδικό «Εθνική Νέμεσις». Επίκεντρο της οργάνωσης αποτελούσε ο κύκλος του συνταγματάρχη Γ. Βαγενά με έδρα το Κάιρο και στόχος της ήταν το

⁸⁹ Για το πρόγραμμα και τους σκοπούς της ΑΣΟ βλ. Β. Νεφελούδης, *Έλληνες πολεμιστές στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1945, σ. 15, στο εξής βλ. Β. Νεφελούδης, *Έλληνες πολεμιστές*. Βλ. και Γ. Χιωτάκης, *Πολιτικές θύελλες 3. Ελληνικό αντιφασιστικό κίνημα στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1981, σ. 76-77.

⁹⁰ Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 92.

⁹¹ Βλ. Γ. Λέρνης, *ό. π.*, σ. 18.

⁹² Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, σ. 227. Κατά τον υποκειμενικό έλεγχο ο στρατός καλείται να προσαρμοστεί στις επιδιώξεις των πολιτικών. Στην ιδεατή του μορφή τείνει στη δημιουργία ενός φωτισμένου πολιτικού στρατού, ενώ στη χειρίστη οδηγεί στο σχηματισμό στρατιωτικών πελατών στις πολιτικές παρατάξεις. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού*, σ. 283-284.

στράτευμα να μην απολέσει τον ιδεολογικό χαρακτήρα και τη σύνθεση που είχε αποκτήσει κατά τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Ο αριθμός των μελών της υπολογίζεται στους 500 αξιωματικούς και η ένταξη στην οργάνωση συνοδευόταν και από υπογραφή κειμένου παραίτησης από το στρατό.⁹³ Η επόμενη φιλομοναρχική οργάνωση του συντηρητικού χώρου συγκροτήθηκε τον Αύγουστο του 1943 με πρωτοβουλία του λοχαγού Γ. Καραγιάννη. Η «Ένωσις Νέων Αξιωματικών» (ΕΝΑ) ως στρατιωτικός σύνδεσμος απευθυνόταν στους κατώτερους αξιωματικούς και έθετε ως κύριο στόχο της την αντιμετώπιση της κομμουνιστικής απειλής στο στράτευμα.⁹⁴

Το 1943 ιδρύθηκε από δημοκρατικούς αξιωματικούς με επικεφαλής των ταγματάρχη Μ. Κλαδάκη⁹⁵ η «Εθνική Απελευθερωτική Στρατιωτική Δημοκρατική Οργάνωσις» (ΕΑΣΔΟ). Σύμφωνα με το καταστατικό της ο σκοπός της οργάνωσης ήταν «η συνένωσις και οργάνωσις των δημοκρατικών δυνάμεων, προς αποτελεσματικωτέραν συμμετοχήν των Ελλήνων εις τον απελευθερωτικό αγώνα και προάσπισιν των ελευθεριών του Ελληνικού λαού κατά πάσης οποθενδήποτε προερχομένης ενεργείας προς στραγγαλισμόν αυτών».⁹⁶ Η ΕΑΣΔΟ ήλθε σε επαφή με την ΑΣΟ και συνεργάστηκε στενά μαζί της μετά τα στασιαστικά γεγονότα στο στρατό τον Ιούλιο του 1943 και κυρίως στο κίνημα του 1944, ενώ ανέπτυξε και επαφές με μέλη του υπουργικού συμβουλίου.⁹⁷

2.4. Η απαρχή των κινημάτων: το ανεκδήλωτο κίνημα του Δεκεμβρίου 1941

Αποκορύφωμα των πολιτικών ερίδων και της αναστάτωσης στο στρατό το 1941 υπήρξε το, ανεκδήλωτο τελικά, πραξικόπημα από την οργάνωση των

⁹³ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 29. Σύμφωνα με τον Γ. Καραγιάννη η ίδρυση του ΣΑΝ περιορίστηκε στην συγκρότηση του καταστατικού του και στην απόπειρα μύησης αξιωματικών δίχως να διαδραματίσει κάποιο ουσιαστικό ρόλο. Γ. Καραγιάννης, *1940-1952 Το δράμα της Ελλάδος. Έπη και αθλιότητες*, χ. τ., χ. χ., σ. 184-185.

⁹⁴ Γ. Καραγιάννης, *ό. π.*, σ. 137-139.

⁹⁵ Ο Μ. Κλαδάκης ήταν απότακτος αξιωματικός του κινήματος του 1935. Αφού επανήλθε στο στράτευμα, το 1943 μετέβη στη Μέση Ανατολή, όπου τοποθετήθηκε Προσωπάρχης του υπουργείου Στρατιωτικών. Στη Μέση Ανατολή εμφανιζόταν ως εκπρόσωπος του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας του Χ. Χωμενίδη.

⁹⁶ Για το κείμενο του καταστατικού της οργάνωσης βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Αθήνα 1990, τ. 5, σ. 37-41.

⁹⁷ Για τη δράση και τους άμεσους αντικειμενικούς στόχους της ΕΑΣΔΟ τη συγκεκριμένη περίοδο βλ. Μ. Κλαδάκης, «Έκθεση για τα γεγονότα της Μέσης Ανατολής από τις 31 Μαρτίου 1944 έως τον Ιούνιο 1944», στο: Ε. Διακογιάννης, *Οι ανυτότακτοι της Σύμης. Βρετανική κατοχή στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 2005, σ. 252-253, στο εξής βλ. Μ. Κλαδάκης, «Έκθεση».

βασιλοφρόνων αξιωματικών. Στο περιστατικό εμπλέκονται ο Έλληνας πρέσβης στο Κάιρο, Δ. Καψάλης, και ο πρίγκιπας Πέτρος, οι οποίοι στις 24 και 29 Δεκεμβρίου 1941 αντίστοιχα συνάντησαν τον Αρχηγό του Στρατού Τζανακάκη μεταφέροντας πληροφορίες για απειθαρχία στο στρατό. Στις 30 Δεκεμβρίου ο Επιτελάρχης της I Ταξιαρχίας ανέφερε την εκδήλωση «επαναστατικών κινήσεων» από μεταξικούς αξιωματικούς. Η οργανωμένη κίνηση αποσκοπούσε στην έκφραση της δυσαρέσκειας των μεταξικών για την επαναφορά στο στράτευμα των αξιωματικών Καλλέργη, Χατζησταυρή, Ρέντη και Καλλιγιάννη. Η κυβέρνηση εφάρμοζε την πολιτική της αποκατάστασης των δημοκρατικών αξιωματικών και οι οπαδοί της 4^{ης} Αυγούστου κινήθηκαν για να «αντιπολιτευθούν» το Αρχηγείο.⁹⁸ Ο Τζανακάκης έλαβε προληπτικά μέτρα, για να αποτρέψει την εκδήλωση του κινήματος. Ο συνταγματάρχης Καλλιγιάννης διατάχθηκε να αναλάβει τη διοίκηση του 5^{ου} τάγματος και να μεταβεί στην ταξιαρχία. Εκείνος στις 31 Δεκεμβρίου παρακάμπτοντας τον διοικητή της Ταξιαρχίας Β. Μαραβέα, ο οποίος θεωρείτο ότι εμπλεκόταν στο κίνημα, ενημέρωσε κατώτερο αξιωματικό. Ο Μαραβέας πληροφορήθηκε τα λαμβανόμενα μέτρα με αποτέλεσμα το κίνημα να μην εκδηλωθεί.

Στις 30 Δεκεμβρίου είχε προηγηθεί τηλεγράφημα του στρατιωτικού ακολούθου της Ελλάδας στο Κάιρο στρατηγού Βάσσου με αποδέκτες τον βασιλιά και τον υπουργό Στρατιωτικών Δημητρακάκη. Ο Βάσσος, αφού εξηγούσε ότι μετέφερε τις κρατούσες αντιλήψεις των αξιωματικών και για να προλάβει την αναταραχή, υποστήριξε ότι αδυνατούσε να επιβληθεί στο σώμα των αξιωματικών, οι οποίοι ανησυχούσαν για την ασφάλεια του βασιλικού καθεστώτος εξαιτίας της επαναφοράς ορισμένων αξιωματικών, η οποία έθιγε την ιεραρχία του στρατού. Την 1η Ιανουαρίου 1942 ο Τσουδερός σε απάντησή του μετέθετε την ευθύνη στους ίδιους τους αξιωματικούς: «δεν αντιλαμβάνονται όσοι θέτουν το ζήτημα όπως τίθεται εν τω τηλεγραφήματι τούτω, ότι αυτοί είναι κυρίως οι οποίοι δημιουργούν κίνδυνον τον οποίον προλέγουν».⁹⁹

Η αλληλογραφία ανώτατων αξιωματικών, όπως ο Βάσσος, ο Μαραβέας και ο Κοσμόπουλος, της περιόδου Δεκεμβρίου 1941-Ιανουαρίου 1942 αποκαλύπτει την έντονη αντίδρασή τους προς τον υπουργό Στρατιωτικών και τον Αρχηγό του Στρατού για την επιστροφή αξιωματικών στο στράτευμα, από την οποία απέρρευε ο κίνδυνος

⁹⁸ Κ. Πυρομάγλου, *Ο Δούρειος Ίππος. Η εθνική και πολιτική κρίσις κατά την κατοχή*, Αθήνα 2013, σ. 304-305.

⁹⁹ Η. Βενέζης, *ό. π.*, 321.

επαναφοράς της αβασίλευτης Δημοκρατίας. Η αντικατάσταση του Τζανακάκη θεωρείτο επιβεβλημένη, καθώς είχε περιπέσει σε μεγαλύτερη δυσμένεια από τους αξιωματικούς, διότι του προσήπταν την διατάραξη της ιεραρχίας.¹⁰⁰

Αναντίρρητα το κίνημα της 31^{ης} Δεκεμβρίου εγείρει πολλά ερωτηματικά ως προς τους πραγματικούς στόχους του και εν γένει με το αν πραγματικά σχεδιάζοταν κίνημα ή υποκρυπτόταν άλλος σχεδιασμός.¹⁰¹ Το αποτέλεσμα ήταν ο Τζανακάκης να βρεθεί πιο εκτεθειμένος και η θέση του να καταστεί πιο επισφαλής.

2.5. Η ελληνοβρετανική συμφωνία της 9^{ης} Μαρτίου 1942

Στις αρχές του 1942, ενώ η Ι Ταξιαρχία συνέχιζε την εκπαίδευσή της για να αποκτήσει επιχειρησιακή ετοιμότητα, η συνολική δύναμη του στρατεύματος ανερχόταν στους 7.358 οπλίτες και 583 αξιωματικούς.¹⁰² Μέσα σε κλίμα αντιπαραθέσεων η δράση της μιας πλευράς προκαλούσε την αντίδραση της άλλης με επακόλουθο την όξυνση των παθών και τη διεύρυνση του αριθμού των μελών κάθε πολιτικο-στρατιωτικής ομάδας. Συνθηματικές διατυπώσεις, όπως «αρκετά πολέμησαν οι Έλληνες», «ο στρατός έχει προορισμό να απελευθερώσει την Ελλάδα», «ο στρατός καλύτερα να διαλυθεί από το να έχουν οι δημοκρατικοί δικό τους στρατό», «όχι στη δημιουργία στρατού πραιτωριανών που θα επαναφέρει το βασιλιά», εξέφραζαν την οπτική των πολιτικών ρευμάτων και των οργανώσεων σχετικά με τον προορισμό του στρατού, διογκώνοντας τη σύγχυση γύρω από το θέμα και την καχυποψία για πολιτική αξιοποίησή του από τους αντιπάλους. Σε συνδυασμό με πειθαρχικά παραπτώματα, που δεν διέθεταν πολιτικό χαρακτήρα, όπως φαινόμενα χρήσης ουσιών και αλκοόλ, λαθρεμπορίου και λιποταξίες, δημιουργούσαν μία αρνητική εικόνα για την κατάσταση του στρατού και επισκίαζαν όποιες προόδους είχαν γίνει ως προς την επιχειρησιακή ετοιμότητά του.¹⁰³

¹⁰⁰ Κ. Πυρομάγλου, *ό. π.*, σ. 307-308.

¹⁰¹ Σύμφωνα με τον Δ. Κατσικώστα οι βασιλόφρονες αξιωματικοί δεν διέθεταν κάποιο οργανωμένο σχέδιο ούτε πρόθεση για πραξικόπημα. Τα γεγονότα ερμηνεύθηκαν διαφορετικά από τα δύο στρατόπεδα. Οι δημοκρατικοί αξιωματικοί θεώρησαν ότι υπήρχε οργανωμένο σχέδιο από τους βασιλόφρονες που τελικά απετράπη από τα μέτρα που ελήφθησαν. Ενώ, οι φιλομοναρχικοί υποστήριζαν ότι εξυφάνθηκε δολοπλοκία εις βάρος τους με ενορχηστρωτή τον Υπαρχηγό του Στρατού Σκουλά, για να τους εμφανίσει ως αξιωματικούς που κινούνται έκνομα με πολιτικά κίνητρα. Βλ. Δ. Κατσικώστα, *ό. π.*, σ. 99-100.

¹⁰² Βλ. Δ. Κατσικώστα, *ό. π.*, σ. 106.

¹⁰³ Η. Fleischer, «The “anomalies” in the Greek Middle East Forces, 1941-1944», στο: *Journal of the Hellenic Diaspora*, τ. 5 ν. 3 (1978), σ. 9, στο εξής βλ. Η. Fleischer, «The “anomalies”». Βλ. και Δ. Κατσικώστα, *ό. π.*, σ. 105.

Οι Βρετανοί παρακολουθούσαν στενά τις εξελίξεις έχοντας άμεση πληροφόρηση από το Βρετανικό Γραφείο Συνδέσμου, που είχε συγκροτηθεί για να παρακολουθεί την πορεία της εκπαίδευσης της Ταξιαρχίας.¹⁰⁴ Το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών τόνιζε στη στρατιωτική ηγεσία την πολιτική σημασία της συμμετοχής μονάδων του ελληνικού στρατού στις πολεμικές επιχειρήσεις, η οποία μπορούσε να δώσει τέρμα στη διχόνοια και να διασκεδάσει ανησυχίες περί μεταπολεμικής πολιτικής αξιοποίησης του στρατού. Όμως, η στρατιωτική ηγεσία απέρριπτε το ενδεχόμενο χρησιμοποίησης της ελληνικής Ταξιαρχίας λόγω ακαταλληλότητας και ως αντιπρόταση προέταξε τη χρησιμοποίησή της για κατασκευή αμυντικών έργων.¹⁰⁵

Στις 9 Μαρτίου 1942 υπογράφηκε η ελληνοβρετανική στρατιωτική συμφωνία, η οποία επισημοποίησε την οργάνωση και τη χρησιμοποίηση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή θέτοντάς τις υπό τον επιχειρησιακό έλεγχο του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής. Αυτή η στρατιωτική συμφωνία αποτέλεσε το επιστέγασμα διπλωματικών διαβουλεύσεων με αφετηρία το προηγούμενο έτος. Στα τέλη του Σεπτεμβρίου 1941 ο Τσουδερός κατέθεσε πρόταση στο βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών για σύναψη ελληνοβρετανικής συμμαχίας μετά τον πόλεμο.¹⁰⁶ Ο Έλληνας πρωθυπουργός συνδύασε την πρότασή του με το ενδεχόμενο παραχώρησης στη Βρετανία ναυτικών και αεροπορικών βάσεων σε ελληνικό έδαφος.¹⁰⁷ Η Βρετανία εξέτασε το θέμα υπό το ευρύτερο πρίσμα της μεταπολεμικής πολιτικής της στη νοτιανατολική Μεσόγειο και όχι ως ένα ζήτημα διμερών σχέσεων με την Ελλάδα. Τελικά, το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών απέρριψε την πρόταση με το σκεπτικό ότι ήταν πρόωγη οποιαδήποτε δέσμευση σε θέματα για τα οποία θα λαμβάνονταν αποφάσεις μετά τη λήξη του πολέμου.¹⁰⁸ Βρετανική επιδίωξη ήταν να αποφευχθεί οποιαδήποτε συζήτηση, πόσω μάλλον δέσμευση, για τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις.

¹⁰⁴ ΓΕΣ-ΔΙΣ, ό. π., σ. 27.

¹⁰⁵ Βλ. *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 259, σ. 263, 265.

¹⁰⁶ Πρόταση για σύναψη ελληνοβρετανικής συμμαχίας είχε καταθέσει και ο Ι. Μεταξάς το 1938, την οποία απέρριψε η βρετανική κυβέρνηση. Οι εξελίξεις στην Ευρώπη με τις επεκτατικές κινήσεις της Γερμανίας και της Ιταλίας οδήγησαν τη Βρετανία στις 13 Απριλίου 1939 στη «Δήλωση Εγγύησης» για την ελληνική ανεξαρτησία.

¹⁰⁷ Π. Παπαστράτης, «Διπλωματικά παρασκήνια της υπογραφής της στρατιωτικής συμφωνίας Βρετανίας-Ελλάδας στις 9 Μαρτίου 1942», στο: *Μνήμων*, τ. 7 (1979), σ. 174, στο εξής βλ. Π. Παπαστράτης, «Διπλωματικά παρασκήνια».

¹⁰⁸ Π. Παπαστράτης, «Διπλωματικά παρασκήνια», σ. 177-178.

Η βρετανική πλευρά αντιπρότεινε τη σύναψη στρατιωτικής συμφωνίας ανάμεσα στις δύο χώρες που θα ρύθμιζε οριστικά την κατάσταση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή, πρόταση την οποία η ελληνική κυβέρνηση αποδέχθηκε. Στο εναρκτήριο τμήμα της συμφωνίας δηλωνόταν η απόφαση των δύο χωρών για συνέχιση του πόλεμου μέχρι την επιτυχή έκβασή του. Ένας από τους σκοπούς του πολέμου ήταν η πλήρης απελευθέρωση της Ελλάδας και η αποκατάσταση της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας της. Παράλληλα, αναγνωριζόταν ότι το κοινό συμφέρον των δύο χωρών επέβαλλε τη διατήρηση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων.

Ως προς την οργάνωση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων οριζόταν ότι αυτές θα υπάγονταν στη Συμμαχική Διοίκηση Μέσης Ανατολής. Ο ελληνικός στρατός, ο οποίος δύνατο να συγκροτήσει μέχρι δύο ταξιαρχίες, θα διατηρούσε το χαρακτήρα του ως ελληνική δύναμη και τη διοίκηση θα ασκούσαν Έλληνες αξιωματικοί. Όμως, υπήρχε πρόβλεψη πως η Βρετανική Στρατιωτική Διοίκηση θα μπορούσε να αναθέσει την αρχηγία του ελληνικού στρατού σε Βρετανό αξιωματικό.¹⁰⁹ Η οικονομική διάσταση της συμφωνίας στηριζόταν σε διακανονισμό «δανεισμού και εκμίσθωσης», καθώς η ελληνική κυβέρνηση αναλάμβανε τις δαπάνες ανεφοδιασμού, μισθοδοσίας και συντήρησης των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, οι οποίες θα προκαταβάλλονταν από τη βρετανική πλευρά. Η εξόφληση των καταβληθέντων δαπανών θα πραγματοποιείτο, όταν οι συνθήκες ήταν πρόσφορες.¹¹⁰ Ο εφοδιασμός, ο εξοπλισμός και η εκπαίδευση των ελληνικών δυνάμεων αποτελούσε συμβατική υποχρέωση της Βρετανίας. Ζητήματα πειθαρχικά και εσωτερικής διοίκησης θα υπάγονταν στην ελληνική δικαιοδοσία, ενώ αδικήματα κοινού ποινικού δικαίου, όπως φόνοι και βιασμοί, θα εκδικάζονταν από πολιτικά δικαστήρια. Σε περιπτώσεις θανατικής καταδίκης από ελληνικά στρατοδικεία απαιτείτο η έγκριση του Αρχηγού του Βρετανικού Στρατού, ειδική πρόβλεψη που αποσκοπούσε στην αποτροπή φαινομένων αντεκδίκησης για πολιτικούς λόγους.¹¹¹

¹⁰⁹ Π. Παπαστράτης, «Διπλωματικά παρασκήνια», σ. 178. Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων*, σ. 77.

¹¹⁰ Η ελληνική κυβέρνηση κατέβαλλε μηνιαίως τις δαπάνες μισθοδοσίας και διατροφής στη βρετανική, ενώ για τις υπόλοιπες δαπάνες χρεωνόταν ειδικός λογαριασμός. Ελληνοβρετανική συμφωνία του 1946 διέγραψε οριστικά τις οικονομικές υποχρεώσεις που απέρρεαν για την Ελλάδα βάσει αυτού του λογαριασμού. Βλ. Ε. Τσουδερός, *Διπλωματικά παρασκήνια 1941-1944*, Αθήνα 1949, σ. 167, στο εξής βλ. Ε. Τσουδερός, *Διπλωματικά παρασκήνια*.

¹¹¹ Ε. Τσουδερός, *Διπλωματικά παρασκήνια*, σ. 167.

Τα ελληνικά πολεμικά πλοία διατηρώντας την ελληνική διοίκησή τους θα υπάγονταν σε βρετανικό επιχειρησιακό έλεγχο ακολουθώντας τις διαταγές των βρετανικών σχηματισμών. Οι μονάδες της ελληνικής Αεροπορίας θα κατατάσσονταν στο εφεδρικό εθελοντικό σώμα της βρετανική Αεροπορίας, όμως οι οριστικές αποφάσεις θα λαμβάνονταν κατόπιν ελληνοβρετανικών διαβουλεύσεων.

Παρ' όλες τις βρετανικές προσπάθειες πολιτικής στήριξης στην ελληνική κυβέρνηση μέσω της προβολής της συμφωνίας της 9^{ης} Μαρτίου,¹¹² αυτή δεν αποτέλεσε μια διπλωματική επιτυχία για τον πρωθυπουργό, όπως θα ήταν η σύναψη συμμαχίας. Η συμφωνία έθετε τις βάσεις για τον εξοπλισμό και την οργάνωση του ελληνικού στρατού, που συνιστούσε αναγκαίο όρο για τη συμμετοχή του σε πολεμικές επιχειρήσεις, στην οποία Βρετανοί αξιωματούχοι απέβλεπαν, για να τερματιστούν οι πολιτικές έριδες στον ελληνικό στρατό. Μολονότι η λήψη των αποφάσεων για την επίλυση των πολιτικών προβλημάτων παρέμενε στην ελληνική κυβέρνηση, η Βρετανία με τη συμφωνία αποκτούσε το δικαίωμα να επεμβαίνει σε περιπτώσεις που η κατάσταση στον ελληνικό στρατό θα έβγαινε εκτός ελέγχου.

2.6. Η είσοδος του Π. Κανελλόπουλου στην κυβέρνηση

Η άφιξη του Π. Κανελλόπουλου τον Απρίλιο του 1942 στην Αίγυπτο επέφερε κυβερνητικό ανασχηματισμό και αλλαγές στο οργανόγραμμα και την ηγεσία του ελληνικού στρατού. Ο Κανελλόπουλος υπήρξε ένας από τους πολιτικούς από την Ελλάδα που είχε υποδείξει ο Τσουδερός προς τους Βρετανούς, με τον οποίο επιθυμούσε να συνεργαστεί. Επρόκειτο για έναν πολιτικό που δεν ταυτιζόταν με τα παλαιά κόμματα στην Ελλάδα. Εξ άλλου ο Τσουδερός επανειλημμένα είχε εκφραστεί υποτιμητικά για τους πολιτικούς αυτών των κομμάτων.

Η διαφοροποίησή του από τα παλαιά κόμματα της Ελλάδας έγκειτο στην πεποίθησή του πως ήταν απαραίτητη η οργάνωση αντίστασης εναντίον του κατακτητή, ενώ οι εκπρόσωποι των κομμάτων εστίαζαν στη μεταπολεμική κατάσταση και στο πολιτειακό.¹¹³ Όπως απέρριψε πρόταση που του έγινε να

¹¹² Χρονολόγιο, τ. 1 1940-1943, σ. 277.

¹¹³ Βλ. Ι. Α. Πετρόπουλος, *ό. π.*, σ. 55 και σ. 60-61. Βλ. και Π. Κανελλόπουλος, *Πώς εφθάσαμε στην 21^η Απριλίου 1967. 1940-1944. Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1997, σ. 219-221, στο εξής βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Πώς εφθάσαμε στην 21^η Απριλίου*. Την προτεραιότητα του πολιτειακού από τα παλαιά κόμματα επισημαίνει και ο Π. Ρούσος, ο οποίος αναφέρει πως ηγέτες της ευρύτερης βενιζελικής παράταξης, όπως ο Θ. Σοφούλης και ο Γ. Καφαντάρης, απέρριψαν την πρόταση για συμμετοχή σε κοινή εθνικοαπελευθερωτική δράση με το ΕΑΜ, θεωρώντας πρόωφη κάθε ενέργεια κατά των κατακτητών και προβάλλοντας τον κίνδυνο των αντιποίνων. Επίσης, τα αντιβενιζελικά

συμμετάσχει στο ΕΑΜ, ομοίως απέρριψε την πρόταση να συνυπογράψει τη δήλωση των κομμάτων της 30¹⁵ Μαρτίου 1942, με την οποία ζητούσαν τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος μετά τον πόλεμο για να αποφασισθεί η επάνοδος του βασιλιά. Η άρνηση του Κανελλόπουλου να υπογράψει τη δήλωση προκάλεσε την έντονη κριτική εις βάρος του από πολιτικούς των παλαιών κομμάτων.¹¹⁴

Η επιστροφή του βασιλιά και του Τσουδερού στο Κάιρο στις 19 Μαρτίου 1942 έδινε τη δυνατότητα στον πρωθυπουργό να επιληφθεί άμεσα των πολιτικών και στρατιωτικών προβλημάτων και να διαπραγματευθεί απ' ευθείας με τον Κανελλόπουλο. Ο Κανελλόπουλος εξ αρχής εξάρτησε τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση από τη διάθεση του βασιλιά και του πρωθυπουργού να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές. Παρουσίασε ρητούς όρους προκειμένου να αποδεχθεί την πρόταση ένταξης στην κυβέρνηση. Αρχικά, ζητούσε μία δήλωση εκ μέρους του πρωθυπουργού πως ο ελληνικός λαός θα ήταν αυτός που θα ρύθμιζε μεταπολεμικά όλα τα προβλήματα που σχετίζονταν με τη ζωή του έθνους.¹¹⁵ Επίσης, αξίωνε την απομάκρυνση οπαδών της δικτατορίας, όπως του Σακελλαρίου και του Νικολούδη. Ακόμη, διεκδικούσε την αποκλειστική διαχείριση της κυβερνητικής εξουσίας στη Μέση Ανατολή και την αποκλειστική διεύθυνση των στρατιωτικών υποθέσεων στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή. Τέλος, ζητούσε τον τίτλο του αντιπροέδρου της κυβέρνησης και του υπουργού Εθνικής Αμύνης, που θα επέφερε την υποβάθμιση των τριών πολεμικών υπουργείων σε αντίστοιχα υφυπουργεία.

Ο Τσουδερός απέρριψε μόνο τον όρο σχετικά με την ανάληψη του υπουργείου Εθνικής Αμύνης, που θα μείωνε το προσωπικό του γόητρο και αντιπρότεινε να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Αμύνης και μετά την αναχώρησή του από τη Μέση Ανατολή να του παραχωρήσει όλες τις σχετικές αρμοδιότητες. Τελικά μετά από αρκετές ημέρες διαπραγματεύσεων και από βρετανικές μεσολαβήσεις ο Κανελλόπουλος αποδέχθηκε την πρόταση και εισήλθε στην κυβέρνηση.¹¹⁶

κόμματα τάσσονταν εναντίον κάθε αντιστασιακής ενέργειας. Π. Ρούσος, *Η Μεγάλη Πενταετία*, Αθήνα 1976, τ. 1, σ. 75.

¹¹⁴ Βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944. Ιστορική αναδρομή και κείμενα*, Αθήνα 1964, σ. 39-40, στο εξής βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου*.

¹¹⁵ Στις 5 Μαΐου 1942 ο πρωθυπουργός σε ραδιοφωνικό διάγγελμα δήλωσε πως η κυβέρνηση θεωρεί τον εαυτό της θεματοφύλακα του ελληνικού λαού, ο οποίος θα εκφράσει τη βούλησή του, όταν το επιτρέψουν οι συνθήκες. Βλ. Ρ. Papastratis, *British policy*, σ. 56.

¹¹⁶ Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα 2021, τ. 1, σ. 39-45, στο εξής βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*.

Η είσοδος του Κανελλόπουλου στην κυβέρνηση προσέφερε την ευκαιρία στον πρωθυπουργό να δώσει λύσεις σε πολιτικά και στρατιωτικά ζητήματα που τον απασχολούσαν. Η συγκυρία ήταν πρόσφορη για την απομάκρυνση του ισχυρού πόλου της κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή, του αντιπροέδρου και υπουργού Ναυτικών Σακελλαρίου. Στις 2 Μαΐου έγινε η ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης, στην οποία ο Π. Κανελλόπουλος αναλάμβανε καθήκοντα αντιπροέδρου και στις 28 Μαΐου διαδέχθηκε τον Ε. Τσουδερό στο υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Ο πρώην αρχηγός του Στόλου Ε. Καββαδίας ανέλαβε το υφυπουργείο Ναυτικών, ο πρώην υπουργός Αεροπορίας Π. Νικολαΐδης το υφυπουργείο Αεροπορίας και προσωρινώς το υφυπουργείο Στρατιωτικών. Ο Τσουδερός διατηρούσε σκόπιμα ανοικτή τη θέση στο υφυπουργείο Στρατιωτικών, διότι ανέμενε να πείσει τον Σ. Βενιζέλο να την αναλάβει.¹¹⁷

Η αλλαγή στην κυβερνητική σύνθεση είχε ως συνεπακόλουθο την οριστικοποίηση των σχεδιαζόμενων μεταβολών στην οργάνωση του Ελληνικού Στρατού, που είχαν ξεκινήσει ήδη από τον Απρίλιο. Το υπουργείο Εθνικής Άμυνας στην ουσία αντικαθιστούσε το Αρχηγείο του Ελληνικού Στρατού (ΑΒΕΣΜΑ). Συνεπώς, η θέση του Αρχηγού του Στρατού καταργήθηκε και στον Τζανακάκη προτάθηκε η θέση του Γενικού Επιθεωρητή Στρατού, την οποία αρνήθηκε. Σημαντικές υπήρξαν οι ανακατατάξεις αξιωματικών σε υπεύθυνες θέσεις στη διοίκηση του στρατού. Ο Π. Κατσώτας, αντικατάστησε στη διοίκηση της I Ταξιαρχίας τον Μαραβέα, ο οποίος ανέλαβε Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ). Ο Α. Μπουρδάρας θα αναλάμβανε τη διοίκηση της II Ταξιαρχίας, για τη συγκρότηση της οποίας οι προσπάθειες είχαν ξεκινήσει νωρίτερα και ολοκληρώθηκαν το καλοκαίρι του 1942. Οι τοποθετήσεις των δύο αυτών απότακτων βενιζελικών αξιωματικών στην ηγεσία των μονάδων άλλαξαν το κλίμα ανάμεσα στους στρατευμένους, οι οποίοι τις εισέπραξαν ως θετική ενέργεια.¹¹⁸

Μετά τη δεύτερη επιστράτευση των Ελλήνων της παροικίας τον Φεβρουάριο του 1942 και τη συνεχιζόμενη άφιξη στρατεύσιμων και αξιωματικών από την Ελλάδα, η δύναμη του Ελληνικού Στρατού ανερχόταν στα τέλη Μαΐου 1942 στους

¹¹⁷ Ο Σ. Βενιζέλος ευρισκόμενος στις ΗΠΑ ως στρατιωτικός ακόλουθος μετά την επιστροφή του στο στράτευμα είχε απορρίψει πρόταση του Τσουδερού για είσοδό του στην κυβέρνηση εξ αιτίας της παρουσίας του Α. Σακελλαρίου και είχε τηρήσει κριτική στάση έναντι του βασιλιά και της κυβέρνησης Τσουδερού.

¹¹⁸ P. Papastratis, *British policy*, σ. 50. Χ. Φλάσερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, τ. 1, σ. 268.

10.821 οπλίτες και 908 αξιωματικούς.¹¹⁹ Το Γενικό Κέντρο Εκπαιδύσεως και Σχολών (ΓΚΕΣ), που είχε συγκροτηθεί από τον Απρίλιο του 1942, είχε ως αποστολή την υποδοχή και την εκπαίδευση των έφεδρων στρατεύσιμων από την Ελλάδα ή των επιστρατευμένων στην Αίγυπτο και την εκπαίδευση των αξιωματικών. Η ύπαρξη περισσότερων αξιωματικών στη Μέση Ανατολή από τις υπάρχουσες θέσεις στις μονάδες, τα επιτελεία και τις στρατιωτικές υπηρεσίες οδηγούσε πολλούς από αυτούς στην αδράνεια, που προκαλούσε δυσαρέσκεια στους ίδιους. Η κριτική των μη αξιοποιημένων αξιωματικών εκκινούσε από συναισθηματικούς παράγοντες και κατέληγε ως την πολιτική διάσταση, συνδυάζοντας την αποκατάστασή τους στο στράτευμα με την επιβολή της πολιτικής παράταξης στην οποία ανήκαν.¹²⁰ Προκειμένου να απορροφηθούν οι πλεονάζοντες αξιωματικοί τον Σεπτέμβριο του 1942 δημιουργήθηκε ο Ιερός Λόχος απαρτιζόμενος αποκλειστικά από αξιωματικούς. Η διοίκησή του ανατέθηκε στον απότακτο αξιωματικό Χ. Τσιγάντε.

Οι αλλαγές που επήλθαν στον ελληνικό στρατό δημιούργησαν μια αίσθηση ηρεμίας και ομαλοποίησης, αν και η ουσιαστική υπέρβαση των προστριβών δεν επιτεύχθηκε. Οι βασιλόφρονες αξιωματικοί, αν και απώλεσαν κάποιες θέσεις στο στράτευμα, δεν εξοβελίστηκαν από αυτό. Η αξιοποίηση δημοκρατικών απότακτων αξιωματικών συνέχιζε την κυβερνητική επιλογή της ενότητας και της συμμετοχής όλων των πολιτικών παρατάξεων στο στράτευμα, θέση που ασπαζόταν και ο νέος υπουργός Εθνικής Άμυνας, καθώς επιχειρούσε να ακολουθήσει μια συμβιβαστική και υπερκομματική πολιτική.¹²¹ Ενώ οι ανακατατάξεις συσπείρωσαν περαιτέρω τους φιλοβασιλικούς, στους δημοκρατικούς δημιουργείτο η αίσθηση πως αποφεύχθηκε η δημιουργία ενός πραιτωριανού στρατού.¹²²

Ο Κανελλόπουλος δραστηριοποιήθηκε έντονα και παρουσίασε μια πιο προωθημένη ρητορική από την υπόλοιπη κυβέρνηση σε ζητήματα που προκαλούσαν αμηχανία. Βρήκε θετική ανταπόκριση από τους δημοκρατικούς κύκλους της Αιγύπτου, καθώς μέσα σε πατριωτικά συμφραζόμενα προβαλλόταν ως πολέμιος της δικτατορίας και του φασισμού.¹²³ Θεωρήθηκε προσωπική επιτυχία του η διατήρηση της αυτονομίας της ελληνικής Αεροπορίας. Πάντως ο Κανελλόπουλος εδέχθη κριτική πως ακολουθούσε «αντιφατική πολιτική» ως προς τις τοποθετήσεις δημοκρατικών

¹¹⁹ ΓΕΣ-ΔΙΣ, *ό. π.*, σ. 35.

¹²⁰ Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 292.

¹²¹ Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. 1, σ. 38-39.

¹²² Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 115.

¹²³ Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. 1, σ. 45, σ. 48.

και βασιλικών αξιωματικών στο στράτευμα, ενώ η ΑΣΟ με κείμενά της συχνά στρεφόταν εναντίον του.¹²⁴ Παράλληλα, η προσπάθεια του για την τρίτη επιστράτευση των Αιγυπτιωτών Ελλήνων το Σεπτέμβριο του 1942 συνάντησε σφοδρή αντίδραση από συντηρητικούς κύκλους της παροικίας. Η απόπειρα υπονόμησης της επιστράτευσης κορυφώθηκε με την ανώνυμη ταχυδρομική αποστολή προκηρύξεων, στις οποίες ο Κανελλόπουλος χαρακτηριζόταν ως «μοντέρνος δικτάτορας των ελευθέρων Ελλήνων», ενώ οι Αιγυπτιώτες προτρέπονταν να μην παρουσιασθούν στο στράτευμα αντιτασσόμενοι στους «δήθεν πατριώτες εκμεταλλευτές».¹²⁵ Το έντυπο «Νέμεσις», της βασιλόφρονης οργάνωσης ΣΑΝ, στράφηκε και αυτό εναντίον του Κανελλόπουλου και ανάμεσα στις άλλες κατηγορίες που εξαπέλυε υπήρξε και αυτή πως έφερε στη Μέση Ανατολή τον «κόκκινο συνταγματάρχη» Ε. Μπακιρτζή, για να προσανατολίσει την Ελλάδα στη Σοβιετική Ένωση.¹²⁶

Οι πιέσεις της ελληνικής στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας για συμμετοχή στις συμμαχικές επιχειρήσεις εναντίον του Άξονα έφεραν αποτέλεσμα στις αρχές του Αυγούστου του 1942. Η συμμετοχή αυτή γεννούσε προσδοκίες για τα οφέλη που θα αποκόμιζε η ελληνική πλευρά. Ο ελληνικός στρατός θα συνέχιζε τη μάχη εναντίον του Άξονα που ξεκίνησε στα ελληνοαλβανικά σύνορα, το φρόνημα των Ελλήνων στην κατεχόμενη Ελλάδα θα ενισχυόταν και παράλληλα θα εξυπηρετούνταν οι εθνικοί και στρατηγικοί στόχοι της ελληνικής κυβέρνησης.¹²⁷ Αρχικά αποφασίστηκε η μετακίνηση της Ι Ταξιαρχίας από τη Συρία και η αξιοποίησή της στη δεύτερη γραμμή του μετώπου για την υπεράσπιση του Καΐρου και της Αλεξάνδρειας.

Η τροποποίηση της αρχικής απόφασης ανακοινώθηκε στις 7 Σεπτεμβρίου που σηματοδοτούσε την προώθηση της ταξιαρχίας στην πρώτη γραμμή του μετώπου του Ελ Αλαμείν. Ο ρόλος του Κανελλόπουλου υπήρξε καθοριστικός σε αυτή την απόφαση, καθώς στις 21 Αυγούστου είχε υποβάλει το αίτημα προσωπικά στον Churchill σε συνάντηση τους στο Κάιρο με την παρουσία του αρχηγού του αυτοκρατορικού επιτελείου Α. Brooke.¹²⁸ Η Ι ταξιαρχία τον Οκτώβριο του 1942 συμμετείχε επιτυχώς στη μάχη του Ελ Αλαμείν κατά των δυνάμεων του Άξονα. Στα μέσα του Δεκεμβρίου η διαταγή των βρετανικών στρατιωτικών αρχών για την

¹²⁴ Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 136-137. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 4, σ. 285-289.

¹²⁵ Για το κείμενο της προκήρυξης βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 3β, σ. 167.

¹²⁶ Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, τ. 1, σ. 274.

¹²⁷ Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. 1, σ. 88.

¹²⁸ Π. Κανελλόπουλος, *Πώς εφθάσαμε στην 21^η Απριλίου*, σ. 225. Βλ. και Ρ. Papastratis, *British policy*, σ. 61.

αποχώρησή της από την περιοχή των επιχειρήσεων δεν επέτρεψε στην ταξιαρχία να λάβει μέρος στην ολοκλήρωση της νίκης των συμμαχικών δυνάμεων. Η απόφαση ανάκλησης δεν στηριζόταν μόνο σε στρατιωτικούς υπολογισμούς αλλά και σε πολιτικούς λόγους, που σχετίζονταν με την αντίδρασή του Κανελλόπουλου στις συμμαχικές δηλώσεις περί εγγύησης της αλβανικής ανεξαρτησίας.¹²⁹

---

¹²⁹ ΓΕΣ-ΔΙΣ, *ό. π.*, σ. 79-80. Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 160-161.

Γ' Κεφάλαιο

Η αναταραχή στο στράτευμα το 1943

3.1. Το κίνημα του Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1943

3.1.1. Κυβερνητικές αποφάσεις ως προπομπός του κινήματος

Στο ταξίδι του Κανελλόπουλου στο Λονδίνο τον Οκτώβριο του 1942 καταρτίστηκε σχεδιασμός για αλλαγές στην οργάνωση του στρατού.¹³⁰ Η πρόταση για συγχώνευση των δύο Ταξιαρχιών σε μία Μεραρχία, την οποία υποστήριζαν ο πρωθυπουργός και ο βασιλιάς, συνάντησε την αρχική διαφωνία του Κανελλόπουλου. Τελικά, ο αντιπρόεδρος υποχώρησε και κατέληξαν στο πρόσωπο του υποστράτηγου Χ. Ζυγούρη, ο οποίος, αφού διέφυγε από την Ελλάδα, τοποθετήθηκε στη θέση του Μεράρχου στις 23 Νοεμβρίου 1942. Η απόφαση συγκρότησης της Μεραρχίας είχε προκαλέσει την αντίδραση των δύο διοικητών των Ταξιαρχιών, Κατσώτα και Μπουρδάρα. Η διαφωνία τους αναμόχλευσε την αντίδραση των δημοκρατικών, επειδή στο πρόσωπο του Ζυγούρη είδαν ένα ακόμα βασιλόφρονα αξιωματικό να καταλαμβάνει υψηλή θέση.¹³¹ Ο Ζυγούρης ήταν συντηρητικών πολιτικών πεποιθήσεων, όμως η ενεργός υπηρεσία του κατά τη διάρκεια του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου εξέφραζε την παραδοσιακή στρατιωτική αρετή της απολίτικης αφοσίωσης στην εκάστοτε επίσημη κυβέρνηση.¹³²

Η διαρκώς μεταβαλλόμενη άποψη του Ζυγούρη σχετικά με την αξιοποίηση των αξιωματικών σε υπεύθυνες θέσεις δημιούργησε σύγχυση. Ενώ εκκινούσε από τη θέση ότι σκόπευε να χρησιμοποιήσει αξιωματικούς με κριτήριο την ικανότητά τους ανεξάρτητα από τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, προσανατολίστηκε προς την αξιοποίηση πολλών βασιλικών-μεταξικών αξιωματικών, που προέρχονταν και από τους κύκλους της «Νεμέσεως», τακτική στην οποία συναίνεσε ο Κανελλόπουλος. Τελικά ο Ζυγούρης απομακρύνθηκε από την επιλογή χρησιμοποίησης αυτών των

¹³⁰ Η δήλωση του Βρετανού υπουργού Εξωτερικών Α. Eden στις 17 Δεκεμβρίου 1942 σχετικά με τη μεταπολεμική αποκατάσταση της ανεξαρτησίας της Αλβανίας προκάλεσε την αντίδραση του Κανελλόπουλου. Ακολουθώντας ενιαία γραμμή με τους τρεις υφυπουργούς των ενόπλων δυνάμεων και τους επικεφαλής του στρατεύματος στη Μέση Ανατολή υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους. Στα τέλη του Δεκεμβρίου ο Κανελλόπουλος ταξίδεψε στο Λονδίνο για δεύτερη φορά, ώστε να επιλυθεί το ζήτημα. Η πολιτική κρίση αποσοβήθηκε με τη δήλωση Κανελλοπούλου στις 21 Ιανουαρίου 1943 προς τον ελληνικό λαό, για την οποία είχε λάβει την έγκριση του Α. Eden. Για την αντίδραση του Κανελλόπουλου στο ζήτημα της βρετανικής δήλωσης βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου*, σ. 51-68. Το ταξίδι του Κανελλόπουλου στο Λονδίνο αποκάλυψε τη διάσταση απόψεων στα δύο κυβερνητικά κλιμάκια, του Λονδίνου και της Μέσης Ανατολής.

¹³¹ Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 182-183.

¹³² Η. Fleischer, «The “anomalies”», σ. 15.

αξιωματικών.¹³³ Στις αρχές Δεκεμβρίου 1942 ο Κανελλόπουλος είχε συγκρουστεί με τους ναύαρχους Σακελλαρίου και Καββαδία για το ζήτημα της αποκατάστασης των απότακτων δημοκρατικών αξιωματικών στο Ναυτικό, την οποία αντιστρατεύονταν με την τακτική τους οι δύο ναύαρχοι.¹³⁴ Οι τοποθετήσεις αντιδραστικών αξιωματικών και ο αποκλεισμός δημοκρατικών επιβεβαίωσε την καχυποψία πως σχεδιάζοταν η εκκαθάριση του στρατού από δημοκρατικούς και αντιφασίστες και επανέφερε τον κίνδυνο δημιουργίας ενός στρατού απόλυτα αφοσιωμένου στο βασιλιά και στις επιδιώξεις του.

Φήμες άρχισαν να διαδίδονται ότι ο κύκλος των αξιωματικών της «Νεμέσεως» έχει καταστρώσει σχέδιο συντονισμένης παραίτησης αξιωματικών. Ως ημερομηνία είχε οριστεί η 15η Μαρτίου 1943 λίγο πριν την άφιξη του βασιλιά και του πρωθυπουργού στη Μέση Ανατολή. Το σχέδιο της οργάνωσης, η οποία από τους Βρετανούς είχε χαρακτηριστεί ως φασιστική,¹³⁵ αποσκοπούσε στην απομάκρυνση του Τσουδερού και της κυβέρνησής του, ειδικότερα στην αντικατάσταση του υπουργού Στρατιωτικών και του Αρχηγού του στρατού, που εφάρμοζαν την πολιτική της επαναφοράς των απότακτων αξιωματικών. Η ένταξη στην οργάνωση συνοδευόταν από την ταυτόχρονη υπογραφή δήλωσης παραίτησης από το στρατό με το αιτιολογικό ότι «ο ελληνικός στρατός στη Μέση Ανατολή εξετράπη της κυρίας αυτού αποστολής και ασχολείται εις την πολιτικήν». Ακολουθούσε σαφής δήλωση πως ο αξιωματικός θα απέσυρε την παραίτησή του υπό τους όρους να απομακρυνθεί από την εξουσία η παρούσα κυβέρνηση και να αποπεμφθούν ορισμένοι δημοκρατικοί αξιωματικοί από το στράτευμα, οι οποίοι αναφέρονταν ονομαστικά. Το κέντρο λήψης των αποφάσεων είχε εκδώσει και οδηγίες σχετικά με την υποβολή των παραιτήσεων.¹³⁶

Ο Κανελλόπουλος μετά την επιστροφή του από το Λονδίνο τον Φεβρουάριο αποφάσισε να συγκρουστεί ανοικτά με τα «δύο άκρα», για να αποκατασταθεί η τάξη

¹³³ Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. Α, σ. 239.

¹³⁴ Η. Fleischer, «The “anomalies”», σ. 15. Βλ. και Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. 1, σ. 234-237 και σ. 245. Οι ναύαρχοι Σακελλαρίου και Καββαδίας διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στο Πολεμικό Ναυτικό από το 1936 μετά τις αποτάξεις αξιωματικών λόγω του κινήματος του 1935. Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός ομοιογενούς σώματος αξιωματικών πολιτικά αφοσιωμένου, ώστε να εξασφαλίσει το μονοπώλιο και την αποκλειστική εξουσία του στο Ναυτικό. J. T. Malakasses, «The Navy and its Officer Corp in the Decade of the Thirties and up to the Eve of the Greco-Italian War», στο: *Δωδώνη*, τ. 21 (1992), σ. 108- 109.

¹³⁵ Η. Fleischer, «The “anomalies”», σ. 16.

¹³⁶ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 29-30.

και η ομαλότητα στο στράτευμα.¹³⁷ Η ΙΙ ταξιαρχία συνέχιζε και αυτή την εκπαίδευση στη Συρία, καθώς δεν είχε κριθεί ακόμα επιχειρησιακά ετοιμοπόλεμη. Οι δημοκρατικοί αξιωματικοί υπερτερούσαν αριθμητικά σε αυτήν και οι διοικητές των τριών ταγμάτων, Γ. Χατζησταυρής, Γ. Σταυρουλάκης και Ι. Κώνστας, ήταν δημοκρατικοί. Ο Χατζησταυρής είχε αναπτύξει μια ειδική σχέση με την ΑΣΟ¹³⁸ και ο ρόλος του στη συνεργασία δημοκρατικών και αντιφασιστών-αριστερών στο στρατό θεωρείτο κομβικής σημασίας.¹³⁹ Παράλληλα, είχαν γνωστοποιηθεί σε υπηρεσιακές στρατιωτικές και πολιτικές αρχές οι ενέργειες του Χατζησταυρή, στον οποίο καταλόγιζαν ότι ηγείτο στην απόπειρα διαδόσεως του κομμουνισμού στο στρατό. Η παρουσία της ρωσικής σημαίας, ανάμεσα στην ελληνική και την αγγλική, η ύπαρξη εικόνας του Ι. Στάλιν στο γραφείο του, η ομιλία του με σκοπό «την θεωρίαν» προς τους στρατιώτες την παραμονή της 4^{ης} Αυγούστου 1942 και η προσφώνηση «σύντροφε» από στρατιώτες προς τον συνταγματάρχη ενίσχυαν την υποψία για τη «φιλοκομμουνιστική» δράση του.¹⁴⁰

3.1.2. Η εκδήλωση του κινήματος

Ενώ στο στρατόπεδο της ΙΙ Ταξιαρχίας ήταν διάχυτη η εντύπωση ότι επίκειντο αντικαταστάσεις των διοικητών των μονάδων, στις 4 Φεβρουαρίου 1943 ο διοικητής της Μεραρχίας Ζυγούρης ενημέρωσε τον διοικητή της ΙΙ Ταξιαρχίας, Α. Μπουρδάρα, ότι επρόκειτο να αντικαταστήσει τον συνταγματάρχη Χατζησταυρή.¹⁴¹ Ο Μπουρδάρας ζήτησε να μην υλοποιηθεί αυτή η ενέργεια, όμως στις 17 Φεβρουαρίου εκδόθηκε η διαταγή του υπουργείου Στρατιωτικών για τη διάθεση του Χατζησταυρή στο υπουργείο. Ο Μπουρδάρας φοβούμενος ότι η εκτέλεση της διαταγής θα προκαλούσε την αντίδραση των δημοκρατικών στην ταξιαρχία του, αιτήθηκε την εκτέλεση της παραπάνω διαταγής μετά τη σύγκληση Στρατιωτικού

¹³⁷ Ρ. Papastratis, *British policy*, σ. 78.

¹³⁸ Τον Δεκέμβριο του 1942 η ΑΣΟ σε επιστολή της προς τον Χατζησταυρή, αν και αναγνώριζε την προσφορά του στον αντιφασιστικό αγώνα, τον κατηγορούσε για τοποθετήσεις στο τάγμα του αξιωματικών με αντιδραστικές και φασιστικές πεποιθήσεις. Τον καλούσαν να αναθεωρήσει την τακτική του, να απομακρύνει τους αντιδραστικούς αξιωματικούς και να συμβάλει στην αντιφασιστική διαπαιδαγώγηση του στρατεύματος. Όπως δηλώνόταν στην επιστολή, αν και δεν υποστήριζαν μεμονωμένα πρόσωπα, θα του προσέφεραν υποστήριξη στις ενέργειές του, όπως την είχαν προσφέρει στο παρελθόν, μολονότι ο ίδιος την είχε απορρίψει. Βλ. Ν. Α. Κουσιδίου, *ό. π.*, σ. 104-106.

¹³⁹ Γ. Λέρνης, *ό. π.*, σ. 37.

¹⁴⁰ Βλ. . Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 4, σ. 266 και σ. 255. Βλ. και Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 198-199.

¹⁴¹ Τα γεγονότα εξιστορούνται από τον Μπουρδάρα στην «Εκθεση γεγονότων 2^{ης} Ταξιαρχίας από 23^{ης} Φεβρουαρίου μέχρι 4^{ης} Μαρτίου» που υπέβαλε στις 11 Μαρτίου 1943 προς τον Κανελλόπουλο. Βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 4, σ. 385-395.

Συμβουλίου. Στις 23 Φεβρουαρίου το υπουργείο Στρατιωτικών απέρριψε την πρότασή του και απαίτησε την εκτέλεση της αρχικής διαταγής.

Ο Μπουρδάρης προσπάθησε να μεσολαβήσει και να αποτρέψει την επέκταση της αναταραχής που προέκυψε στην Ταξιαρχία. Όταν μαθεύτηκε πως ο Χατζησταυρής θα έφευγε για το Κάιρο, οι στρατιώτες δήλωναν πως δεν θα επιτρέψουν την απομάκρυνσή του και εμπόδισαν την αναχώρησή του. Παρόλο που ο Μπουρδάρης είχε διαβιβάσει ότι ήταν αποφασισμένος να επιβάλει δια της βίας την τάξη βρέθηκε μπροστά στο δίλημμα ή να κάνει χρήση πυρός ή να αναστείλει προσωρινά την εκτέλεση της διαταγής. Η συνεπαγόμενη καταστροφή της μαχητικής ικανότητας της ταξιαρχίας αλλά και η προφανής άρνηση των στρατιωτών να ανοίξουν πυρ εναντίον των υπολοίπων στρατιωτών, τον οδήγησαν να αποφασίσει την προσωρινή αναστολή της αναχώρησης του Χατζησταυρή. Οι διοικητές των άλλων ταγμάτων, Σταυρουλάκης και Κώνστας, τάχθηκαν αλληλέγγυοι προς τον Χατζησταυρή. Τα μέλη της ΑΣΟ στην ταξιαρχία επενέβησαν και επεσήμαναν στον Μπουρδάρη ότι το ζήτημα δεν περιοριζόταν στην απομάκρυνση του διοικητή του 5^{ου} τάγματος, ότι υποκρύπτονται ευρύτερα ζητήματα προτείνοντας οι Μπουρδάρης και Κατσώτας, ως διοικητές των δύο Ταξιαρχιών, να μεταβούν στο Κάιρο, για να εξηγήσουν την κατάσταση.¹⁴²

Η αντίδραση από την άλλη πλευρά εκδηλώθηκε στις 25 Φεβρουαρίου όταν 70 αξιωματικοί υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους, χωρίς όμως να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους, ως εκδήλωση της δυσαρέσκειάς τους για τα τεκταινόμενα στην II Ταξιαρχία. Οι παραιτήσεις των φιλομοναρχικών αξιωματικών επιβεβαίωσαν τις φήμες, μολονότι οι ίδιοι υποστήριζαν πως η ενέργειά τους αποσκοπούσε στην παρέμβαση των Βρετανών για να αποκατασταθεί η τάξη.¹⁴³

Τα μέλη της ΑΣΟ θεώρησαν ότι υπήρχε οργανωμένο σχέδιο απομάκρυνσης των δημοκρατικών αξιωματικών και προσέφεραν τη στήριξή τους στον Μπουρδάρη απαιτώντας από τον ίδιο να παραμείνει στη θέση του και να αποτρέψει τα αντιδραστικά σχέδια αποδημοκρατικοποίησης του στρατού.¹⁴⁴ Σε συνθήκες πλέον πλήρους κινητοποίησης τα μέλη της ΑΣΟ συνέλαβαν τους υπό παραίτηση αξιωματικούς και τους παρέδωσαν στη διοίκηση της Ταξιαρχίας δηλώνοντας ότι δεν θα αποδεχτούν την επιστροφή τους στις μονάδες.

¹⁴² P. Papastratis, *British policy*, σ. 79.

¹⁴³ Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 201, σ. 202.

¹⁴⁴ Για την επιστολή της ΑΣΟ προς τον Μπουρδάρη βλ. Ν. Α. Κουσίδου, *ό. π.*, σ. 109-110. Βλ και P. Papastratis, *British policy*, σ. 79.

Μετά την άφιξη του Κανελλόπουλου στη Βηρυτό στις 27 Φεβρουαρίου με τον στρατηγό Ζυγούρη, σχεδιάστηκε η τακτική που θα ακολουθούσαν προκειμένου να εξευρεθεί λύση στην «κατάσταση ανταρσίας» στην Ταξιαρχία. Ανέκυψε και το ενδεχόμενο της ένοπλης επέμβασης, αν και ο Κανελλόπουλος θεωρούσε πως έπρεπε να αποφευχθεί. Επίσης, έπρεπε να αποφευχθεί και η επέμβαση των Βρετανών, η οποία θα επέφερε μεγαλύτερες ηθικές συνέπειες από εκείνες της βίαιης καταστολής.¹⁴⁵ Ο Χατζησταυρής μαζί με τους άλλους δύο διοικητές των ταγμάτων και με συνοδεία στρατιωτών έφτασε στη Βηρυτό, για να παρουσιαστεί στον υπουργό.

Στη συνάντηση με τον Κανελλόπουλο ο Χατζησταυρής σημείωσε ότι το κίνημά τους διέθετε και πολιτικό χαρακτήρα και ότι έπρεπε να γίνει ανασχηματισμός στην κυβέρνηση. Προτάθηκε στον Κανελλόπουλο να αναλάβει το χαρτοφυλάκιο των Εξωτερικών διατηρώντας τον τίτλο του αντιπροέδρου. Ο Κανελλόπουλος απέρριψε την πρόταση¹⁴⁶ θεωρώντας την εκβιασμό και εκδήλωση «προνοντυσιαμέντο».¹⁴⁷

Η Περιφερειακή Επιτροπή της ΑΣΟ στην Ι Ταξιαρχία μετά από συνεννόηση με την Κεντρική Επιτροπή είχε δώσει στις 28 Φεβρουαρίου την εντολή να πάρει μέρος στην εξέγερση και η Ι ταξιαρχία, που βρισκόταν στην Τρίπολη του Λιβάνου.¹⁴⁸ Η κυκλοφορία προκηρύξεων με συνθήματα υπέρ του ΕΑΜ και με διακήρυξη της εναντίωσης στην απομάκρυνση των δημοκρατικών αξιωματικών και στρατιωτών είχε προετοιμάσει την εξέγερση. Την 1η Μαρτίου εμφανίστηκε τριμελής επιτροπή στον διοικητή της ΙΙ. Κατσώτα εκφράζοντας την αλληλεγγύη της προς τη ΙΙ Ταξιαρχία. Ο Κατσώτας διέταξε τη σύλληψη της επιτροπής. Η στάση των στρατιωτών εκδηλώθηκε τμηματικά, την ίδια μέρα στο Λόχο Μεταφορών, ενώ την επομένη το 2^ο Τάγμα προσχώρησε σε αυτή. Οι εξεγερμένοι στρατιώτες απόπλισαν τους φιλομοναρχικούς αξιωματικούς και τους έθεσαν υπό επιτήρηση αναλαμβάνοντας τον έλεγχο σε μονάδες της Ταξιαρχίας. Ο Π. Κατσώτας υπό την πίεση των εξελίξεων απέσυρε τη διαταγή φυλάκισης της επιτροπής της ΑΣΟ. Τα αιτήματα των στρατιωτών της Ι Ταξιαρχίας ήταν η απομάκρυνση των αξιωματικών της 4^{ης} Αυγούστου και ο σχηματισμός κυβέρνησης με τη συμμετοχή Φιλελεύθερων πολιτικών, όπως ο Γ. Ρούσσο, Β. Καραπαναγιώτης, Ε. Σοφούλης και ο Α. Αγαπητός.¹⁴⁹ Την ίδια μέρα 38

¹⁴⁵ Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. 1, σ. 376.

¹⁴⁶ Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. 2, σ. 12-14.

¹⁴⁷ Η λέξη σημαίνει τη δυναμική επέμβαση του στρατού που ανακοινώνεται με διάγγελμα και αποσκοπεί στην ανατροπή του πολιτικού καθεστώτος ή της κυβέρνησης.

¹⁴⁸ Γ. Λέρνης, *ό. π.*, σ. 41. Γ. Χιωτάκης, *ό. π.*, σ. 223.

¹⁴⁹ Π. Κατσώτας, *Η δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα 1981, σ. 200-201. Ο Κανελλόπουλος σημείωνε πως στα ονόματα που του παρουσίασε ο Κατσώτας υπήρχε και αυτό του Γ. Μπουρδάρα και του

φιλομοναρχικοί αξιωματικοί υπέβαλαν την παραίτησή τους. Οι παραιτηθέντες ετέθησαν σε περιορισμό από επιτροπή στρατιωτών, η οποία είχε αναλάβει τη διοίκηση της Ταξιαρχίας.¹⁵⁰

Εν τω μεταξύ στις 2 Μαρτίου οι τρεις διοικητές των ταγμάτων, αφού είχαν επιστρέψει στη II Ταξιαρχία, ανακοίνωσαν ότι δεν προτίθενται να αποχωρήσουν. Σύμφωνα με την έκθεση του Μπουρδάρα, ο ίδιος εισηγήθηκε στον στρατηγό Ζυγούρη να αποταθεί στον Βρετανό σύνδεσμο, ταγματάρχη Caran, για να μεσολαβήσει ως εκπρόσωπος της 9ης Στρατιάς προς εκτέλεση των φύλλων πορείας.¹⁵¹ Η μεσολάβηση του Βρετανού Συνδέσμου έπεισε τον Χατζησταυρή και τον Σταυρουλάκη να απομακρυνθούν, αλλά ζήτησαν να μεταβούν στην Βηρυτό με τη συνοδεία Βρετανού αξιωματικού, για να τεθούν στη διάθεση του διοικητή της 9ης Στρατιάς. Έπειτα αναχώρησαν από το στρατόπεδο, όπως είχε συμφωνηθεί. Ο ταγματάρχης Κώνστας αποχώρησε αργότερα το βράδυ, διότι οι στρατιώτες εμπόδιζαν την αναχώρησή του.

Στις 3 Μαρτίου ο Μπουρδάρας έθεσε στον Ζυγούρη ζήτημα απομάκρυνσης από το στρατόπεδο των παραιτηθέντων αξιωματικών, επειδή έκρινε και τη δική τους πράξη στασιαστική. Θεωρούσε απαραίτητο να ληφθούν μέτρα και για τους παραιτηθέντες, για να μην κατηγορηθεί η στρατιωτική ηγεσία ότι μεροληπτεί εις βάρος της μίας πλευράς. Η πρόταση απορρίφθηκε από τον Ζυγούρη και σύμφωνα με τον Μπουρδάρα, η άρνησή του ενδεχομένως να συσχετιζόταν με την πρόθεσή του να τους χρησιμοποιήσει ως πληρώματα στα άρματα μάχης που αιτήθηκε από το βρετανικό 13^ο Σώμα Στρατού.¹⁵² Η σχετική απάντηση των Βρετανών ήταν ότι δεν

Κανελλόπουλου. Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. 2, σ. 19. Η υπόδειξη προσώπων εκ μέρους της ΑΣΟ για το σχηματισμό κυβέρνησης υπήρξε απόφαση του Σ. Σπιθάκη, επικεφαλής της ΑΣΟ στην II Ταξιαρχία, και του ταγματάρχη Γ. Χιωτάκη, υψηλόβαθμου στελέχους της ΑΣΟ. Πίστευαν πως μόνο με την εμπλοκή της I Ταξιαρχίας θα εξασφαλιζόταν η νίκη, καθώς τα γεγονότα στην II Ταξιαρχία, στα οποία ενεπλάκησαν, όπως επεσήμαιναν, χωρίς την επιδίωξή τους, δημιουργούσαν συνθήκες ήττας. Επιπλέον, θεώρησαν πως καθοριστικός θα ήταν και ο χειρισμός του ζητήματος. Για αυτό κατέληξαν στην απόφαση να προβάλλουν πολιτικό ζήτημα με αίτημα απομάκρυνσης του Κανελλόπουλου και υπόδειξη προσώπων για την κυβέρνηση. Γ. Χιωτάκης, *ό. π.*, σ. 208-211. Ο Σαλλάς πίστευε πως δεν θα έπρεπε να τεθεί πολιτικό ζήτημα και να αναδειχθεί η αυθόρμητη αντίδραση των στρατιωτών σε συνδυασμό με την προβολή του αντιφασιστικού και δημοκρατικού χαρακτήρα του κινήματος. Βλ. Β. Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1981, τ. 1, σ. 279-280, στο εξής βλ. Β. Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση*.

¹⁵⁰ Δ. Κατσικόστας, σ. 209. Ο Κατσώτας αναφέρει πως στην περίοδο 1-15 Μαρτίου 1943 απομακρύνθηκαν 40 αξιωματικοί, και αργότερα άλλοι έξι από την I Ταξιαρχία, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν να υπηρετούν σε αυτή λόγω των συμβάντων. Π. Κατσώτας, *ό. π.*, σ. 206.

¹⁵¹ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 4, σ. 391.

¹⁵² Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 4, σ. 393. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή την πρόταση για χρήση αρμάτων μάχης κατέθεσε πρώτος ο Μπουρδάρας και ο Ζυγούρης την απέρριψε. Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 206.

διέθεταν άρματα μάχης επισημαίνοντας ότι συνήθως τα άρματα μάχης έχουν άλλο προορισμό. Οι στρατιώτες της Ταξιαρχίας απαιτούσαν την απομάκρυνση των υπό παραίτηση αξιωματικών και επαπειλείτο το ενδεχόμενο βίαιων περιστατικών. Οι προσπάθειες του Μπουρδάρα και του Ζυγούρη να εκτονωθεί η κατάσταση είτε μέσω της επιστροφής στην εκπαίδευση είτε μέσω προσωπικών τους παρεμβάσεων απέτυχαν.

Η διαταγή της 9^{ης} Στρατιάς για αποστολή ενός τάγματος στο Χαλέπι και ενός στη Δαμασκό δημιούργησε στους στρατιώτες την υποψία ότι αυτή υποκινήθηκε από τις ελληνικές αρχές και αρνήθηκαν να αναχωρήσουν. Κινήθηκαν, μερικοί όντας ένοπλοι, προς το στρατηγείο της ταξιαρχίας, όπου εμποδίστηκαν με την επέμβαση των Βρετανών συνδέσμων. Η μετακίνηση των δύο ταγμάτων ανεστάλη. Ο Μπουρδάρας βλέποντας ότι έχει απολέσει τον έλεγχο της κατάστασης και θεωρώντας ότι το ζήτημα είναι αρμοδιότητα πλέον του αντιπροέδρου της κυβέρνησης απομακρύνθηκε από την ταξιαρχία και εισήχθη σε νοσοκομείο στο Μπάλμπεκ.

Στις 3 Μαρτίου αντιπροσωπία στρατιωτών και αξιωματικών της II Ταξιαρχίας υπέβαλε γραπτό υπόμνημα στον Βρετανό Σύνδεσμο που απευθύνονταν στον αρμόδιο υπουργό για θέματα Μέσης Ανατολής, R. Casey. Αφού διαβεβαίωναν για την απόφασή τους να συμμετέχουν στη συμμαχική πολεμική προσπάθεια, κατηγορούσαν τους υποστηρικτές του φασιστικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου ότι προσπαθούσαν να φασιστοποιήσουν τις ένοπλες δυνάμεις, ενώ η απόπειρα απομάκρυνσης του διοικητή του 5^{ου} τάγματος εντασσόταν σε αυτή την προσπάθεια. Επίσης, επεσήμαναν ότι οι μαζικές παραιτήσεις των δεξιών αξιωματικών αποσκοπούσαν στην διάλυση του Ελληνικού Στρατού.¹⁵³ Τα αιτήματα που υπέβαλαν προς τον Βρετανό υπουργό ήταν η άμεση επιστροφή των τριών διοικητών των ταγμάτων, στρατοδικείο για όλους τους αξιωματικούς που είχαν παραιτηθεί, απομάκρυνση από τις δύο ταξιαρχίες και τις ανώτερες θέσεις όλων των φασιστικών στοιχείων, απομάκρυνση του στρατηγού Ζυγούρη και του Μπουρδάρα, που ευθύνονταν για την κατάσταση, και αντικατάστασή τους από αξιωματικούς που θα είχαν την εμπιστοσύνη του στρατού. Επίσης, απαιτούσαν την παραίτηση της ελληνικής κυβέρνησης, την οποία υποδείκνυαν ως την πραγματικά υπεύθυνη για την

¹⁵³ P. Papastratis, *British policy*, σ. 80. Βλ. και *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 327.

κατάσταση και την αντικατάστασή της από μία πραγματικά δημοκρατική που να συμβαδίζει με τις επιθυμίες του ελληνικού λαού.¹⁵⁴

Κατά την επίσκεψή του Holmes στη II Ταξιαρχία επιτροπές στρατιωτών υπέβαλαν υπομνήματα με παρόμοια αιτήματα. Ο Holmes εγγυήθηκε προσωπικά ότι τα αιτήματα θα προωθηθούν στον Γεώργιο Β΄ και την ελληνική κυβέρνηση.¹⁵⁵ Η διοίκηση στη II Ταξιαρχία ανατέθηκε στον Βρετανό συνταγματάρχη I. Kemp, τη στιγμή που βρισκόταν υπό τον έλεγχο επιτροπής της ΑΣΟ μετά τη φυγή του Μπουρδάρα. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στην αποκατάσταση της τάξης και της πειθαρχίας στην Ταξιαρχία.¹⁵⁶ Ο Holmes σε έκθεσή του αξιολογώντας τα δεδομένα ανέφερε πως ο στρατός βρισκόταν σε κατάσταση εξέγερσης εναντίον της κυβέρνησής του και κατά ορισμένων ανώτερων αξιωματικών, η οποία τη συγκεκριμένη στιγμή είχε λάβει τη μορφή «λευκής αποχής από τα καθήκοντα».¹⁵⁷ Οι Βρετανοί αξιωματούχοι, όπως ο Casey, ενημέρωναν το Λονδίνο με αναφορές τους για την κατάσταση. Ο Casey, οποίος είχε εκφράσει την άποψή του στο βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών ότι επρόκειτο για ένα κίνημα με πολιτικό χαρακτήρα,¹⁵⁸ συμφωνούσε με τον Holmes πως υπό τις παρούσες συνθήκες βρετανικά στρατεύματα δεν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εναντίον των Ελλήνων.¹⁵⁹ Την άποψη πως οι ταραχές στον ελληνικό στρατό είχαν πολιτικό χαρακτήρα υιοθέτησε και ο υπουργός Εξωτερικών A. Eden, ο οποίος ενημερώνοντας το βρετανικό πολεμικό υπουργικό συμβούλιο δήλωνε πως ο Γεώργιος και η κυβέρνησή του έπρεπε να λάβουν την ανεπιφύλακτη υποστήριξη της Βρετανίας, ακόμα και αν αυτό σήμανε πως θα περιοριζόνταν οι επαφές με οργανώσεις στην Ελλάδα που αντιτίθενται στους Γερμανούς, αλλά έχουν διαφορετική πολιτική τοποθέτηση από την ελληνική κυβέρνηση.¹⁶⁰ Λίγες ημέρες αργότερα το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών μετά από επανεξέταση της πολιτικής του στην Ελλάδα ενημέρωνε τους αρχηγούς των επιτελείων πως η κυβέρνηση όφειλε να επικεντρωθεί στην ενίσχυση της θέσης του Γεωργίου και της κυβέρνησης Τσουδερού.¹⁶¹

¹⁵⁴ P. Papastratis, *British policy*, σ. 80.

¹⁵⁵ *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 328.

¹⁵⁶ Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 210.

¹⁵⁷ P. Papastratis, *British policy*, σ. 81.

¹⁵⁸ *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 328, 330-331

¹⁵⁹ Βλ. P. Papastratis, *British policy*, σ. 82

¹⁶⁰ *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 334-335

¹⁶¹ *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 339.

Σε σύσκεψη στις 7 Μαρτίου με τη συμμετοχή του Holmes και του Κανελλόπουλου ελήφθησαν οι αποφάσεις για την επίλυση της κατάστασης. Πρώτον αποφασίστηκε η επιστροφή των τριών διοικητών των ταγμάτων της ΙΙ Ταξιαρχίας, πρόταση του Holmes, την οποία αναγκάστηκε να αποδεχθεί ο Κανελλόπουλος. Επίσης, κατόπιν πρότασης του Κανελλόπουλου αποφασίστηκε η απομάκρυνση του Μπουρδάρα από την ΙΙ Ταξιαρχία, αν και ο Κανελλόπουλος είχε προτείνει και την απομάκρυνση του Κατσώτα, αλλά ο Holmes διαφώνησε. Επιπρόσθετα, αποφασίστηκε η σύσταση μικτής ελληνοβρετανικής επιτροπής, που θα διεξήγαγε έρευνα για τα αίτια της εξέγερσης και τις ευθύνες αξιωματικών και στρατιωτών, η προσωρινή κατάργηση της Μεραρχίας και η λήψη μέτρων για την προστασία και την απομάκρυνση των αξιωματικών που η θέση τους ήταν δυσχερής στις Ταξιαρχίες. Η ομαλοποίηση της κατάστασης στην Ι Ταξιαρχία επιτεύχθηκε στις 8 Μαρτίου με την επιστροφή του Κατσώτα, που ζήτησε τη διάλυση της επιτροπής που είχε υπό τον έλεγχό της την Ταξιαρχία, καθώς και με την απομάκρυνση των αξιωματικών που είχαν υποβάλει τις παραιτήσεις τους.¹⁶² Οι άλλες μονάδες δεν συμμετείχαν στις ταραχές, αλλά περιορίστηκαν στην έκφραση αλληλεγγύης προς τον αγώνα των δύο Ταξιαρχιών με υπομνήματα, όπως στο ΓΚΕΣ, ή με κείμενα σε έντυπα των οργανώσεων του Ναυτικού και της Αεροπορίας.¹⁶³

3.1.3. Ο ανασχηματισμός της κυβέρνησης

Ο Τσουδερός, αφού πληροφορήθηκε για τα γεγονότα στο στρατό από τις βρετανικές αρχές, ζήτησε αναλυτικότερες πληροφορίες και τις προτάσεις των βρετανών αξιωματούχων που βρίσκονταν στο Κάιρο. Επίσης, θέλησε να στείλει μήνυμα στο Γ. Ρούσσο προκειμένου να τον βολιδοσκοπήσει σχετικά με ενδεχόμενη συμμετοχή του στην κυβέρνηση.¹⁶⁴ Ο Κανελλόπουλος ενημέρωσε τον Τσουδερό με τηλεγράφημα στις 5 Μαρτίου, στο οποίο εξέθετε τα γεγονότα και τις ενέργειές του. Επεσήμαινε πως η αναταραχή προετοιμάστηκε κατά την απουσία του στο Λονδίνο και υποδείκνυε πως ο πυρήνας της αντίδρασης βρίσκεται στη δυσπιστία προς τις κυβερνητικές διαθέσεις σχετικά με το αίτημα της μεγάλης πλειονότητας του ελληνικού λαού για διεξαγωγή δημοψηφίσματος για τη μορφή του πολιτεύματος πριν

¹⁶² Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 214.

¹⁶³ Βλ. την έκδοση της «Ελευθερίας», οργάνου της ΑΟΝ, τον Μάρτιο του 1943 στο Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 4, σ. 346-348.

¹⁶⁴ P. Papastratis, *British policy*, σ. 82.

την επιστροφή του βασιλιά στην Ελλάδα. Ο Κανελλόπουλος επέρριπτε ευθύνες στον Τσουδερό για την κατάσταση. Η απόρριψη της πρότασής του για ρητή αναγνώριση εκ μέρους της κυβέρνησης του δικαιώματος του ελληνικού λαού να εκφραστεί ελεύθερα για το πολιτειακό, η πρωθυπουργική σύσταση για απόλειψη λέξεων από λόγους και οι «καθυστερημένοι ασαφείς φράσεις, βαθμιαίοι παραχωρήσεις αποσπώμενοι με το τσιγκέλι» συνέβαλαν στη διόγκωση της δυσπιστίας. Τα «εθνικώς κακοποιά στοιχεία» εκμεταλλεύθηκαν αυτή τη δυσπιστία, για να προκαλέσουν την αναστάτωση στο στρατό. Έκλεισε την επιστολή θέτοντας τον εαυτό του υπό παραίτηση.¹⁶⁵

Ο βασιλιάς και ο Τσουδερός μετέβησαν στο Κάιρο στις 15 Μαρτίου 1943, για να επιληφθούν της κρίσης. Οι διαβουλεύσεις του πρωθυπουργού στο Κάιρο απέβλεπαν στον ανασχηματισμό της κυβέρνησης. Ο Τσουδερός και ο Γεώργιος συναντήθηκαν με τον Κανελλόπουλο, η παραίτηση του οποίου είχε ανακοινωθεί επίσημα πριν την άφιξη των δύο στο Κάιρο, με τον πρωθυπουργό να έχει αναλάβει προσωρινά το χαρτοφυλάκιο του υπουργείου Άμυνας. Οι συσκέψεις του Τσουδερού δεν περιορίστηκαν μόνο με εκπρόσωπους του πολιτικού χώρου των δημοκρατών και φιλελευθέρων αλλά και με επιτροπές στρατιωτών της ΑΣΟ.¹⁶⁶ Προσκόμματα παρουσιάζονταν από τη σκληρή γραμμή που ακολουθήθηκε από προσωπικότητες του δημοκρατικού χώρου ως προς τη σύνθεση της νέας κυβέρνησης, τα οποία για να ξεπεραστούν χρειάστηκε η μεσολάβηση του Βρετανού υπουργού Casey. Σε συνάντησή του με τον Γ. Ρούσσο, που τηρούσε αδιάλλακτη στάση, του υπογράμμισε ότι η βρετανική κυβέρνηση παρέχει την πλήρη υποστήριξή της στον Γεώργιο και την κυβέρνηση Τσουδερού και ότι προκρίνει το σχηματισμό μιας πολυκομματικής κυβέρνησης αντί μίας μονοκομματικής.¹⁶⁷ Οι συναντήσεις του Casey συνεχίστηκαν και μία ημέρα πριν ανακοινωθεί ο ανασχηματισμός επεσήμανε στον Τσουδερό πως η βρετανική κυβέρνηση αντιτίθεται στο σχηματισμό μιας κυβέρνησης με αριστερό προσανατολισμό.¹⁶⁸

Στις τελικές αποφάσεις καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν η ΑΣΟ και ο ΕΑΣ. Σε σύσκεψη εκπροσώπων του ΕΑΣ με πολιτικούς και αξιωματικούς του φιλελεύθερου χώρου, το κεντρικό θέμα ήταν ο ανασχηματισμός της κυβέρνησης και

¹⁶⁵ Βλ. Η. Βενέζης, *ό. π.*, σ. 378-381.

¹⁶⁶ Βλ. P. Papastratis, *British policy*, σ. 86. Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. 2, σ. 36.

¹⁶⁷ P. Papastratis, *British policy*, σ. 86-87.

¹⁶⁸ *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 344.

τα πρόσωπα που θα εντάσσονταν σε αυτήν.¹⁶⁹ Οι φιλελεύθεροι πολιτικοί προέβλεπαν σθεναρά ως όρο για τη συμμετοχή τους την απομάκρυνση του Τσουδερού από την κυβέρνηση. Οι αρχικές τους ενστάσεις παραμερίστηκαν μετά από παρέμβαση του Σαλλά, που επέμενε στην παραμονή του Τσουδερού, τονίζοντας την αναγκαιότητα ύπαρξης κυβέρνησης με τον όρο οι δημοκρατικοί υπουργοί να αναλάβουν την υποχρέωση η κυβέρνηση αργότερα να συμπληρωθεί από το ΕΑΜ. Ο Σαλλάς σε έκθεση προς το ΚΚΕ το 1946 ανέδειξε τρεις λόγους που τον ώθησαν σε αυτή τη στάση. Αρχικά, θεωρούσε την παράταση της ακυβερνησίας ως προπομπό του εμφύλιου σπαραγμού. Επίσης, το γενικό σύνθημα για την παρουσία του ΕΑΜ γινόταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους Βρετανούς, που στόχευαν να διασαλεύσουν την πειθαρχία στο στρατό. Τέλος, υποστήριζε πως θεωρούσε κρίσιμο να μην δημιουργηθεί ένα ενιαίο παλαιοδημοκρατικό κυβερνητικό μπλοκ, αφού ο Τσουδερός θεωρείτο φιλοβασιλικός. Η εμφάνιση ενδοκυβερνητικών αντιθέσεων θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο εκμετάλλευσης και να προωθήσει τη συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνηση.¹⁷⁰ Βέβαια, ο σχηματισμός της κυβέρνησης δεν καθορίστηκε αποκλειστικά από τις παραπάνω διαβουλεύσεις.

Με δεδομένες τις παραιτήσεις του Κανελλόπουλου, του στενού του συνεργάτη, Ε. Τσέλλου, και τις παραιτήσεις των υφυπουργών Π. Νικολαΐδη, Ε. Σέκκερη και Ε. Καββαδία, στις 24 Μαρτίου 1943 ορκίστηκε η νέα κυβέρνηση. Ο Γ. Ρούσσος ανέλαβε αντιπρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και υπουργός Ναυτικών, ο Β. Καραπαναγιώτης υπουργός Στρατιωτικών, ο Ε. Σοφούλης υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Στις 7 Μαΐου ο Σ. Βενιζέλος μετά την άφιξή του από τις ΗΠΑ διορίστηκε υπουργός Ναυτικών και Αεροπορίας, ενώ στις 20 Μαΐου ορκίστηκε υπουργός Αεροπορίας ο ναύαρχος Π. Βούλγαρης, του οποίου ο διορισμός είχε καθυστερήσει, επειδή υπήρχαν υποψίες για εμπλοκή του στο κίνημα. Επίσης, ο Α. Σακελλαρίου αντικαταστάθηκε από τον ναύαρχο Γ. Αλεξανδρή στην αρχηγία του στόλου. Λίγο αργότερα ο Α. Μιχαλόπουλος και ο Κ. Βαρβαρέσος υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους, διότι διαφωνούσαν με την επιλογή Τσουδερού να επιλύσει την κρίση στο στρατό με την αποδοχή των αιτημάτων των κινηματιών.

Η σύνθεση της νέας κυβέρνησης χαρακτηριζόταν από την αποκλειστική εκπροσώπηση του κόμματος των Φιλελευθέρων. Ωστόσο, ο αμιγώς φιλελεύθερος

¹⁶⁹ Βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 169-172.

¹⁷⁰ Βλ. Β. Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση*, τ. 1, σ. 341-342.

χαρακτήρας της κυβέρνησης δεν της εξασφάλισε την ομοιογένεια.¹⁷¹ Ο φιλελεύθερος πολιτικός χώρος με την επιστροφή του στην κυβέρνηση αυτονομήθηκε από το στρατό, μειώνοντας τον πολιτικό ρόλο των απότακτων δημοκρατικών αξιωματικών, ενώ η συμμαχία των δημοκρατικών με τους αριστερούς στο στρατό άρχισε να διαρρηγνύεται.¹⁷²

Με αφορμή την εθνική επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου ο βασιλιάς υπέγραψε διάταγμα με το οποίο παραχωρείτο αμνήστευση όλων των αδικημάτων που είχαν διαπραχθεί στις Ένοπλες Δυνάμεις από τις 15 Φεβρουαρίου έως τις 25 Μαρτίου αφήνοντας, όμως, ανοικτό το ενδεχόμενο ποινικής αγωγής εναντίον των κυρίων υπαιτίων της εξέγερσης.¹⁷³

Οι παραιτηθέντες αξιωματικοί είχαν εγκλειστεί στο στρατόπεδο Μερτζ Ουγιούμ. Παράλληλα, είχε πραγματοποιηθεί και η μεταφορά αξιωματικών στο Κέντρο Εκπαιδύσεως Αξιωματικών Ελ Αρίς, το οποίο ουσιαστικά μετατράπηκε και αυτό σε στρατόπεδο συγκέντρωσης των φιλοβασιλικών-μεταξικών αξιωματικών, αν και η επίσημη θέση του υπουργείου Στρατιωτικών ήταν ότι αποσκοπούσε στην εκπαίδευση των πλεοναζόντων αξιωματικών.¹⁷⁴ Το υπουργείο Στρατιωτικών αλλά και η βρετανική 9^η Στρατιά επιχείρησαν να τους μεταπείσουν να επιστρέψουν στις μονάδες και να λάβουν μέρος σε μελλοντικές επιχειρήσεις, αλλά οι παραιτηθέντες αρνήθηκαν εμμένοντας κυρίως στην παρουσία των «αναρχικών» στοιχείων στο στράτευμα. Παρενέβη και ο βασιλιάς, ο οποίος υπέγραψε Διάταγμα αυτεπάγγελτης διαθεσιμότητας των αξιωματικών και μεταβίβασε στους αξιωματικούς την πλήρη αποδοκιμασία του στη στάση που τηρούσαν. Οι παραιτηθέντες αξιωματικοί πιθανότατα επηρεάστηκαν από ενημέρωση που έλαβαν από την οργάνωση ΣΑΝ πως η παρέμβαση του βασιλιά ήταν αποτέλεσμα πιέσεων και όχι από δική του πρωτοβουλία.¹⁷⁵ Τελικά, λίγοι αξιωματικοί μεταπείστηκαν και επέστρεψαν στις μονάδες τους, ενώ η πλειονότητα των παραιτηθέντων, αφού αποστρατεύθηκε ή αποτάχθηκε, μεταφέρθηκε σε άλλο στρατόπεδο στο Σουδάν.

Η βρετανική Επιτροπή που ανέλαβε τη διερεύνηση των γεγονότων του Φεβρουαρίου-Μαρτίου αποφάνθηκε ότι τα αίτια ήταν πολιτικά, αλλά δεν εδράζονταν

¹⁷¹ Βλ. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, τ. 1, σ. 435.

¹⁷² Τ. Σακελλαρόπουλος, «Οι Ένοπλες Δυνάμεις. Συμμαχίες και διχασμοί στη Μέση Ανατολή, 1941-1944», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 8, σ. 175, στο εξής βλ. Τ. Σακελλαρόπουλος, «Οι Ένοπλες Δυνάμεις».

¹⁷³ Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 223.

¹⁷⁴ Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 223. Βλ. και Η. Βενέζης, *ό. π.*, σ. 389.

¹⁷⁵ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 36.

στην παλιά βενιζελική-βασιλική διαμάχη. Σύμφωνα με την έκθεση το κίνημα οργανώθηκε από την ΑΣΟ και ήταν αντιφασιστικό και όχι αντιμοναρχικό. Παράλληλα, δεν αποκλειόταν η πιθανότητα στην οργάνωση των ταραχών να συνέβαλαν μέλη του ΕΑΜ που είχαν καταφύγει στη Μέση Ανατολή.¹⁷⁶ Ο στρατηγός Wilson έχοντας υπ' όψιν τα πορίσματα της έκθεσης υπέβαλε στον υπουργό Στρατιωτικών Καραπαναγιώτη προτάσεις σχετικά με την αναγκαιότητα απομάκρυνσης των υπαιτίων των ταραχών από καίριες θέσεις, την τοποθέτηση στο μέλλον κατάλληλων αξιωματικών και την αξιολόγηση των εγκλείστων σε στρατόπεδα. Επιπλέον, επισήμανε πως ενδεχόμενη αναποτελεσματική αντιμετώπιση από τις ελληνικές αρχές μελλοντικών ταραχών στον ελληνικό στρατό θα οδηγούσαν αναπόφευκτα στη λήψη δραστικών μέτρων από τον ίδιο.¹⁷⁷ Τέλος, αποφασίστηκε ότι η διοίκηση των δύο Ταξιαρχιών θα ανατίθετο οριστικά σε Έλληνες αξιωματικούς.¹⁷⁸

Το κίνημα στον ελληνικό στρατό συγκέντρωσε και το ενδιαφέρον της βρετανικής μυστικής υπηρεσίας ασφάλειας MI5, η οποία σε έκθεση της τον Μάιο εξέταζε το ζήτημα της δράσης των Ελλήνων κομμουνιστών τόσο στην Ελλάδα όσο και εκτός. Η βρετανική υπηρεσία υποστήριζε πως το κίνημα υπό την καθοδήγηση της ΑΣΟ οργανώθηκε από μέλη του ΕΑΜ που στάλθηκαν από την Ελλάδα με αυτή την αποστολή. Επίσης επισημαινόταν η διασύνδεση του ΕΑΣ με την ΑΣΟ, αν και εξέφραζαν επιφυλάξεις σχετικά με το αν ο ΕΑΣ δημιουργήθηκε με καθοδήγηση του ΕΑΜ. Η συνολική δράση της ΑΣΟ ερμηνευόταν ως αντιβασιλική, καθώς η προπαγάνδα της στρεφόταν εναντίον των μεταξικών της κυβέρνησης και των ενόπλων δυνάμεων.¹⁷⁹ Η έκθεση αυτή, δίνοντας έμφαση στις ταραχές στον ελληνικό στρατό και λιγότερο στις εξελίξεις στην Ελλάδα, συνέβαλε ώστε οι βρετανικές αρχές να συνειδητοποιήσουν για πρώτη φορά πως το ΕΑΜ συνιστούσε απειλή για τη βρετανική πολιτική, ενώ μέχρι και το πρώτο μισό του 1943 η στάση της Βρετανίας προς το ΕΑΜ δεν ήταν εχθρική.¹⁸⁰ Μέχρι εκείνη την περίοδο οι βρετανικές αρχές τηρούσαν μια στάση ανοχής και συνεργασίας με το ΕΑΜ, διότι συνεισέφερε με τη

¹⁷⁶ Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων*, σ. 104. Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 231.

¹⁷⁷ P. Papastratis, *British policy*, σ. 85.

¹⁷⁸ Η διοίκηση των δύο Ταξιαρχιών είχε ανατεθεί προσωρινά σε Βρετανούς αξιωματικούς και μετά την απόφαση της Επιτροπής στους συνταγματάρχες Ε. Παππά και Ι. Μπεγέτη.

¹⁷⁹ C. M. Woodhouse, «Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο και η σχέση του με τη Βρετανία», στο: *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση (επιμ. Ι. Ιατρίδης)*, Αθήνα 1984, σ. 169, στο εξής βλ. C. M. Woodhouse, «Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο».

¹⁸⁰ C. M. Woodhouse, «Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο», σ. 172-173. Για την πρώτη συνειδητοποίηση της απειλής που εκπροσωπούσε το ΕΑΜ για τη Βρετανία βλ. και Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων*, σ. 106-115.

δράση του εναντίον των Γερμανών στους ευρύτερους βρετανικούς στρατιωτικούς σχεδιασμούς.

3.2. Τα στασιαστικά γεγονότα του Ιουλίου 1943

3.2.1. Η στάση στη II Ταξιαρχία

Η επίσκεψη του βασιλιά Γεωργίου στην I Ταξιαρχία με αφορμή την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου και η θερμή υποδοχή από τους στρατιώτες έδιναν την εντύπωση πως η κρίση είχε παρέλθει. Το υπουργείο Στρατιωτικών προσανατολίστηκε στην ανασυγκρότηση του στρατού μέσω της πλήρωσης κενών θέσεων των αξιωματικών και της απομάκρυνσης των υπαιτίων του κινήματος του Φεβρουαρίου-Μαρτίου. Στις αρχές Μαΐου απομακρύνθηκαν 44 στρατιώτες της I Ταξιαρχίας στο στρατόπεδο του Κασασίν καθώς και άλλοι στο ΓΚΕΣ για εκπαίδευση ή για στελέχωσή του.¹⁸¹

Οι συνεχείς μετακινήσεις από τον Απρίλιο έως τον Ιούνιο και οι εξαντλητικές πορείες στην έρημο,¹⁸² οι επίπονες ασκήσεις, οι πειθαρχικές διώξεις¹⁸³ και οι φυλακίσεις σε αγγλικές φυλακές εισπράχθηκαν από τα μέλη της ΑΣΟ ως τιμωρία και ως προκλήσεις για να διαλύσουν το φρόνημα των στρατιωτών και να τους ωθήσουν σε αντιπειθαρχικές ενέργειες.¹⁸⁴ Παράλληλα, η επιτυχία του κινήματος του Φεβρουαρίου-Μαρτίου και η συνεχής αύξηση των μελών της ΑΣΟ δημιουργούσε την πεποίθηση στα μέλη της πως αποτελούσαν μια υπολογίσιμη δύναμη στο στρατό που μπορούσε να επηρεάσει τις εξελίξεις, αφαιρώντας το αποκλειστικό δικαίωμα από τις δύο παραδοσιακές δυνάμεις των φιλελεύθερων και των βασιλοφρόνων.¹⁸⁵ Ο ανταγωνισμός για την αύξηση της επιρροής των διαφορετικών πολιτικών ρευμάτων στο χώρο των ενόπλων δυνάμεων ήταν πλέον αισθητός. Η φιλελεύθερη σύνθεση της κυβέρνησης έδινε στον παραδοσιακό βενιζελικό χώρο τη δυνατότητα να καθορίζει τις

¹⁸¹ Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 235.

¹⁸² «Μας καταδικάσαν τότε οι Άγγλοι να πάμε με τα πόδια από τη Συρία στο Ντερ Ε Ζώρ, εκατόν εξήντα χιλιόμετρα μακριά, μέσα στην έρημο. Τόσα χιλιόμετρα. Λέγαν ότι τάχα ήταν άσκηση κι εμείς δεν ξέραμε τι συμβαίνει». Γ. Χριστοδούλου, *Ελ Αλαμίν, Μέση Ανατολή, Μπάρντια. Η ιστορία ενός Αιγυπτιώτη Έλληνα στρατιώτη (1915-1966)*, Αθήνα 2002, σ. 118.

¹⁸³ Το Μάιο του 1943 μετά από πρόταση μελών της ΑΣΟ της I Ταξιαρχίας για εορτασμό της Πρωτομαγιάς σε κλειστό χώρο, αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί πορεία στην έρημο της Συρίας και ακολούθησε παραπομπή τους σε δίκη, στην οποία δεν καταδικάστηκαν, όμως δεν επέστρεψαν στην Ταξιαρχία. Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 237. Βλ. Γ. Λέρνης, *ό. π.*, σ. 47. Βλ. Λ. Ράππας-Β. Χατζηαγγελής, *ό. π.*, σ. 58.

¹⁸⁴ Β. Νεφελοΰδης, *Η Εθνική Αντίσταση*, τ. 1, σ. 186. Γ. Λέρνης, *ό. π.*, σ. 47-48. Λ. Ράππας, «Πώς και γιατί και από ποιους πραγματικά διαλύθηκαν οι ένοπλες δυνάμεις στη Μέση Ανατολή», στο: *αντί*, τχ. 22 (1975), σ. 27.

¹⁸⁵ Βλ. Λ. Ράππας-Β. Χατζηαγγελής, *ό. π.*, σ. 55.

εξελίξεις. Συνεπώς, οι ενέργειες της κυβέρνησης, ειδικά του υπουργού Στρατιωτικών Β. Καραπαναγιώτη, με τις μετακινήσεις και τις τοποθετήσεις αξιωματικών στο πλαίσιο μιας προσπάθειας αποστασιοποίησης από τον αριστερό χώρο, άρχισαν να θεωρούνται ως μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου αποδυνάμωσης της ΑΣΟ, «αποδημοκρατικοποίησης» του στρατού και σύμπλευσης με το μοναρχικό χώρο, με τελικό στόχο τη δημιουργία ενός στρατού «πραιτωριανών» που θα επέβαλε την επιστροφή του βασιλιά στην Ελλάδα.¹⁸⁶

Μέσα σε συνθήκες πολιτικής αντιπαράθεσης, ένα περιστατικό στη II Ταξιαρχία, που στάθμευε στο Ρας Μπάλμπεκ της Συρίας, αποτέλεσε την αφορμή για εκδήλωση νέων ταραχών. Στις 2 Ιουλίου 1943 ο διοικητής του 6^{ου} τάγματος επέβαλε εικοσαήμερη φυλάκιση σε στρατιώτη για πειθαρχικό παράπτωμα. Η προσθήκη στη ημερήσια διαταγή για έκτιση της ποινής σε αγγλική φυλακή¹⁸⁷ προκάλεσε τη διαμαρτυρία επιτροπής της ΑΣΟ με επικεφαλής το στρατιώτη Π. Παπαστεργίου με βασικό αίτημα την ακύρωση της μεταγωγής σε αγγλική φυλακή.¹⁸⁸ Την επόμενη ημέρα, αφού διατάχθηκε η διενέργεια τακτικής ανάκρισης, επιτροπή στρατιωτών ζήτησε την απομάκρυνση του διοικητή του 6^{ου} τάγματος. Μετά από άρνηση των κατηγορούμενων στρατιωτών να παρουσιαστούν για ανάκριση στο διοικητήριο της Ταξιαρχίας, παρενέβη ο διοικητής της Ταξιαρχίας, Ι. Μπεγέτης, και τους καθυσάχασε για όποιες επιφυλάξεις είχαν εγείρει σχετικά με τη σωματική τους ακεραιότητα και την επιστροφή τους στη μονάδα τους.

Οι στρατιώτες επιβιβάστηκαν ένοπλοι σε όχημα, καθώς ο λόχος που ανήκαν εκτελούσε ασκήσεις, για να τους μεταφέρει στην Ταξιαρχία. Νωρίτερα είχε δοθεί διαταγή σε δύο ομάδες αποσπάσματος της στρατονομίας να λάβουν καίριες θέσεις στη διαδρομή ανάμεσα στο στρατόπεδο του 5^{ου} και 6^{ου} τάγματος και το διοικητήριο της Ταξιαρχίας. Κατά τη διαδρομή οι κατηγορούμενοι στρατιώτες όρμησαν έξω από το όχημα, είτε επειδή αντιλήφθηκαν τα οχήματα της στρατονομίας είτε επειδή

¹⁸⁶ Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 185, σ. 187. Λ. Ράμπας-Β. Χατζηαγγελής, *ό. π.*, σ. 56-57.

¹⁸⁷ Οι αγγλικές φυλακές ήταν διαβόητες για τις σκληρές συνθήκες κράτησης. Για μια παραστατική περιγραφή των απάνθρωπων συνθηκών, των δοκιμασιών και των βασανιστηρίων, στα οποία υποβάλλονταν οι κρατούμενοι βλ. Γ. Χριστοδούλου, *ό. π.*, σ. 121-122 και Γ. Λέρνης, *ό. π.*, σ. 48.

¹⁸⁸ Σύμφωνα με επιστολή του υπουργού Β. Καραπαναγιώτη προς τον πρωθυπουργό, ο διοικητής του τάγματος δεν ήταν αρμόδιος να καθορίσει τον τόπο έκτισης της ποινής, αλλά η διοίκηση της Ταξιαρχίας, στην οποία είχε δοθεί εντολή να σταματήσει η μεταφορά στρατιωτών σε αγγλικές φυλακές. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 5, σ. 18. Σε προηγούμενες περιπτώσεις μεταφοράς σε αγγλικές φυλακές είχαν σημειωθεί θάνατοι οπλιτών από τις κακουχίες και τα βασανιστήρια και εμφάνιση περιστατικών φυματίωσης, που προκάλεσαν την απαγόρευση από τον Καραπαναγιώτη. Βλ. Ι. Πιπτιδής, «Εκθεσεις επί των γεγονότων της II Ελληνικής Ταξιαρχίας την 6^η Ιουλίου 1943», στο: Τ. Σακελλαρόπουλος, «Μια έκθεση για τον Ιούλιο του 1943 στη Μέση Ανατολή», *Αρχειοτάξιο*, τ. 4 (2002), σ. 99, στο εξής βλ. Ι. Πιπτιδής, «Εκθεσεις».

φοβήθηκαν από χειρονομία του οδηγού του οχήματος που υποδήλωνε τουφεκισμό, και κατευθύνθηκαν προς το στρατόπεδο του 6^{ου} Τάγματος.¹⁸⁹ Στην προσπάθεια του στρατονομικού αποσπάσματος να ανακόψει την πορεία των στρατιωτών έγινε χρήση όπλων με αποτέλεσμα το θανάσιμο τραυματισμό του Π. Παπαστεργίου. Δεν κατέστη δυνατό να εξακριβωθεί εάν εδόθη διαταγή στο στρατονομικό απόσπασμα να ανοίξει πυρ ή απλώς να συλλάβει τους στρατιώτες, όπως επίσης και ποια πλευρά άνοιξε πυρ πρώτη.¹⁹⁰ Ο διοικητής της Ταξιαρχίας Μπεγέτης κατευθύνθηκε προς το χώρο των στρατοπέδων, όπου στρατιώτες του 5^{ου} και του 6^{ου} τάγματος είχαν ενωθεί, για να ηρεμήσει τα πνεύματα. Η κατάσταση συνέχισε να βρίσκεται εκτός ελέγχου και οι διαμαρτυρόμενοι στρατιώτες επετέθησαν εναντίον του και, αφού τον τραυμάτισαν, τον κράτησαν υπό επιτήρηση.

Η Ταξιαρχία πλέον περιέπεσε σε συνθήκες γενικευμένης εξέγερσης, καθώς συνελήφθησαν φιλομοναρχικοί αξιωματικοί και στρατιώτες. Ένοπλη ομάδα στρατιωτών εισέβαλε στο διοικητήριο της Ταξιαρχίας και κακοποίησε τον επιτελάρχη Γεραμάνη. Ο λοχίας στον οποίο αποδόθηκε ο πυροβολισμός που επέφερε το θάνατο του Παπαστεργίου δολοφονήθηκε. Η 210^η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή (ΒΣΑ) της 9^{ης} Στρατιάς στον Ελληνικό Στρατό παρακολουθούσε στενά τα γεγονότα και ενημέρωνε το Λονδίνο.¹⁹¹

Στις 7 Ιουλίου ο Καραπαναγιώτης μετέβη στην Ταξιαρχία βρίσκοντας το 5^ο και 6^ο τάγμα σε ηρεμία αλλά υπό τον έλεγχο επιτροπών της ΑΣΟ. Διέταξε την απελευθέρωση των κρατούμενων αξιωματικών και οπλιτών, ενέργεια που έγινε, και δήλωσε ότι θα αποδοθούν ευθύνες βάσει των νόμων. Ο υπουργός Στρατιωτικών στην αναφορά του προς τον Τσουδερό δεν είχε καταλήξει σε οριστικό συμπέρασμα για το εάν η στάση ήταν οργανωμένη και εξέφρασε την πεποίθηση ότι η επίτευξη της συμμετοχής του ελληνικού στρατού στον πόλεμο καθιστούσε αναγκαία τη λήψη δραστικών μέτρων, την επιβολή κυρώσεων και την εκκαθάριση των μονάδων από αναρχικά στοιχεία.¹⁹² Υπό αυτό το σκεπτικό αποφάσισε τον άμεσο αφοπλισμό των δύο ταγμάτων που στασίασαν από βρετανικές δυνάμεις, αφού θα προηγείτο η μεταστάθμευσή τους μακριά από τις υπόλοιπες μονάδες της Ταξιαρχίας.¹⁹³ Η

¹⁸⁹ Ι. Πιππίδης, «Εκθεσις», σ. 101.

¹⁹⁰ Ι. Πιππίδης, «Εκθεσις», σ.101. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 5, σ. 18. Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 249.

¹⁹¹ Βλ. *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 389-394.

¹⁹² Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 5, σ. 19.

¹⁹³ Οι στρατιώτες του 5^{ου} και 6^{ου} τάγματος, αφού μεταφέρθηκαν στην Τρίπολη της Συρίας, εγκλείστηκαν σε συρματοπλεκτο χώρο. Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 251. Βλ. και Γ. Λέρνης, *ό. π.*, σ. 52.

εφαρμογή αυτού του μέτρου κατέστη δυνατή εξ αιτίας της αλλαγής στάσης του Γενικού Βρετανικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής και από την πολιτική συγκυρία.¹⁹⁴ Επίσης, αποφάσισε την ανάθεση των ανακρίσεων σε δύο δικαστικούς από την άλλη Ταξιαρχία, καθώς έκρινε ότι οι δικαστικοί της II Ταξιαρχίας αδυνατούσαν να φέρουν εις πέρας αυτό το καθήκον, επειδή είτε ήταν επηρεασμένοι είτε τρομοκρατημένοι από τα γεγονότα. Έπειτα, ανακοίνωνε την εκκαθάριση του 5^{ου} και 6^{ου} τάγματος και υπολοίπων μονάδων της Ταξιαρχίας από αναρχικά στοιχεία και τη συγκέντρωσή τους σε στρατόπεδο στην Τρίπολη και προανήγγειλε ανάλογες εκκαθαρίσεις και στην I Ταξιαρχία. Σύμφωνα με τηλεγράφημα του Βρετανού πρεσβευτή R. Leeper προς το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών πραγματοποιήθηκαν 350 περίπου συλλήψεις από το 5^ο και 6^ο τάγμα και 185 από την υπόλοιπη Ταξιαρχία, επισημαίνοντας ότι σε αυτούς συμπεριλαμβάνονταν και άτομα για τους οποίους υπήρχαν αμφιβολίες, αλλά η σύλληψή τους αποσκοπούσε στην αποτροπή μελλοντικών ταραχών.¹⁹⁵

Το τελευταίο δεκαήμερο του Ιουλίου ο Churchill έχοντας συχνή επικοινωνία με τον Eden είχε τονίσει στον υπουργό του ότι κάποιοι από τους στασιαστές από τα δύο τάγματα έπρεπε να παραπεμφθούν σε στρατοδικείο. Ο Eden τον πληροφόρησε πως ήταν δεδομένη η παραπομπή σε δίκη και εξεταζόταν η απαγγελία κατηγοριών για φόνο και στάση. Ο Βρετανός πρωθυπουργός ζήτησε να ενημερωθεί για τον αριθμό των στασιαστών στους οποίους θα επιβαλλόταν θανατική καταδίκη και ζήτησε την τήρηση ανυποχώρητης στάσης.¹⁹⁶

Οι εκκαθαρίσεις που πραγματοποιήθηκαν αφαίρεσαν τη μαχητική ικανότητα της II Ταξιαρχίας και σηματοδότησαν την ουσιαστική διάλυσή της. Στο 7^ο τάγμα της Ταξιαρχίας και στο 2^ο Σύνταγμα Πυροβολικού, που βρίσκονταν μακριά από τα γεγονότα λόγω ασκήσεων, δεν σημειώθηκαν ταραχές και παρέμειναν ανέπαφα. Λίγο αργότερα 35 στρατιώτες απομακρύνθηκαν από το 2^ο Σύνταγμα. Τον Οκτώβριο παραπέμφθηκαν σε έκτατο στρατοδικείο με πρόεδρο τον Συνταγματάρχη Χ. Τσιγάντε στη πόλη Ναμπλούς της Παλαιστίνης 9 αξιωματικοί και 58 στρατιώτες. Το κατηγορητήριο περιλάμβανε κατηγορίες για παράλειψη καταστολής στάσης, συνεργασία, υποκίνηση και συμμετοχή σε στάση ή ομαδική απείθεια εν καιρώ πολέμου, βιαιοπραγία και εξύβριση. Στις 17 Ιουλίου το στρατοδικείο αποφάνθηκε την

¹⁹⁴ H. Fleischer, «The “anomalies”», σ. 22.

¹⁹⁵ *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 395.

¹⁹⁶ *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 398, σ. 399, σ.400.

καταδίκη 36 κατηγορουμένων, 3 εις θάνατον, 9 σε ισόβια δεσμά και 24 σε μικρότερες ποινές, και την αθώωση των υπόλοιπων 31 κατηγορουμένων.¹⁹⁷ Το ζήτημα επικύρωσης των θανατικών καταδικών προκάλεσε κυβερνητικούς τριγμούς, καθώς εμφανίστηκαν προστριβές και διαφωνίες.¹⁹⁸ Τελικά, η θανατική ποινή δεν εφαρμόστηκε.

Στην Ι Ταξιαρχία δεν εκδηλώθηκε κάποια στασιαστική ενέργεια, αλλά ο διοικητής της διαθέτοντας τη συναίνεση του υπουργείου Στρατιωτικών ζήτησε την υποβολή ονομαστικών καταστάσεων στρατιωτών που θεωρούσαν ότι θα έπρεπε να απομακρυνθούν, με αποτέλεσμα στις 18 Ιουλίου τη μεταφορά 170 περίπου στρατιωτών στην Τρίπολη του Λιβάνου.¹⁹⁹ Στο ΓΚΕΣ, επίσης, δεν σημειώθηκε κάποιο περιστατικό ως επακόλουθο της στάσης στη ΙΙ Ταξιαρχία. Η απόδραση στις 24 Ιουλίου από το πειθαρχείο κρατουμένων, που σχετιζόνταν με το κίνημα του Φεβρουαρίου-Μαρτίου, και η απόπειρα να παρακινήσουν άλλους σε εξέγερση οδήγησε στην καταδίκη από έκτακτο στρατοδικείο τριών στρατιωτών σε θάνατο. Τελικά, οι ποινή της εκτέλεσης εφαρμόστηκε σε δύο από τους καταδικασθέντες.²⁰⁰ Τον Σεπτέμβριο του 1943 συγκροτήθηκε στην Τρίπολη το 8^ο Τάγμα Φρουρών, το οποίο στελεχώθηκε από στρατιώτες και κατώτερους αξιωματικούς που είχαν απομακρυνθεί από τη ΙΙ Ταξιαρχία και το ΓΚΕΣ.²⁰¹ Η αποστολή του ήταν η φρούρηση αιχμαλώτων πολέμου και εξ αιτίας της απόλυτης κυριαρχίας της ΑΣΟ στο τάγμα εμφανίστηκε μια «αδιότυπη» οργάνωση και λειτουργία του έξω από το σύνηθες στρατιωτικό πλαίσιο, δίχως όμως να επηρεάζεται η πειθαρχία και η εκτέλεση των ανατιθέμενων καθηκόντων.

3.2.2. Οι ταραχές στο Ναυτικό

Τον Ιούλιο του 1943 σημειώθηκε αναστάτωση και στο χώρο του ελληνικού Ναυτικού, τα πλοία του οποίου συμμετείχαν απρόσκοπτα στις συμμαχικές επιχειρήσεις. Επίκεντρο των γεγονότων υπήρξε το αντιτορπιλικό *Ιέραξ*. Διαταγή του Αρχηγού του Στόλου όριζε την αποχώρηση 27 ναυτών από το πλοίο και την ανάληψη

¹⁹⁷ Βλ. Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 259. Βλ. και Γ. Ταμβακλής, *ό. π.*, σ. 335-336.

¹⁹⁸ *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 404.

¹⁹⁹ Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 255.

²⁰⁰ Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 254-255. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 37.

²⁰¹ Σύμφωνα με ενημέρωση του Ανωτάτου Στρατιωτικού Διοικητή Μέσης Ανατολής προς το βρετανικό υπουργείο Πολέμου από τους 600 άνδρες που απομακρύνθηκαν από τις ελληνικές μονάδες οι 300 θα στελέχωναν το 8^ο Τάγμα και οι υπόλοιποι 300 βρίσκονταν έγκλειστοι σε στρατόπεδα. *Χρονολόγιο*, τ. 1 1940-1943, σ. 429.

υπηρεσίας ξηράς στην Αλεξάνδρεια.²⁰² Οι ναύτες αρνήθηκαν να αποχωρήσουν διεκδικώντας να παραμείνουν στο πλοίο που συμμετείχε σε πολεμικές αποστολές. Τελικά, η απομάκρυνσή τους επιτεύχθηκε με τη χρήση βίας από τη Ναυτική Στρατονομία. Καταλυτικό ρόλο για τη δυναμική στάση που επέδειξε το υπουργείο Ναυτικών προφανώς διαδραμάτισε προγενέστερη απόρρητη αναφορά του Αρχηγού του Στόλου Κ. Αλεξανδρή με ημερομηνία 24 Ιουνίου. Σε αυτήν ο Αλεξανδρής ανέφερε ότι η περαιτέρω παραμονή 17 ναυτών σε έμπεδον του ναυτικού και 15 ναυτών του πολεμικού Έλλη καθίστατο επιβλαβής και απαιτείτο μέριμνα για την τύχη τους. Απαιτείτο δραστική λύση, καθώς οι δύο ομάδες των ναυτών αποτελούσαν μέρος του ζητήματος ριζικής εκκαθάρισης από «φθοροποιά στοιχεία», για τα οποία υπήρχε πρόγραμμα απομάκρυνσης από το Ναυτικό.²⁰³

Ο υπουργός Ναυτικών Σ. Βενιζέλος σε αναφορά του προς τον πρωθυπουργό ανέλυε τις εκτιμήσεις του για τη στασιαστική κίνηση που σημειώθηκε και κατέθετε τις προτάσεις του.²⁰⁴ Θεωρούσε απαραίτητη την απομάκρυνση από τη Μέση Ανατολή μελών οργανώσεων, ναυτεργατών, πολιτών και στρατιωτικών που επηρέαζαν τις ένοπλες δυνάμεις. Παράλληλα, πρότεινε την εκκαθάριση από άτομα επικίνδυνα για την ασφάλεια των πλοίων ή τη συνέχιση του πολέμου. Οι προτάσεις Βενιζέλου υιοθετήθηκαν από την κυβέρνηση και αναζητήθηκε η συνδρομή του Βρετανού πρεσβευτή. Με υπόμνημα της 23¹⁵ Ιουλίου η ελληνική κυβέρνηση, αφού ενημέρωνε για την επιβαλλόμενη απομάκρυνση ναυτών από πλοία και υπηρεσίες στην ξηρά, αιτείτο την παραχώρηση από τις βρετανικές αρχές ενός στρατοπέδου για τον εγκλεισμό των ναυτών ή την ομαδική μεταφορά τους σε βρετανική αποικία.²⁰⁵ Στις 26 Ιουλίου ο πρωθυπουργός ζητούσε για λόγους στρατιωτικής ασφάλειας την απομάκρυνση από τη Μέση Ανατολή του απότακτου συνταγματάρχη Ε. Μπακιρτζή

²⁰² Η διαταγή απομάκρυνσης των ναυτών έχει συσχετιστεί με τη στάση που κράτησαν σε περιστατικό δολοφονίας στο πλοίο. Οι ναύτες εξέφρασαν την αγανάκτησή τους για τη δολοφονία δημοκρατικού ναύτη από άλλο ναύτη με παραβατική συμπεριφορά, πράξη για την οποία καταδικάστηκε από ναυτοδικείο με μικρή ποινή Βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 196-197. Β. Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση*, τ. 1, σ. 210.

²⁰³ Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»*, Φ. 005-032, στο εξής βλ. Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*. Διαθέσιμο στο: <http://www.venizelosarchives.gr/tree.asp?mynode=4301&afterroot=%20~%CE%9C%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF%20%CE%9C%CF%80%CE%B5%CE%BD%CE%AC%CE%BA%CE%B7>, ημερομηνία προσπέλασης 02.08.2022.

²⁰⁴ Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*, Φ. 005-029.

²⁰⁵ Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*, Φ. 005-028Α.

και ομάδας ναυτεργατών της εμπορικής ναυτιλίας με επικεφαλής τον γραμματέα της ΟΕΝΟ, Ν. Καραγιάννη.²⁰⁶

Το κυβερνητικό πρόγραμμα απομάκρυνσης ναυτών, που θεωρήθηκαν επικίνδυνοι να ασκήσουν πολιτική επιρροή στους υπολοίπους, υλοποιήθηκε, καθώς ο κίνδυνος εδραίωσης του «νέου πολιτικού χαρακτήρα που είχε αποκτήσει ο στρατός» έπρεπε να αντιμετωπιστεί.²⁰⁷ Η βρετανική πλευρά, όμως, δεν παραχώρησε στρατόπεδο για τη συγκέντρωσή τους, άρνηση την οποία ο πρωθυπουργός απέδωσε στο ότι οι Βρετανοί θεωρούσαν πως οι συγκεκριμένες προτάσεις της ελληνικής κυβέρνησης αποσκοπούσαν στην άσκηση πολιτικής πίεσης στους αντιπάλους της.²⁰⁸

---

²⁰⁶ Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*, Φ. 005-030.

²⁰⁷ Βλ. Τ. Σακελλαρόπουλος, «Οι ένοπλες Δυνάμεις», σ. 175.

²⁰⁸ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 42.

Δ' Κεφάλαιο

Το κίνημα του 1944 και οι πολιτικές προεκτάσεις του

4.1. Οι επαφές ανάμεσα στις δύο ελληνικές πραγματικότητες

Η περίοδος που εκτείνεται από την άνοιξη του 1943 έως την άνοιξη του 1944 προσδιορίζεται από την άμβλυνση της «απόστασης» της Ελλάδας με την ελληνική πραγματικότητα της Μέσης Ανατολής μέσω της εντατικοποίησης της επικοινωνίας των πολιτικών δυνάμεων στην Ελλάδα, παλαιών κομμάτων και αντιστασιακών οργανώσεων, με την ελληνική κυβέρνηση στην εξορία. Παράλληλα, ενεργοποιήθηκε και μια διαδικασία διερευνητικών κινήσεων για την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, καθώς στον ορίζοντα διαγραφόταν πλέον η χρονική εγγύτητα της απελευθέρωσης της Ελλάδας εξ αιτίας των στρατιωτικών εξελίξεων, τη συμμαχική νίκη στο μέτωπο της Β. Αφρικής και την εισβολή στη Σικελία, που επέφερε την πτώση του Μουσολίνι και αργότερα τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας. Όλες οι πολιτικές δρώσες δυνάμεις διακήρυτταν ότι επιδιώκουν τη συναίνεση για να επιτευχθεί η εθνική ενότητα.

Ο αστικός πολιτικός χώρος αποστασιοποιημένος από το αντιστασιακό κίνημα εξακολουθούσε να προτάσσει το πολιτειακό ζήτημα. Ενώ το ζήτημα του βασιλιά παρέμενε ανοικτό, μία δήλωση εκ μέρους του βασιλιά σχετικά με την ελεύθερη έκφραση της βούλησης του λαού συνιστούσε αναγκαίο όρο, για να καταστεί δυνατή η συνεργασία των κομμάτων με την κυβέρνηση. Οι εκπρόσωποι των κομμάτων πίστευαν στην αναγκαιότητα ενός δημοψηφίσματος και η αναβολή λήψης απόφασης για το ζήτημα ενείχε τον κίνδυνο εμφύλιας σύρραξης.²⁰⁹ Ο αστικός πολιτικός κόσμος με τις τοποθετήσεις του επεδίωκε να ανακτήσει το ρόλο του στις μεταπολεμικές πολιτικές εξελίξεις και να αποφευχθούν λύσεις που θα διατηρούσαν την ήδη από το 1936 περιθωριοποίησή του.

Το βρετανικό σχέδιο που προέβλεπε την επιστροφή του βασιλιά στην Ελλάδα ως επικεφαλής των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων απορρίφθηκε τελικά, καθώς η βρετανική πλευρά προσανατολίστηκε προς την αναγκαιότητα μιας σαφούς και οριστικής δήλωσης του βασιλιά.²¹⁰ Ο Γεώργιος στο ραδιοφωνικό μήνυμά της 4^{ης} Ιουλίου έθεσε μια προθεσμία έξι μηνών από την απελευθέρωση της χώρας έως τη διεξαγωγή εκλογών για Συντακτική Συνέλευση προσθέτοντας ότι μέχρι τότε θα ίσχυε

²⁰⁹ Βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 49.

²¹⁰ Βλ. Η. Βενέζης, *ό. π.*, σ. 400-407. Βλ. Ρ. Papastratis, *British policy*, σ. 91-95.

το σύνταγμα του 1911.²¹¹ Επίσης, δήλωσε ότι μετά την παραίτηση της κυβέρνησης θα σχηματισθεί νέα αποτελούμενη από προσωπικότητες που θα εγγυηθούν την ομαλή διεξαγωγή των εκλογών.²¹²

Μετά τη διάλυση των ομάδων Σαράφη-Κωστόπουλου από τον ΕΛΑΣ και την επίθεση εναντίον του 5/42 Συντάγματος του Δ. Ψαρρού, στρατιωτικού βραχίονα της ΕΚΚΑ (Εθνική Και Κοινωνική Απελευθέρωση) ακολούθησε μια απόπειρα συντονισμού της αντίστασης και συνεργασίας των αντιστασιακών οργανώσεων. Τον Ιούλιο συμφωνήθηκε η δημιουργία του Κοινού Γενικού Στρατηγείου Ανταρτών (ΚΓΣΑ) μέσω της υπογραφής του συμφώνου Εθνικών Ομάδων, καθώς το καλοκαίρι του 1943 η βρετανική πολιτική καθοριζόταν ακόμα πρωτίστως από τις πολεμικές προτεραιότητες, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τις πολιτικές επιδιώξεις.²¹³ Αυτήν την περίοδο το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών αρχίζει να θεωρεί απειλή το ΕΑΜ και σταδιακά θα αρχίσει να επιβάλει την θεώρησή του στη βρετανική στρατιωτική ηγεσία και τις μυστικές υπηρεσίες που δρούσαν στην Ελλάδα.²¹⁴

Η άφιξη της αντιπροσωπίας της Αντίστασης, με πρωτοβουλία των αγγλικών υπηρεσιών και εν αγνοία της ελληνικής κυβέρνησης, τον Αύγουστο του 1944 έθεσε με πιο επιτακτικούς όρους το ζήτημα της επιστροφής του βασιλιά.²¹⁵ Η αντιπροσωπία, ο Γ. Εξηντάρης, που είχε φτάσει στο Κάιρο λίγο νωρίτερα ως εκπρόσωπος των πολιτικών κομμάτων, και ο Π. Κανελλόπουλος υπέγραψαν στις 7 Αυγούστου κοινή δήλωση με την οποία καλούσαν τον βασιλιά να δεσμευθεί ότι δεν θα επέστρεφε στην Ελλάδα πριν τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Ο Τσουδερός πρότεινε στον βασιλιά να αποδεχθεί την πρόταση. Η υπόδειξη του πρωθυπουργού αιτιολογήθηκε από τον κίνδυνο παραίτησεως μελών του υπουργικού συμβουλίου, που θα είχε ως επακόλουθο εξεγέρσεις στο στράτευμα ή έστω απλές εκδηλώσεις υπέρ των

²¹¹ Σύμφωνα με τον C. M. Woodhouse στο μήνυμα του Γεωργίου υπονοείται ότι θα επέστρεφε στην Ελλάδα με τα στρατεύματά του. Βλ. C. M. Woodhouse, *Ο Αγώνας για την Ελλάδα 1941-1949*, Αθήνα 2012, σ. 119. Η άποψη που εκφράζει γίνεται πιο κατανοητή με τη συνδρομή ενός άλλου έργου του, στο οποίο τονίζει ότι τη μεγαλύτερη βαρύτητα είχε η κατακλείδα του μηνύματος, στην οποία ο Γεώργιος ανέφερε: «Οι επιχειρήσεις επίκεινται ... Και είμαι βέβαιος ότι ελληνικός λαός θα συνεργαστεί με εκείνους που θα αποβιβαστούν στις ακτές της χώρας για την εκδίωξη του εισβολέως». Κ. Γουντχάουζ, *Το Μήλον της Έριδος*, σ. 195-196.

²¹² Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 60-61. Το πρώτο μήνυμα από την Ελλάδα στο οποίο γινόταν λόγος για αποδοχή της επιστροφής του βασιλιά και χωρίς την έκφραση της βούλησης του ελληνικού λαού υπήρξε από τον Ν. Ζέρβα του ΕΔΕΣ στις 25 Μαρτίου 1943. Κ. Γουντχάουζ, *Το μήλον της έριδος*, σ. 111-112.

²¹³ Κ. Γουντχάουζ, *Το Μήλον της Έριδος*, σ. 112.

²¹⁴ Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων*, σ. 115.

²¹⁵ Η αντιπροσωπία αποτελείτο από τους Η. Τσιρμιάκο, Α. Τζίμα, Π. Ρούσο και Κ. Δεσποτόπουλο (ΕΑΜ), τον Κ. Πυρομάγλου (ΕΔΕΣ) και τον Γ. Καρτάλη (ΕΚΚΑ).

παραιτηθέντων υπουργών. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα να συγκροτηθεί ένα ισχυρό αντιπολιτευτικό μέτωπο στην Αίγυπτο από τους παραιτηθέντες υπουργούς, ένα μεγάλο μέρος των ενόπλων δυνάμεων και την αντιπροσωπία των αντιστασιακών οργανώσεων και των πολιτικών κομμάτων.²¹⁶

Η προσχώρηση σύσσωμης της κυβέρνησης στο αίτημα για μη επιστροφή του βασιλιά πριν τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος εκφράστηκε με την υπογραφή πρακτικού από το υπουργικό συμβούλιο. Ο βασιλιάς ευρισκόμενος σε δυσχερή θέση ζήτησε τη συνδρομή του βρετανού πρωθυπουργού W. Churchill και του προέδρου των ΗΠΑ F. Roosevelt.²¹⁷ Ο Βρετανός πρωθυπουργός παρέμεινε σταθερός στην απαρέγκλιτη δέσμευσή του να υποστηρίξει τον Γεώργιο θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τους στρατιωτικούς σχεδιασμούς, στους οποίους το ΕΑΜ ως η μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση μπορούσε να συνεισφέρει.²¹⁸ Η ανεπιφύλακτη στήριξη στο πρόσωπο του βασιλιά προήλθε και από τους δύο, οι οποίοι παρότρυναν τον Γεώργιο να μην προχωρήσει σε νέα δήλωση, καθώς θεωρούσαν επαρκή τη δήλωση της 4^{ης} Ιουλίου. Η παρέμβαση των δύο ξένων ηγετών απέτρεψε τη συμφωνία για την επίλυση του ζητήματος της επιστροφής του βασιλιά. Η αντιπροσωπία των ανταρτών επέστρεψε στην Ελλάδα μεταφέροντας την κρίση εκεί με τη διάσπαση της προσωρινής συμμαχίας των οργανώσεων της αντίστασης και των κομμάτων γύρω από το ζήτημα του βασιλιά. Η έκρηξη του πρώτου γύρου του εμφυλίου τον Οκτώβριο του 1943 με τις συγκρούσεις δυνάμεων του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ αποτέλεσε το αποκορύφωμα της ρήξης αυτής.

Η παρουσία της αντιπροσωπίας των αντιστασιακών οργανώσεων στο Κάιρο αποτέλεσε την ευκαιρία να έλθει για πρώτη φορά σε επαφή το κίνημα αντίστασης με το ευρύτερο δημοκρατικό, αντιφασιστικό, απελευθερωτικό κίνημα της Αιγύπτου. Το ΚΚΕ και το ΕΑΜ με εδραιωμένη την αντίληψη πως ο στρατός της Μέσης Ανατολής παγιδευμένος εκ φύσεως από τους Βρετανούς και τη βασιλική κυβέρνηση αποτελούσε ένα στρατό πραιτωριανών, δεν είχαν συγκροτήσει σύνδεση με τις

²¹⁶ Η. Βενέζης, *ό. π.*, σ. 414-415.

²¹⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το εξής απόσπασμα της επιστολής του Γεωργίου «Προσωπικός επί του παρόντος κλίνω υπέρ της ιδέας να συνεχίσω επί των γραμμών που συνεφωνήσαμεν προτού αναχωρήσω από την Αγγλία. Νομίζω ότι θα έπρεπε να επιστρέψω με τον στρατό μου εις την Ελλάδα». Ο Τσουδερός σχολιάζοντας το απόσπασμα σημείωνε ότι δεν είχε γνώση του περιεχομένου αυτής της συμφωνίας. Βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 66-67.

²¹⁸ Θ. Σφήκας, *Το «χωλό άλογο». Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Αθήνα 2007, σ. 123-124.

οργανώσεις της Μέσης Ανατολής.²¹⁹ Η αντιπροσωπία ήλθε σε επαφή με δημοκρατικούς αξιωματικούς, όπως ο Μ. Κλαδάκης, ο Π. Κατσώτας, ο Α. Μπουρδάρας, και τον Ε. Μπακιρτζή. Παράλληλα. συναντήθηκαν και με εκπροσώπους της ΑΣΟ και του ΕΑΣ. Σε αυτές τις συναντήσεις, πέρα από την αμφίδρομη ενημέρωση, οι συνομιλίες θα επηρεάσουν τις εξελίξεις σχετικά με το κίνημα του 1944.

4.2. Το κίνημα του 1944

4.2.1. Η ίδρυση της ΠΕΕΑ και η αντίδραση της κυβέρνησης

Καθώς η επικοινωνία μεταξύ Ελλάδας και Μέσης Ανατολής έχει ενταθεί και τα γεγονότα στις δύο γεωγραφικές περιοχές έχουν αποκτήσει ένα χαρακτήρα διασύνδεσης, η ίδρυση της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) στις 10 Μαρτίου, ως ένα κεντρικό κυβερνητικό όργανο με πρωτοβουλία του ΕΑΜ,²²⁰ αποτέλεσε τη βάση για να εκδιπλωθεί νέα αναταραχή στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις στη Μέση Ανατολή.

Οι βρετανικές στρατιωτικές αρχές σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση είχαν προχωρήσει σε μια ευρεία αναδιάταξη του ελληνικού στρατού προκειμένου να χρησιμοποιηθεί σε επιχειρήσεις στην Ιταλία. Από τα μέσα Φεβρουαρίου του 1944 είχε αποσταλεί ένας λόχος της Ι Ταξιαρχίας στην Ιταλία ως προπομπός, για να οργανώσει τη στρατοπέδευση της Ταξιαρχίας.²²¹ Μετά από τη συμμετοχή της σε μεγάλη συμμαχική άσκηση από τις 27 Φεβρουαρίου ως τις 8 Μαρτίου, το ΓΣΔΜΑ αποφάσισε οριστικά την αποστολή της στην Ιταλία. Ο χρόνος αναχώρησης είχε υπολογιστεί για το πρώτο δεκαήμερο του Απριλίου. Η Ι Ταξιαρχία μετακινήθηκε στο Μπουργκ Ελ Αράμπ, νοτιοδυτικά της Αλεξάνδρειας, για να προπαρασκευαστεί η μεταφορά της.

Την 1η Μαρτίου 1944, ενώ οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις διέθεταν περίπου 35.000 άνδρες, από τους οποίους οι 8.500 ανήκαν στο Ναυτικό και οι 4.000 στην

²¹⁹ Θ. Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Αθήνα 1983, τ. 2, σ. 45. Βλ. και Γ. Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις. Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην εθνική αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα 1979, σ. 190-193

²²⁰ Για την Ιδρυτική Πράξη της ΠΕΕΑ βλ. *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, (συλλογή κειμένων και πρόλογος: Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ), Αθήνα 1981, τ. 2, σ. 15-17.

²²¹ ΓΕΣ-ΔΙΣ, *ό. π.*, σ.107-108. Μ. Σπηλιωτοπούλου- Π. Παπαστράτης, *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371*, Αθήνα 2004, τ. 2 1944, σ. 113, στο εξής βλ. *Χρονολόγιο*, τ. 2 1944.

Αεροπορία,²²² ο Τσουδερός με τηλεγράφημα προς τον Γεώργιο τόνιζε τη σημασία της μεταφοράς της Ι Ταξιαρχίας στην Ιταλία και ότι, εξ αιτίας της αναμενόμενης άφιξης από την Ελλάδα «στοιχείων» με πρόθεση να ανακινήσουν πολιτικά ζητήματα, ελλόχευε κίνδυνος για την πειθαρχία του στρατού.²²³ Ως προς τη μετακίνηση της ταξιαρχίας η ΑΣΟ είχε καταλήξει στην ερμηνεία ότι επιβαλλόταν από πολιτικούς λόγους και όχι στρατιωτικούς.²²⁴

Στις 9 Μαρτίου ο επικεφαλής των αξιωματικών συνδέσμων στους συμμαχικούς στρατούς, F. Beaumont-Nesbitt, ενημέρωσε τον Αρχηγό του Γενικού Επιτελείου του Ελληνικού Στρατού για αυξημένη πολιτική δραστηριότητα στο στρατό με συναντήσεις αξιωματικών αναμειγμένων στα γεγονότα του 1943. Θεωρούσε ότι ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου θα μπορούσε να αποτελέσει μία ευκαιρία για εκδηλώσεις των άκρων και καλούσε την ελληνική πλευρά να πάρει τα αναγκαία προληπτικά μέτρα. Δεν παρέλειψε να σημειώσει ότι επανάληψη ταραχών στον ελληνικό στρατό, με δεδομένη την επικείμενη μεταφορά του στο μέτωπο της Ιταλίας, θα ήταν καταστρεπτική. Ο υπουργός Στρατιωτικών, Β. Καραπαναγιώτης, απάντησε στις βρετανικές ανησυχίες τονίζοντας ότι ήταν αβάσιμες. Διαβεβαίωνε ότι η πειθαρχία και η ενότητα στον ελληνικό στρατό ήταν εξασφαλισμένες εξαιτίας των δραστικών μέτρων που ελήφθησαν μετά τα γεγονότα του Ιουλίου. Όμως, δεν έκρυψε την ανησυχία του για την επίδραση που μπορούσε να ασκήσει η παρατεταμένη αδράνεια των μονάδων και η εξέλιξη της αντάρτικης κινήσεως της «άκρας» αριστεράς στην Ελλάδα.²²⁵

Οι ανησυχίες του πρωθυπουργού και του υπουργού Στρατιωτικών είχαν ως κοινή συνισταμένη τον εκπορευόμενο από την Ελλάδα κίνδυνο διασάλευσης της πειθαρχίας στο στράτευμα. Είναι σαφές ότι κατανόησαν πως η δυναμική των γεγονότων στην Ελλάδα μπορούσε να επιδράσει και στη Μέση Ανατολή και κατ' επέκταση τα συνεπακόλουθα γεγονότα που θα προέκυπταν στη Μέση Ανατολή θα επηρέαζαν τις ευρύτερες ελληνικές πολιτικές εξελίξεις. Με πιο κοντινή πλέον την προοπτική της απελευθέρωσης, όποια πολιτική παράταξη καθόριζε την αμφίδρομη

²²² Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 334. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 179. Από το αριθμό των 22.500 χιλιάδων ανδρών που ανήκαν στρατό ξηράς, οι 5.500 άνδρες ήταν ενταγμένοι στην Ι Ταξιαρχία, στις εναπομένουσες μονάδες της ΙΙ Ταξιαρχίας και στον Ιερό Λόχο, ενώ οι υπόλοιποι 17.000 βρίσκονταν διασκορπισμένοι σε διάφορες μονάδες και υπηρεσίες. Σ. Χαρατσής, *1023 Αξιωματικοί και 22 Κινήματα*, Αθήνα 1985, τ. 2, σ. 103.

²²³ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. Γ2, σ. 1039.

²²⁴ Για τους παράγοντες στους οποίους στηρίχθηκε η ερμηνεία της ΑΣΟ βλ. Γ. Χιωτάκης, *ό. π.*, σ.302-303.

²²⁵ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 125-127.

σχέση των γεγονότων θα ήταν αυτή που θα αναδείκνυε την πολιτική της ως κυρίαρχη.²²⁶

Η ΠΕΕΑ με τηλεγράφημά της στις 15 Μαρτίου ενημέρωνε τον πρωθυπουργό για την ίδρυσή της και τον καλούσε να συμβάλει αποτελεσματικά στο σχηματισμό κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας.²²⁷ Ο Τσουδερός, αν και ανεπίσημα γνώριζε ήδη πριν από τις 14 Μαρτίου την ίδρυση της ΠΕΕΑ, δεν κοινοποίησε δημόσια το γεγονός. Σύμφωνα με τον Leeper, ο Τσουδερός δεν σκόπευε να αναγνωρίσει την ΠΕΕΑ και θεωρούσε την ίδρυσή της ως εκβιασμό πριν την έναρξη διαπραγματεύσεων για τη διεύρυνση της κυβέρνησης. Ο Τσουδερός πρότεινε να ασκηθούν πιέσεις από τον Churchill και τον Eden στον Γεώργιο, προκειμένου να αποδεχθεί την πρόταση για Αντιβασιλεία υπό τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό²²⁸ και να αναλάβει δέσμευση ότι η επιστροφή του θα γινόταν μόνο μετά από δημοψήφισμα.²²⁹ Ακολουθώντας προφανώς παρελκυστική τακτική, ο πρωθυπουργός τηλεγραφούσε στον Σ. Σαράφη και την ΠΕΕΑ πως πολιτική της κυβέρνησης ήταν ο σχηματισμός αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης. Αυτή την πολιτική της κυβέρνησης επεσήμαινε και σε τηλεγράφημα προς τον Θ. Σοφούλη, το οποίο θα κοινοποιείτο προς τα κόμματα και το ΕΑΜ. Ο Τσουδερός καλούσε τον Σοφούλη να αναλάβει εκ μέρους της κυβέρνησης τη διεξαγωγή των συνομιλιών για την υπόδειξη των προσώπων που θα σχημάτιζαν μια κυβέρνηση ενιαίου εθνικού μετώπου. Έθετε ως βάση των συζητήσεων την ύπαρξη μίας κυβέρνησης με έδρα το Κάιρο και την υπαγωγή της αντίστασης στη νέα κυβέρνηση. Οι ενέργειες του Τσουδερού αποσκοπούσαν στο να περιορίσουν την αυξημένη πολιτική επιρροή του ΕΑΜ μετά την ίδρυση της ΠΕΕΑ, η οποία εμφανιζόταν ως ένα εναλλακτικό κυβερνητικό κέντρο εξουσίας.

²²⁶ Πρβλ. Ανώνυμη επιστολή από την Ελλάδα προς Καραπαναγιώτη και Βενιζέλο με ημερομηνία 22 Μαρτίου 1944. Σε αυτήν ο συντάκτης επεσήμαινε ότι στόχος του ΕΑΜ ήταν η κατάληψη της εξουσίας και θεωρούσε πως ο σχηματισμός οποιασδήποτε κυβέρνησης στην Ελλάδα, ακόμα και υπό ευρύτερη μορφή, θα είχε επιζήμιες συνέπειες. Μετά την ίδρυση κυβερνητικού σχηματισμού, η περαιτέρω κατάσταση θα εξαρτάτο από τη στάση των συμμάχων. Εάν από την Αίγυπτο δημιουργηθούν ευνοϊκές συνθήκες για το ΕΑΜ, τότε θα εμφανιζόταν ως η μόνη νόμιμη κυβέρνηση και θα αποκήρυττε την κυβέρνηση στο Κάιρο. Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*, Φ. 006. 032. Η επιστολή αυτή έχει αποδοθεί στον Θ. Σοφούλη. Βλ. Ι. Μανέτας, *Μαχόμενη Ελλάς. Μέση Ανατολή 1942-1945*, Αθήνα 1979, τ. 1, σ. 319-320.

²²⁷ Βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. 3β, σ. 1074-1075. Βλ. και *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, ό. π., σ. 21-22.

²²⁸ Ο Leeper είχε προτείνει την ανάληψη της αντιβασιλείας από τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό για το διάστημα της παραμονής του βασιλιά στο εξωτερικό. Ξεκίνησαν επαφές με την Αθήνα, όμως ο Γεώργιος τελικά απέρριψε τη συγκεκριμένη πρόταση. Η μόνη παραχώρηση που δέχθηκε να κάνει ήταν η δήλωση της 8^{ης} Νοεμβρίου 1943 σχετικά με την εκ νέου εξέταση του χρόνου επιστροφής του στην Ελλάδα. Η δήλωση προκάλεσε την παραίτηση του Γ. Ρούσου από την κυβέρνηση.

²²⁹ *Χρονολόγιο*, τ. 2 1944, σ. 113, σ.138-139.

Ο Τσουδερός ενημέρωσε τον βασιλιά για τις εξελίξεις και συνιστούσε τη συνέχιση των συνεννοήσεων με τον πολιτικό κόσμο στην Αθήνα και την εξέταση του ζητήματος της Αντιβασιλείας. Σε διαφορετική περίπτωση η αποξένωση της κυβέρνησης θα ενίσχυε την προοπτική επικράτησης της ΠΕΕΑ και θα δημιουργούσε συνθήκες ανάλογες με αυτές στη Γιουγκοσλαβία.²³⁰ Ο βασιλιάς στην απάντησή του καλούσε τον Τσουδερό να μην αναλάβει δεσμευτικές υποχρεώσεις, προτού ληφθούν οριστικές αποφάσεις. Ο Τσουδερός τον καθησύχασε υποστηρίζοντας πως οι ενέργειές του απέβλεπαν στον ίδιο σκοπό, επιτυγχάνοντας παράλληλα την επίδειξη μετριοπάθειας προς τους συμμάχους και διάθεση συνεργασίας προς τα κόμματα και τις οργανώσεις.²³¹ Όμως, ο Τσουδερός γνώριζε πως δεν μπορούσε να επιτείνει την καθυστέρηση της δημοσιοποίησης της ίδρυσης της ΠΕΕΑ, καθώς η είδηση είχε αρχίσει να διαρρέει στη Μέση Ανατολή. Θεωρούσε πως μέχρι τις 23 Μαρτίου έπρεπε να προβεί σε δημόσια δήλωση.²³²

Η είδηση για την ΠΕΕΑ ανακοινώθηκε τελικά σε εορτή που διοργανώθηκε από τον ΕΑΣ την παραμονή της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου στο Κάιρο.²³³ Σε καμία από τις δύο επίσημες εορταστικές εκδηλώσεις στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια, στη δεύτερη με κεντρικό ομιλητή τον πρωθυπουργό, δεν έγινε αναφορά στην ΠΕΕΑ. Στην επίσημη κυβερνητική ανακοίνωση της 27^{ης} Μαρτίου δηλωνόταν ότι η συνεργασία με την ΠΕΕΑ, που εκπροσωπούσε μία μόνο οργάνωση, θα συνιστούσε μονομερή συμφωνία και δεν θα συνέβαλε στην εθνική συνεργασία. Η διακηρυγμένη πρόθεση της κυβέρνησης για εθνική συνεννόηση θα επιτυχανόταν με τη συνεργασία όλων των κομμάτων και των οργανώσεων.²³⁴

Η καθυστερημένη κυβερνητική ανακοίνωση αλλά και το περιεχόμενό της ερμηνεύθηκε από το δημοκρατικό χώρο και την αριστερά ως άρνηση συνεργασίας με

²³⁰ Στις 29 Νοεμβρίου 1943 ιδρύθηκε η Εθνική Επιτροπή Απελευθέρωσης της Γιουγκοσλαβίας από το Αντιφασιστικό Συμβούλιο Εθνικής Απελευθέρωσης του Τίτο ως ένας κυβερνητικός σχηματισμός που δεν αναγνώριζε τα δικαιώματα της βασιλικής κυβέρνησης και απαγόρευσε την επάνοδο του βασιλιά στη Γιουγκοσλαβία. Οι συμμαχικές δυνάμεις προσέφεραν την έμμεση αναγνώριση της κυβέρνησης του Τίτο με τη στρατιωτική ενίσχυση του αντιστασιακού κινήματός του. Η συγκρότηση της Εθνικής Επιτροπής του Τίτο προκάλεσε αναταραχή στο στρατό της εξόριστης γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης. Οι υποστηρικτές του Τίτο αφοπλίστηκαν και κλείστηκαν σε στρατόπεδα. Όμως, μετά από παρέμβαση του Τίτο απελευθερώθηκαν και εστάλησαν στη Γιουγκοσλαβία και ενσωματώθηκαν στις μονάδες του Τίτο. Β. Νεφελούδης, *Έλληνες πολεμιστές*, σ. 63. Βλ. και Κ. Γουντχάουζ, *Το Μήλον της Έριδος*, σ. 185.

²³¹ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 116 και σ. 121-122.

²³² *Χρονολόγιο*, τ. 2 1944, σ. 113, σ. 144.

²³³ Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 254-256.

²³⁴ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 122-123.

την ΠΕΕΑ.²³⁵ Παράλληλα, ο υφυπουργός Εξωτερικών Α. Αγκνίδης ενημέρωνε το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών ότι η ερμηνεία της στάσης της κυβέρνησης ως άρνηση συνεργασίας ενίσχυε την πιθανότητα επανεμφάνισης ταραχών στο στράτευμα. Ζήτησε την παροχή πλήρους υποστήριξης στον πρωθυπουργό, για να αποφευχθούν αναταραχές και προς αυτή την κατεύθυνση θα συνέβαλε η άμεση αποστολή των ελληνικών δυνάμεων στην Ιταλία.²³⁶ Η καχυποψία του δημοκρατικού χώρου και ειδικότερα του ΕΑΣ προς τις επιδιώξεις του Τσουδερού είχαν ενταθεί και από την παρουσία του σε εκδήλωση του νεοσύστατου σωματείου «Πανελλήνιος Ένωσις», τα μέλη της οποίας κατηγορούνταν από τον ΕΑΣ ως οπαδοί της φασιστικής ιδεολογίας.²³⁷

Στην προσπάθεια της κυβέρνησης να πείσει για τις ειλικρινείς της προθέσεις για συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας επιστρατεύθηκε και ο Σ. Βενιζέλος. Η ραδιοφωνική ομιλία του στις 31 Μαρτίου κινήθηκε στο ίδιο πλαίσιο με τον Τσουδερό. Όμως, η επιφανειακή σύμπλευση του πρωθυπουργού με τον υπουργό του δεν κατόρθωσε να αποκρύψει την ενδοκυβερνητική αντίθεση, καθώς η κατακλείδα της ομιλίας ερμηνεύθηκε ως αποστασιοποίηση του Βενιζέλου και ευθεία επίθεση εναντίον του Τσουδερού.²³⁸

4.2.2. Η στάση του φιλοεαμικού κινήματος

Εξ ίσου καθοριστικές είναι και οι εξελίξεις στον αντιφασιστικό και αριστερό-φιλοεαμικό χώρο στη Μέση Ανατολή με κυρίαρχο το ερώτημα της στάσης που έπρεπε να κρατήσει το στράτευμα. Στην ανάλυση των γεγονότων για την χάραξη της τακτικής που θα ακολουθείτο ενδέχεται να διαδραμάτισε ρόλο και η πληροφορία για τις μυστικές συνεννοήσεις του Νεοζηλανδού αξιωματικού N. Stott στην Αθήνα με

²³⁵ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 127. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 260. Β. Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση*, τ. 2, σ. 17.

²³⁶ *Χρονολόγιο*, τ. 2 1944, σ. 113.

²³⁷ Βλ. Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*, Φ. 006-025. Βλ. και Ι. Μανέτας, *ό. π.*, σ. 327. Η ΕΣΑ με ανοικτή επιστολή προς την ελληνική κυβέρνηση ήδη από τις 4 Μαρτίου κατήγγειλε την πολιτική της και ζητούσε την παραίτησή της υπέρ μίας που να εκφράζει τον αγωνιζόμενο λαό. Βλ. Κ. Ξηραδάκη, *Σελίδες από τον αντιφασιστικό αγώνα στη Μέση Ανατολή 1941-1944*, Αθήνα 1996, σ. 46-52.

²³⁸ «Κανένα κώλυμα δεν πρέπει να ορθωθεί δια να παρεμποδίσει την συνεννόησιν αυτήν, η οποία πρέπει να επιτευχθή, έστω και εάν ωρισμένα πρόσωπα πρέπει να παραμερίσουν, δια να διευκολύνουν το έργον». Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 129. Βλ. Ι. Μανέτας, *ό. π.*, σ. 332-333. Βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 261.

τις γερμανικές αρχές, καθώς αυτές ερμηνεύθηκαν ως μέρος της επίσημης βρετανικής πολιτικής με στόχο την αποδυνάμωση του ΕΑΜ στην Ελλάδα.²³⁹

Ανάμεσα στα μέλη του ΕΑΣ, της ΕΣΑ και της ΑΣΟ διαμορφώθηκαν δύο γραμμές. Η πρώτη, την οποία υποστήριζε ο Σαλλάς και μέλη της ΑΣΟ, βασιζόταν στη θέση πως οι ένοπλες δυνάμεις έπρεπε να εκδηλωθούν απερίφραστα υπέρ της ΠΕΕΑ. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της άποψης, που θεωρούσαν δεδομένες τις μεταπολεμικές επιδιώξεις της Βρετανίας στην Ελλάδα, η συγκυρία ήταν κατάλληλη για να αποκαλυφθούν προς όλες τις κατευθύνσεις οι επιδιώξεις της ελληνικής κυβέρνησης και να ενισχυθεί η πρωτοβουλία της ΠΕΕΑ. Σε περίπτωση αδράνειας, θα υπήρχαν συνέπειες στην ευρύτητα του αντιφασιστικού κινήματος και στο φρόνημα της πλειονότητας των δημοκρατικών στρατιωτών και αξιωματικών. Το θετικό από την αδράνεια θα ήταν η απομάκρυνση του κινδύνου διάλυσης του στρατού, όμως δεν υπήρχε περίπτωση οι βρετανικές στρατιωτικές αρχές να αποστείλουν στην Ελλάδα ένοπλες δυνάμεις, οι οποίες στη συντριπτική τους πλειονότητα ήταν δημοκρατικές. Η δεύτερη γραμμή, που υποστηριζόταν από τα περισσότερα μέλη του ΕΑΣ και της ΕΣΑ, υιοθετούσε την αποχή του στρατού από εξέγερση, καθώς αυτή θα ήταν απόλυτα άκαιρη και ενείχε τον κίνδυνο διάλυσης του στρατού. Η παρουσία του ελληνικού στρατού σε έδαφος μη ελληνικό και απόλυτα ελεγχόμενο από τη Βρετανία θα σήμαινε την εύκολη και άμεση διάλυσή του. Η κατάλληλη συγκυρία για εκδήλωση του στρατού θα ήταν στην Ελλάδα τη στιγμή της εκδίπλωσης της ξένης επέμβασης στα ελληνικά ζητήματα.²⁴⁰

Η τελική απόφαση για την κινητοποίηση των ενόπλων δυνάμεων ελήφθη από την ΑΣΟ και τον Σαλλά. Οι πρώτες άμεσες ενέργειες περιλάμβαναν την υπογραφή ψηφισμάτων, που θα χαιρέτιζαν την ίδρυση της ΠΕΕΑ και θα απηύθυναν κάλεσμα στην κυβέρνηση να αποδεχθεί την πρόταση για κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Η υπογραφή και η υποβολή των ψηφισμάτων θα γινόταν με ειρηνικό τρόπο ακολουθώντας τους τύπους. Παράλληλα, αποφασίστηκε η απόκρουση κάθε απόπειρας πρόκλησης και δημιουργίας ταραχών από το φιλομοναρχικό και μεταξικό χώρο.²⁴¹ Παρ' όλη την ύπαρξη εκπεφρασμένων και μη ενστάσεων, η απόφαση της

²³⁹ Η. Fleischer, «The “anomalies”», σ. 25-26. Βλ. και Β. Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση*, τ. 1, σ. 268-271. Για την υπόθεση Stott βλ. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, τ. 2, σ. 359-378.

²⁴⁰ Για τις δύο γραμμές στο αντιφασιστικό-αριστερό χώρο της Μέσης Ανατολής βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 262-264 και Β. Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση*, τ. 2, σ. 26-33.

²⁴¹ Β. Νεφελούδης, *Έλληνες πολεμιστές*, σ. 48.

ΑΣΟ στηρίχθηκε από το σύνολο των ενταγμένων στο ευρύτερο φιλοεαμικό κίνημα της Μέσης Ανατολής.

4.2.3. Η κυβερνητική κρίση και η βρετανική παρέμβαση μετά την εκδήλωση του κινήματος

Το Κεντρικό Γραφείο Αντιφασιστικών Οργανώσεων σε συνεργασία με την ΕΑΣΔΟ του Μ. Κλαδάκη οργάνωσαν ένα κοινό σχέδιο δράσης. Κατέληξαν στη συγκρότηση της «Επιτροπής Εθνικής Ενότητας Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων Μέσης Ανατολής» και στη σύνταξη ενός υπομνήματος με τις θέσεις τους, το οποίο θα κατέθεταν στην ελληνική κυβέρνηση και σε αντιπροσωπίες των συμμαχικών χωρών. Η Επιτροπή αποτελούμενη από 13 αξιωματικούς με επικεφαλής τον Κλαδάκη παρουσιάστηκε στις 31 Μαρτίου στον πρωθυπουργό και υπέβαλε το υπόμνημα. Σύμφωνα με αυτό, η Επιτροπή εμφανιζόταν ως εκφραστής των ενόπλων δυνάμεων επιδιώκοντας την πολιτική εγκαθίδρυση της εθνικής ενότητας. Οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις συμπαρατάσσονταν με την ΠΕΕΑ και καλούσαν την κυβέρνηση να συμβάλει στο σχηματισμό κυβέρνησης που θα αντιπροσώπευε τον αγωνιζόμενο λαό με βάση την ΠΕΕΑ. Σε περίπτωση άρνησης, προειδοποιούσε την κυβέρνηση για τις ευθύνες ενός εμφυλίου σπαραγμού που θα επωμιζόταν.²⁴² Το κεντρικό μήνυμα του υπομνήματος δεν μπορούσε να αγνοηθεί και να μην προκαλέσει την αντίδραση της κυβέρνησης, καθώς συνιστούσε ευθεία πρόκληση που έθετε υπ' αμφισβήτηση την εξουσία της.²⁴³

Η Επιτροπή, έπειτα, επισκέφτηκε τον Σ. Βενιζέλο, στον οποίο πρότεινε να ηγηθεί της νέας προσωρινής κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος, ως πρώην αξιωματικός και φορέας της βενιζελικής παράδοσης των κινημάτων, όχι μόνο συνδιαλέχθηκε μαζί της, αλλά φαίνεται ότι εξέφρασε τη συμφωνία του.²⁴⁴ Όμως, στο υπουργικό συμβούλιο που ακολούθησε αποφασίστηκε ομόφωνα η σύλληψη της Επιτροπής και η λήψη

²⁴² Για το πλήρες κείμενο του υπομνήματος βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 131-133.

²⁴³ Ο Γ. Χιωτάκης, μέλος της ΑΣΟ και της Επιτροπής Εθνικής Ενότητας Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων, είχε ενστάσεις για το περιεχόμενο και το ύφος του υπομνήματος, χωρίς να τις εκφράσει στον Σαλλά και χωρίς να διαχωρίσει τη θέση του από την Επιτροπή. Μεταγενέστερα επεσήμανε ότι με το υπόμνημα, που είχε ένα εριστικό χαρακτήρα, δεν απέβλεπαν στην προώθηση της λύσης του κυβερνητικού θέματος, αλλά στην επιβολή μιας λύσης που δε θα γινόταν αποδεκτή ούτε από την κυβέρνηση ούτε από τη Βρετανία. Η ενδεχόμενη κυριαρχία της ΠΕΕΑ στη νέα κυβέρνηση θα έθετε σε κίνδυνο τα βρετανικά συμφέροντα στην Ελλάδα. Συνεπώς, η αντίδραση όλων ήταν δεδομένη και έπρεπε να αναμένεται από τους πρωταγωνιστές του κινήματος. Γ. Χιωτάκης, *ό. π.*, σ. 316.

²⁴⁴ Ι. Μανέτας, *ό. π.*, σ. 365. Η. Fleischer, «The “anomalies”», σ. 27. Μ. Κλαδάκης, «Εκθεση», σ. 263.

μέτρων για την αποκατάσταση της τάξης. Συνελήφθησαν έξι μέλη της Επιτροπής και τις επόμενες ημέρες ακολούθησαν και συλλήψεις μελών του ΕΑΣ και της ΕΣΑ.

Την ίδια ημέρα στο Σύνταγμα Πεδινού Πυροβολικού σημειώθηκε κίνηση υπέρ της ΠΕΕΑ, στην οποία συμμετείχαν περίπου 280 άνδρες. Δίχως να υπάρχουν επεισόδια, οι μετέχοντες απομονώθηκαν και μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδο κράτησης. Είχαν προηγηθεί ανάλογες εκδηλώσεις σε μονάδες με την υποβολή ψηφισμάτων. Η κατάληψη του Φρουραρχείου Καΐρου λίγες μέρες αργότερα σηματοδότησε την όξυνση της δράσης εκ μέρους της ΑΣΟ. Τα έξι μέλη της Επιτροπής, που κρατούνταν εκεί, απελευθερώθηκαν, ο Φρούραρχος απομακρύνθηκε και ορίστηκε αντικαταστάτης του από την ΑΣΟ. Στη συνέχεια απομακρύνθηκε ο νέος Φρούραρχος που είχε ορίσει το υπουργείο. Τελικά στις 4 Απριλίου βρετανικές και ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις ανακατέλαβαν το Φρουραρχείο και οι συλληφθέντες οδηγήθηκαν σε στρατόπεδο κράτησης.

Τα μέλη της κυβέρνησης δεν τήρησαν ενιαία στάση στο ζήτημα της αναταραχής στο στράτευμα και εμφανίστηκαν ενδοκυβερνητικοί κλυδωνισμοί που έπληξαν την εύθραυστη ενότητά της. Στις 3 Απριλίου οι υπουργοί Σ. Βενιζέλος, Β. Καραπαναγιώτης, Π. Βούλγαρης και Ε. Σοφούλης ζήτησαν από τον Τσουδερό να παραιτηθεί και να ανατεθεί η προεδρία της κυβέρνησης στον Σ. Βενιζέλο, για να επανέλθει η ηρεμία στο στράτευμα. Την ίδια ημέρα ο Τσουδερός υπέβαλε την παραίτησή του στον Γεώργιο. Η κατ' αρχήν συμφωνία που επετεύχθη μετά από νέα συνάντηση του Σ. Βενιζέλου με αντιπροσωπεία της Επιτροπής Εθνικής Ενότητας, στην οποία συμφωνήθηκε η σύνθεση της νέας κυβέρνησης, που θα παρείχε αμνηστία και θα καλούσε την ΠΕΕΑ για συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας, έμεινε μετέωρη από την υπαναχώρηση του Βενιζέλου.²⁴⁵ Αυτή η μεταστροφή σχετίζεται με τη συνάντηση των Βενιζέλου και Καραπαναγιώτη με τον Leeper, ο οποίος εξασφάλισε τη συναίνεσή τους για γενική εκκαθάριση των ταραξιών και για διακοπή επικοινωνίας με την ΠΕΕΑ.²⁴⁶

Η απόρριψη από τον Γεώργιο της πρότασης για ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Βενιζέλο σε συνδυασμό με το βασιλικό αίτημα προς τις βρετανικές αρχές για παροχή στρατιωτικής βοήθειας για την αποκατάσταση της τάξης ώθησαν τον

²⁴⁵ Βλ. Γ. Χιωτάκης, *ό. π.*, σ. 328-329. Διαφορετική εκδοχή για την κατάληξη της συνάντησης δίνεται στο: Μ. Κλαδάκης, «Εκθεση», σ. 266-267. Παρόμοιες επαφές και συζητήσεις είχε ο Βενιζέλος και με εκπροσώπους του ΕΑΣ και της ΕΣΑ οι οποίες είχαν καταλήξει σε κατ' αρχήν συμφωνία. Βλ. Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*, 006-045 και 006-047. Βλ. και Β. Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση*, τ. 2, σ. 42-46.

²⁴⁶ Η. Fleischer, «The “anomalies”», σ. 28.

Βενιζέλο σε παραίτηση στις 5 Απριλίου. Ακολούθησαν οι παραιτήσεις του κύκλου του Βενιζέλου, δηλαδή του Β. Καραπαναγιώτη, του Π. Βούλγαρη και του Ε. Σοφούλη. Ο Σ. Δημητρακάκης και ο Σ. Θεοφανίδης υπέβαλαν και αυτοί τις τυπικές παραιτήσεις τους. Η προώθηση του σχεδίου να ανατεθεί ο σχηματισμός κυβέρνησης στον πρώην αντιπρόεδρο Γ. Ρούσσο, καθώς τύγχανε μεγαλύτερης αποδοχής από τον αριστερό χώρο του Καΐρου, δεν καρποφόρησε. Οι ενδοκυβερνητικές εξελίξεις αναδεικνύουν ένα διφορούμενο ρόλο των δημοκρατικών πολιτικών, που δραστηριοποιήθηκαν με προσωπικά κίνητρα, συνδιαλλάχθηκαν με την πλευρά των κινηματιών, αλλά δεν κράτησαν σταθερή στάση μέχρι τέλους.²⁴⁷

Τα γεγονότα προκάλεσαν την παρέμβαση του Churchill, ο οποίος ενεπλάκη ενεργά στο πρόβλημα με τον ελληνικό στρατό και έδινε συχνά οδηγίες στους επικεφαλής των βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων για το χειρισμό της κρίσης. Η συνολική στάση του Churchill ήταν ενδεικτική της αποφασιστικότητάς του να επιβάλει την πολιτική του για την Ελλάδα προσφέροντας την αμέριστη υποστήριξή του στον Γεώργιο.²⁴⁸ Πίστευε ότι δεν πρέπει να γίνει καμία συνδιαλλαγή με τους στασιαστές και απαιτούσε την άνευ όρων παράδοσή τους, αν και η στρατιωτική ηγεσία προσανατολιζόταν σε ηπιότερες λύσεις.²⁴⁹ Ο Βρετανός πρωθυπουργός με τηλεγράφημά του ζητούσε από τον Τσουδερό να μην παραιτηθεί και παράλληλα τον ενημέρωνε ότι είχε ενεργήσει για τη μεταφορά της I Ταξιαρχίας στην Ιταλία. Ο Τσουδερός στην απάντησή του δήλωνε ότι δεν θα παραιτηθεί. Τελικά, το σύνολο του υπουργικού συμβουλίου παρέμεινε στη θέση του αναμένοντας την επιστροφή του βασιλιά και συμβαδίζοντας με τις υποδείξεις του Leeper και τις οδηγίες του Churchill.²⁵⁰ Μετά την επιστροφή του Γεωργίου στο Κάιρο σχηματίστηκε στις 14 Απριλίου ολιγομελής κυβέρνηση υπό τον Σ. Βενιζέλο.

Ο Churchill, παράλληλα, επενέβη δυναμικά στο σοβιετικό ενδιαφέρον για το ζήτημα της ανταρσίας στο ελληνικό στρατό. Δημοσιεύματα στο ρωσικό τύπο και ο Ν. Νονίκον, Σοβιετικός πρεσβευτής στην ελληνική κυβέρνηση, κρατούσαν αποστάσεις από τους βρετανικούς χειρισμούς. Ο Churchill απευθύνθηκε στον V. Molotov, τον Σοβιετικό υπουργό Εξωτερικών, και αναφερόμενος στην ελληνική κρίση τόνισε την

²⁴⁷ L. S., Stavrianos, «The mutiny in the Greek armed forces, April 1944», στο: *The American Slavic and East European Review*, τ. 9 ν. 4 (1950), σ. 311.

²⁴⁸ Θ. Σφήκας, *ό. π.*, σ. 126-127.

²⁴⁹ Λ. Διβάνη, «Η κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου και το κίνημα της Μέσης Ανατολής», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου, τ. 1 (επιμ. Παπαγεωργίου Σ.)*, Αθήνα 1992, σ. 354, στο εξής βλ.

Λ. Διβάνη, «Η κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου».

²⁵⁰ Βλ. P. Papastratis, *British policy*, σ. 167.

αποφασιστικότητά του να καταστείλει την ανταρσία. Ήταν μια πράξη στρατιωτικής απειθαρχίας σε καιρό πολέμου καθώς και μια προσπάθεια εξτρεμιστών να υπαγορεύσουν τη σύνθεση του ελληνικού υπουργικού συμβουλίου. Παράλληλα, έθετε ζήτημα διατήρησης της συμμαχίας Βρετανίας και Σοβιετικής Ένωσης, η οποία δεν έπρεπε να διακινδυνεύσει από τις μεταξύ τους ιδεολογικές διαφορές. Έμμεσα, υπέβαλε την ιδέα αποδοχής της κυρίαρχης θέσης της Βρετανίας στην Ελλάδα, όπως είχε αποδεχθεί η βρετανική πλευρά τη σοβιετική κυριαρχία στη Ρουμανία.²⁵¹

4.2.4. Τα γεγονότα στην Ι Ταξιαρχία

Ενώ στην Ι Ταξιαρχία οι προετοιμασίες για τη μεταφορά της στην Ιταλία συνεχίζονταν απρόσκοπτα, η ίδρυση της ΠΕΕΑ έγινε γνωστή με προκηρύξεις που είχαν διανεμηθεί από την ΑΣΟ. Η απόφαση της ΑΣΟ για την εκδήλωση της στάσης διαβιβάστηκε στα μέλη της στην Ταξιαρχία τη στιγμή που αντιμετώπιζαν ήδη το δίλημμα ανάμεσα στην άμεση μεταφορά της ταξιαρχίας στην Ιταλία ή στη μεταφορά της μετά από συμφωνία για σχηματισμό κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Υπήρχαν όμως αμφιβολίες για το αν θα μεταφερόταν τελικά η ταξιαρχία. Το δίλημμα συνδυαζόταν με το σκεπτικό πως η μεταφορά στην Ιταλία σήμαινε και την εγκατάλειψη του αγώνα για εθνική ενότητα.²⁵²

Εν τω μεταξύ οι ευρύτερες εξελίξεις παρακολουθούνταν στενά και από το χώρο των μοναρχικών αξιωματικών και την οργάνωση ΕΝΑ. Οι επιτροπές της ΕΝΑ είχαν τεθεί σε επιφυλακή και είχαν δοθεί εντολές να σχηματισθούν ομάδες κρούσης για την αντιμετώπιση εκδήλωσης κινήματος.²⁵³ Η οργάνωση της ΑΣΟ είχε πληροφορηθεί τη δραστηριότητα των συντηρητικών αξιωματικών και ανέμενε κίνηση από την πλευρά τους.²⁵⁴

²⁵¹ G. M. Alexander, *The Prelude to the Truman Doctrine: British Policy in Greece 1944-1947*, Οξφόρδη 1982, σ. 16-17. Η αρχική αρνητική στάση της Σοβιετικής πλευράς εκλήφθηκε ως συγκαλυμμένη επιθυμία προώθησης του κομμουνισμού στην Ελλάδα. Μετά από νέες επαφές, η σοβιετική πλευρά εξέφρασε τη συμφωνία της στην προοπτική μιας συμφωνίας των δύο χωρών, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα και η Ρουμανία θα κατανέμονταν αντίστοιχα στη βρετανική και τη σοβιετική σφαίρα επιρροής, με την προϋπόθεση να εξασφαλιστεί η συναίνεση των ΗΠΑ. Βλ. G. M. Alexander, *ό. π.*, σ. 22, σ. 28-29 και σ. 42.

²⁵² Γ. Λέρνης, *ό. π.*, σ. 68.

²⁵³ Βλ. Καραγιάννης, *ό. π.*, σ. 149-153.

²⁵⁴ Η βεβαιότητα της οργάνωσης της ΑΣΟ στην Ταξιαρχία για κίνηση των μοναρχικών ενισχυόταν και από πληροφορία σχετικά με υπόμνημα αξιωματικών προς τον βασιλιά στο οποίο ζητούσαν την παραμονή της Ταξιαρχίας στα μετόπισθεν, το «ξεκαθάρισμα των κομμουνιστών», ενώ σε αντίθετη περίπτωση θα στασίαζαν και θα «έπαιρναν την υπόθεση πάνω τους». Βλ. Γ. Λέρνης, *ό. π.* σ. 49.

Η εκδήλωση του κινήματος στην Ι ταξιαρχία σημειώθηκε τις πρώτες πρωινές ώρες της 6^{ης} Απριλίου. Οι διαφωνούντες και οι μοναρχικοί αξιωματικοί συνελήφθησαν και ετέθησαν σε περιορισμό.²⁵⁵ Σύντομα το σύνολο των μονάδων της Ταξιαρχίας²⁵⁶ ελεγχόταν από Επιτροπή της ΑΣΟ, η οποία παρουσιάστηκε στον διοικητή Ε. Παππά, επιδίδοντας σε αυτόν υπόμνημα ζητώντας να το συνυπογράψει ο ίδιος και το σύνολο των αξιωματικών. Η άρνηση του Παππά οδήγησε την Επιτροπή στην απόφαση να διατηρήσει τη διοίκηση της Ταξιαρχίας για 24 ώρες και έπειτα να την παραδώσει. Την επόμενη ημέρα μετά την απόσυρση της Επιτροπής, ο Παπάς σε σύσκεψη με αξιωματικούς αποφάσισε το διασκορπισμό των μονάδων σε μεγάλη απόσταση, τη σύλληψη των πρωταιτίων του κινήματος και την υποβολή αιτήματος να διατεθούν στην Ι Ταξιαρχία κάποιες μονάδες του ελληνικού στρατού.

Η ανακοίνωση της απόφασης για αφοπλισμό της Ταξιαρχίας από τον F. Beaumont-Nesbitt και η απόφαση του αρχιστράτηγου Paget για την απομάκρυνση από τα καθήκοντα του υπουργού Καραπαναγιώτη εξέφραζαν την επιλογή της βρετανικής στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας να επέμβουν δυναμικά στην αναταραχή στον ελληνικό στρατό. Εξ άλλου είχε ήδη ληφθεί η απόφαση από τον Paget να μην μεταφερθεί η Ι Ταξιαρχία στην Ιταλία.²⁵⁷ Η διαταγή αφοπλισμού εξόργισε τους άνδρες της Ταξιαρχίας οι οποίοι έστρεψαν τις κάνες των όπλων τους εναντίον των Βρετανών. Παράλληλα, αρκετοί αξιωματικοί που δεν είχαν προσχωρήσει στο κίνημα μετά από τη βρετανική διαταγή δέχθηκαν να υπογράψουν υπομνήματα που ζητούσαν την ακύρωση της διαταγής διευρύνοντας «τη στάση σε γενικευμένη εξέγερση».²⁵⁸ Η Ταξιαρχία αποκλείστηκε από βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις διακόπτοντας συνάμα την ύδρευση και την τροφοδοσία της μονάδας. Στις 23 Απριλίου ο επικεφαλής του ΓΣΜΑ, Β. Paget, υπέβαλε τελεσίγραφο στην Ταξιαρχία να καταθέσει τα όπλα και να παραδοθεί, ενώ σε περίπτωση μη συμμόρφωσης θα ακολουθούσε βίαιη επιβολή της διαταγής. Τελικά στις 24 Απριλίου η Ι Ταξιαρχία αποδέχθηκε την παράδοσή της.

²⁵⁵ Σημειώθηκε ένα τραγικό περιστατικό κατά το οποίο λοχαγός σε απόπειρα να αντισταθεί, αφού πυροβόλησε σκοτώνοντας δύο και τραυματίζοντας έναν τρίτο στρατιώτη, σκοτώθηκε και ο ίδιος από στρατιώτες.

²⁵⁶ Δύο λόχοι του Ι τάγματος προβάλλοντας αντίσταση στο κίνημα διέφυγαν από το στρατόπεδο της Ταξιαρχίας και μεταφέρθηκαν σε άλλο στρατόπεδο. Βλ. Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 350 και Γ. Χιωτάκης, *ό. π.*, σ. 348.

²⁵⁷ *Χρονολόγιο*, τ. 2 1944, σ. 181-182.

²⁵⁸ Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 354. Βλ. και L. S., Stavrinos, *ό. π.*, σ. 310.

4.2.5. Το κίνημα στο Ναυτικό

Το ελληνικό Ναυτικό με την αδιάλειπτη συμμετοχή του στις πολεμικές επιχειρήσεις από το 1941 μετά τη διαφυγή του στην Αίγυπτο είχε αποκτήσει μεγαλύτερη επιχειρησιακή σημασία για τους Βρετανούς από ό,τι ο ελληνικός στρατός. Το Ναυτικό είχε ενισχυθεί με την κατάταξη στρατευσίμων, με την ένταξη αξιωματικών που είχαν διαφύγει από την Ελλάδα, αλλά κυρίως με την παροχή νέων πλοίων από τη Βρετανία. Τον Μάρτιο του 1944 από τις 27 μονάδες του Ναυτικού οι 20 ήταν εν ενεργεία, και βρίσκονταν στην Αλεξάνδρεια, το Πορτ-Σάιντ αλλά και εκτός Αιγύπτου είτε σε λιμάνια είτε σε επιχειρήσεις.²⁵⁹ Μετά τις επίσημες κυβερνητικές ανακοινώσεις για την ίδρυση της ΠΕΕΑ επιτροπές πληρωμάτων εμφανίζονταν στις διοικήσεις και μετέφεραν αιτήματα για συνεννόηση της κυβέρνησης με την ΠΕΕΑ.

Μέσα σε αυτό το κλίμα ο Αρχηγός του Στόλου, Κ. Αλεξανδρής, στην Ημερήσια Διαταγή στις 3 Απριλίου ανέφερε την ομόφωνη επιθυμία του Ναυτικού για συνεργασία της κυβέρνησης με την ΠΕΕΑ. Η διαβεβαίωση της κυβέρνησης για λήψη των απαραίτητων μέτρων για επίτευξη σχηματισμού κυβέρνησης πανελλήνιου χαρακτήρα θα εκπλήρωνε την επιθυμία του Ναυτικού και ολόκληρου του έθνους. Η Διαταγή έκλεινε με την προτροπή συνέχισης της πολεμικής προσπάθειας του Ναυτικού δίχως τη διασάλευση της ενότητας.²⁶⁰ Ο Αρχηγός του Στόλου έμμεσα έπαιρνε θέση και τασσόταν υπέρ των προτάσεων της ΠΕΕΑ, προτάσσοντας προφανώς ως προτεραιότητα τη διασφάλιση της πολεμικής δραστηριότητας του στόλου. Ο κατευνασμός των στασιαστικών διαθέσεων αποτελούσε την αρχική κίνηση. Η ενέργεια αυτή συμβάδιζε και με τη βασική βρετανική επιδίωξη για συνέχιση της χρησιμοποίησης των ελληνικών ναυτικών μονάδων.

Ωστόσο, η κατάσταση οξύνθηκε την επόμενη μέρα με τις καταλήψεις του ελληνικού Ναυτικού Φρουραρχείου Αλεξάνδρειας, της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων και του στρατοπέδου Β.Π. Έλλη. Σημειώθηκε απόπειρα εισβολής στο Αρχηγείο του Στόλου και στο υπουργείο Ναυτικών, η οποία απέτυχε λόγω της παρουσίας βρετανικής φρουράς. Συγχρόνως, επιτροπές ζητούσαν την υπογραφή υπομνημάτων από ναύτες, υπαξιωματικούς και αξιωματικούς. Η υπογραφή των υπομνημάτων οδηγούσε στην ανάληψη της διοίκησης από τις επιτροπές και στον παραμερισμό των

²⁵⁹ Για τις μονάδες του Ναυτικού και την κατανομή τους τον Μάρτιο του 1944 βλ. Σ. Χαρατσής, *ό. π.*, σ. 89-90.

²⁶⁰ Για την Ημερήσια Διαταγή βλ. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, σ. 143.

αξιωματικών που αντιτάσσονταν. Η εξέγερση επεκτάθηκε σε πλοία σταθμευμένα στην Αλεξάνδρεια, στο Πορτ-Σάιντ αλλά και σε πλοία εκτός Αιγύπτου.

Η κοινοποίηση στο στόλο στις 5 Απριλίου της παραίτησης του Βενιζέλου από τη θέση του υπουργού Ναυτικών σηματοδοτούσε τη ρήξη της πολιτικής ηγεσίας του υπουργείου με την κυβέρνηση και τον βασιλιά στο θέμα των κυβερνητικών αλλαγών. Το κείμενο της κοινοποίησης της παραίτησης του Βενιζέλου αλλά και η Διαταγή του Αλεξανδρή, που την συνόδευε, φανέρωναν τη σύμπλευση και των δύο με το αίτημα συγκρότησης κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Παράλληλα, και οι δύο καλούσαν να μην υπονομευθεί η πολεμική δραστηριότητα του στόλου. Βέβαια, οι προτροπές δεν μπορούσαν να ανατρέψουν την κατάσταση, καθώς η παραίτηση Βενιζέλου εμφανιζόταν ως αποτέλεσμα της άρνησης του βασιλιά να προχωρήσει στις ενέργειες που απαιτούνταν για την συγκρότηση αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης.

Η άρνηση του πληρώματος του αντιτορπιλικού Κρήτη να αποπλεύσει για να συμμετάσχει σε αποστολή, απόφαση που είχε λάβει η Κεντρική Επιτροπή Αγώνα, αποτέλεσε κίνηση που στρεφόταν άμεσα εναντίον των επιχειρησιακών σχεδιασμών των Βρετανών. Σε σύσκεψη στις 8 Απριλίου υπό τον Διοικητή του βρετανικού Ναυαρχείου Αλεξάνδρειας, H. Rawlings, με τη συμμετοχή και του Έλληνα Αρχηγού του Στόλου, Κ. Αλεξανδρή, αποφασίστηκε να αποφευχθεί η χρήση βίας, αλλά να παρθούν μέτρα, όπως η διακοπή της τροφοδοσίας των πλοίων και η απομόνωσή τους. Ο Rawlings απηύθυνε κάλεσμα προς τους εξεγερμένους να αναστείλουν κάθε ενέργεια που υπέσκαπτε την επιχειρησιακή χρησιμοποίηση των ελληνικών πλοίων και προειδοποιούσε για αλλαγή των πληρωμάτων με βρετανικά.²⁶¹ Η Κεντρική Επιτροπή Αγώνα προφανώς δεν διαφοροποίησε τη θέση, αφού λίγες μέρες αργότερα σημειώθηκε άρνηση εκτέλεσης αποστολής από την κορβέτα Αποστόλης.

Ενώ η κατάσταση στο Ναυτικό επιδειωνόταν, ο J. Cunningham, αρχηγός των ναυτικών δυνάμεων Μέσης Ανατολής, στις 16 Απριλίου ανήγγειλε στον πρωθυπουργό Βενιζέλο την πρόθεσή του να καταστείλει με χρήση βίας τη στάση, ακόμα και αν χρειαζόταν να βυθίσει τα πλοία που ελλιμενίζονταν στην Αλεξάνδρεια. Ο Βενιζέλος την επόμενη ημέρα συγκάλεσε σε σύσκεψη τους Γ. Παπανδρέου, ο οποίος λίγο νωρίτερα είχε φτάσει στην Αίγυπτο, Π. Κανελλόπουλο, Γ. Εξηντάρη, Π. Αργυρόπουλο, Γ. Βασιλειάδη, Π. Μαυρομιχάλη και Γ. Μπουρδάρα. Οι επτά πολιτικοί εξουσιοδότησαν τον Βενιζέλο να προβεί στις αναγκαίες ενέργειες,

²⁶¹ Δ. Κατσικώστας, *ό. π.*, σ. 358.

προκειμένου να δοθεί πίστωση χρόνου από τις βρετανικές αρχές. Η ελληνική κυβέρνηση θα έπαιρνε όλα τα απαραίτητα μέτρα για την αποκατάσταση της τάξης και για την αποφυγή ένοπλης σύγκρουσης ανάμεσα σε βρετανικές και ελληνικές δυνάμεις.²⁶² Το αποτέλεσμα της σύσκεψης στην ουσία σήμαινε ότι η ελληνική κυβέρνηση θα προχωρούσε η ίδια στην καταστολή του κινήματος.

Ο Βενιζέλος έπειτα αντικατέστησε τον Αρχηγό του Στόλου Αλεξανδρή με τον βενιζελικό αντιναύαρχο Π. Βούλγαρη, ο οποίος ανακλήθηκε στην ενεργό υπηρεσία.²⁶³ Άμεσα ξεκίνησε ο σχεδιασμός της επέμβασης των ελληνικών δυνάμεων για την καταστολή του κινήματος. Τη νύχτα της 22^{ης} προς 23^η Απριλίου πραγματοποιήθηκε η επίθεση από απόσπασμα, που αποτελείτο από Έλληνες αξιωματικούς και ναυτικούς δοκίμους. Μετά από μάχη πάνω στα πλοία τα πληρώματα παραδόθηκαν και το κίνημα τερματίστηκε. Στη διάρκεια των συγκρούσεων σκοτώθηκαν εννέα άτομα και τραυματίστηκαν σαράντα. Ακολούθησαν οι παραδόσεις των πληρωμάτων στο Πορτ-Σάιντ και εκτός Αιγύπτου.

Μετά τον αφοπλισμό και την παράδοση των μονάδων του στρατού και του ναυτικού ακολούθησε η μεταφορά τους σε στρατόπεδα και η διαδικασία διαχωρισμού.²⁶⁴ Ο διαχωρισμός περιλάμβανε τη διάκριση των αξιωματικών από υπαξιωματικούς και στρατιώτες. Έπειτα πραγματοποιείτο η κατάταξή τους σε κινηματίες και σε νομιμόφρονες, δηλαδή στους θεωρούμενους ως παρασυρθέντες. Οι άνδρες του στρατού αρχικά μεταφέρθηκαν στην Αμρίγια, όπου οι παρασυρθέντες και οι μετέχοντες στο κίνημα εγκλείστηκαν σε διαφορετικούς συρματόπλεκτους χώρους.²⁶⁵ Έπειτα το σύνολο των κινηματιών του στρατού και του ναυτικού μεταφέρθηκαν στη Μπάρντια σε ένα ανοικτό χώρο στην έρημο υπό την επιτήρηση βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων. Οι μετακινήσεις των εγκλειστών σε στρατόπεδα συγκέντρωσης συνεχίστηκαν περιλαμβάνοντας περιοχές της Αιγύπτου (Κασασίν, Καμπρίτ), της Κυρηναϊκής (Μπάρντια, Τμίμι) και της Ερυθραίας (Ντεκαμερέ, Ασμάρα). Οι έγκλειστοι με υπομνήματά τους διαμαρτύρονταν για την

²⁶² Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*, Φ. 006-036.

²⁶³ Ο Βενιζέλος καταλόγιζε στον Αλεξανδρή ροπή προς πολιτικές ενέργειες, επηρεασμό από αξιωματικούς και απόδοση πολιτικών ελατηρίων στη στάση, ενώ ο ίδιος τα θεωρούσε αναρχικά. Έδωσε διαταγή για βίαιη ανακατάληψη των πλοίων, αλλά ο Αλεξανδρής συζήτησε τη σχεδιαζόμενη επιχείρηση με αξιωματικούς με φιλοεαμικά φρονήματα και πίστευε ότι η επιχείρηση είχε λίγες ελπίδες επιτυχίας. Ο Βενιζέλος έκρινε ότι ο Αλεξανδρής δεν ήταν σε θέση να αναλάβει επιτυχώς μια επιχείρηση, στην οποία δεν πίστευε. Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*, Φ. 006-109.

²⁶⁴ Αναφέρεται ότι συγκεντρώθηκαν περίπου 20.000 στρατιώτες και αξιωματικοί. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 343.

²⁶⁵ Οι παρασυρθέντες ήταν 2.670 άνδρες, στους οποίους περιλαμβάνονταν περίπου το σύνολο των Αιγυπτιακών Ελλήνων, ενώ οι κινηματίες ήταν 2.240. Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 362.

κράτησή τους, εξέφραζαν την υποστήριξή τους στην ΠΕΕΑ, ζητούσαν τον επανεξοπλισμό τους και τη συμμετοχή τους σε πολεμικές επιχειρήσεις ως τμήμα του ΕΛΑΣ.²⁶⁶

4.3. Ο αντίκτυπος του κινήματος στο συνέδριο του Λιβάνου

4.3.1. Ο Γ. Παπανδρέου και το συνέδριο του Λιβάνου

Το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών εξετάζοντας τις προεκτάσεις του κινήματος κατέληξε στη θέση πως η είσοδος της αριστεράς στην κυβέρνηση ήταν πλέον απαραίτητη. Την άποψη αυτή συμεριζόταν και ο Γεώργιος, ο οποίος θεωρούσε πως, αφού σχημάτιζε νέα κυβέρνηση, οι συζητήσεις έπρεπε να ξεκινήσουν μόνο μετά την καταστολή του κινήματος, προκειμένου η κυβέρνηση να μην αναγκαστεί να διαπραγματευτεί υπό πίεση και η αριστερά αποκτήσει πλεονέκτημα.²⁶⁷

Η άφιξη του Γ. Παπανδρέου στην Αίγυπτο, μετά από πρόσκληση που έλαβε, προσέφερε την ευκαιρία για αλλαγή στην ηγεσία της κυβέρνησης με ένα πολιτικό πρόσωπο που πρόσφατα είχε φτάσει από την Ελλάδα και συνεπώς μπορούσε να θεωρηθεί ότι εκπροσωπούσε την κοινή γνώμη, ενώ δεν είχε εμπλακεί στα γεγονότα των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή. Συγχρόνως, ο Παπανδρέου προερχόταν από το δημοκρατικό, βενιζελικό χώρο και είχε ήδη αντιταχθεί στις επιδιώξεις του ΕΑΜ και του ΚΚΕ.²⁶⁸ Οι συναντήσεις του Παπανδρέου με τον Γεώργιο και τον βρετανό πρέσβη Leeper επισφράγισαν την ανάληψη της προεδρίας της κυβέρνησης από τον ίδιο.²⁶⁹

Ο πρωθυπουργός Σ. Βενιζέλος σε συνάντηση με τον Leeper στις 23 Απριλίου ζήτησε εξηγήσεις για τις φήμες περί πρωθυπουργίας Παπανδρέου. Αφού ενημερώθηκε πως επιθυμία του Γεωργίου ήταν να γίνει ο Παπανδρέου

²⁶⁶ Για τις συνθήκες κράτησης των εγκλειστών σε «συρματένιους κλωβούς» και σε χώρους όπως ο αποκαλούμενος «λάκκος του διαβόλου», βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 354-356, 364-367. Για τα υπομνήματα των εγκλειστών βλ. Γ. Λέρνης, *ό. π.*, 154-156, Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 346-350, Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*, Φ. 006-093, Φ. 006-094, Φ. 006-095 και *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, τ. 1, σ. 563-567.

²⁶⁷ G. M. Alexander, *ό. π.*, σ. 15-16.

²⁶⁸ Ο Γ. Παπανδρέου είχε απορρίψει πρόταση του ΕΑΜ για συνεργασία. Παράλληλα τον Ιούλιο του 1943 με υπόμνημά του προς την ελληνική και βρετανική κυβέρνηση καθώς και το βρετανικό στρατηγείο Μέσης Ανατολής καταλόγιζε στο ΚΚΕ επιδιώξεις βίαιης κατάληψης της εξουσίας. Επίσης, σε άλλο υπόμνημά του τον Ιανουάριο του 1944 προς την ελληνική κυβέρνηση και το συμμαχικό στρατηγείο κατηγορούσε τις «κομμουνιστικές οργανώσεις» για εγκλήματα και καταδυνάστευση του λαού. Θεωρούσε ότι το αίσθημα της ασφάλειας θα εδραιωνόταν με τη συνδρομή των συμμάχων. Βλ. Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα 2009, σ. 15-26 και σ. 38-45.

²⁶⁹ Βλ. *Χρονολόγιο*, τ. 2 1944, σ. 224. Βλ. και Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων*, σ. 146-147.

πρωθυπουργός, ενώ επιθυμία του βρετανού πρεσβευτή ήταν να ηγηθεί της σχεδιαζόμενης πολιτικής συνδιάσκεψης ένα πρόσωπο που πρόσφατα είχε φθάσει από την Ελλάδα, υπέβαλε την παραίτησή του εκφράζοντας τη δυσφορία του για τις εν αγνοία του συνεννοήσεις.²⁷⁰ Με την παραίτηση του Βενιζέλου απομακρύνθηκε από την κυβέρνηση το πρόσωπο γύρω από το οποίο συσπειρώθηκαν δημοκρατικοί-βενιζελικοί πολιτικοί και αξιωματικοί κατά το κίνημα του 1944 συγκροτώντας ένα πόλο που αρχικά επέδειξε ανοχή και διάθεση συνεργασίας με το στρατιωτικό σκέλος και την πολιτική πτέρυγα του φιλοεαμικού κινήματος. Η πρόσκαιρη συμπόρευση του πόλου του Σ. Βενιζέλου, με το φιλοεαμικό κίνημα δεν σήμαινε την απόλυτη ιδεολογική σύγκλιση και ταύτιση σκοπών. Δεν μπορεί να παραγνωριστεί η απόκλιση ως προς τους ευρύτερους μακροπρόθεσμους πολιτικούς στόχους, αλλά και ως προς τους βραχυπρόθεσμους στόχους, που για τους βενιζελικούς συνέτειναν στην απομάκρυνση του Ε. Τσουδερού από την κυβέρνηση.

Η παραίτηση του Βενιζέλου δεν επέτρεψε στον ίδιο να υλοποιήσει το πρόγραμμά του για συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας.²⁷¹ Αν και δεν μπορεί να αποδοθεί στο κίνημα του 1944 η διάσκεψη που ακολούθησε μεταξύ εκπροσώπων της κυβέρνησης, πολιτικών κομμάτων και αντιστασιακών ομάδων, σίγουρα, όμως, εξέλιξε τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της διάσκεψης, καθώς επέφερε μεταβολές στο κλίμα στο οποίο διεξήχθη και στα θέματα προς συζήτηση, ενώ παράλληλα αποτέλεσε και ένα μέσο άσκησης πίεσης προς την αντιπροσωπία της αριστεράς.

Την υλοποίηση της διάσκεψης ανέλαβε ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος ορκίστηκε πρωθυπουργός και υπουργός Εξωτερικών στις 26 Απριλίου. Τη διοίκηση των υπολοίπων υπουργείων ανέλαβαν υπηρεσιακοί παράγοντες, διότι πολιτικοί που βρίσκονταν στην Αίγυπτο, όπως ο Σ. Βενιζέλος και ο Π. Κανελλόπουλος, απέρριψαν τις προτάσεις να ενταχθούν στη νέα κυβέρνηση.²⁷²

²⁷⁰ Σ. Βενιζέλος, *Ψηφιακό Αρχείο*, Φ. 006-075 και Φ. 006-076. *Χρονολόγιο*, τ. Β, σ. 227.

²⁷¹ Ο Leeper θεωρούσε πως στρατηγική του Βενιζέλου ήταν η κυβέρνηση να μην παρουσιάσει δικό της πρόγραμμα στο συνέδριο αντιμετωπίζοντας το ως συντακτική συνέλευση. Έτσι, κατά τον Βρετανό πρέσβη θα προσφερόταν ένα πλεονέκτημα στο ΕΑΜ, επειδή θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι η δική του κυβέρνηση λειτουργούσε ήδη στο βουνό. Αντιθέτως, ο Παπανδρέου πίστευε πως η κυβέρνηση έπρεπε να παρουσιαστεί με δικό της πρόγραμμα, για να μην παραχωρηθεί η πρωτοβουλία στο ΕΑΜ. G. M. Alexander, *ό. π.*, σ. 20.

²⁷² Ο Π. Κανελλόπουλος έχοντας βολιδοσκοπηθεί από τον Leeper από τις 19 Απριλίου για την προοπτική σχηματισμού νέας κυβέρνησης είχε εκφράσει την επιφυλακτικότητά του. Απέδιδε στον Παπανδρέου βιασύνη ως προς την επιθυμία του να αναλάβει την πρωθυπουργία και θεωρούσε πως αξιοποιούσε την ευκαιρία, για να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες του. Ο Κανελλόπουλος πίστευε ότι δεν έπρεπε να ανασυγκροτηθεί εκείνη τη χρονική στιγμή η κυβέρνηση, καθώς θα σήμαινε σχηματισμό κυβέρνησης μερικού συνασπισμού, που αυτόματα θα αποτελούσε αποδοχή του εμφυλίου που είχε «κηρύξει» το ΚΚΕ. Πίστευε πως η ανάδειξη του νέου πρωθυπουργού και η σύνθεση της κυβέρνησης

Ο Παπανδρέου εξήγγειλε το κυβερνητικό πρόγραμμά του, που θα αποτελούσε και τη βάση των θεμάτων προς συζήτηση στο συνέδριο του Λιβάνου. Η επιγραμματική σύνοψη της αποστολής της νέας κυβέρνησης, κατά τον Παπανδρέου, ήταν «μία Πατρίς, μία Κυβέρνησις, ένας Στρατός». Στις κεντρικές γραμμές των προγραμματικών δηλώσεων περιλαμβανόταν η ανασύνταξη και η πειθάρχηση των ενόπλων δυνάμεων της Μέσης Ανατολής καθώς και η ενοποίηση και πειθάρχηση στην κυβέρνηση των αντάρτικων σωμάτων.²⁷³

Η προκήρυξη προς τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις αποτέλεσε τη ρητή καταδίκη του κινήματος του 1944 εκ μέρους του πρωθυπουργού, καθώς δηλωνόταν ότι επέφερε την κατασχύνη, έβλαψε τον κοινό συμμαχικό αγώνα και υπηρέτησε τον εχθρό. Ο Παπανδρέου επεσήμαινε ότι ο στρατός όφειλε να είναι ένας και να υπακούει στις διαταγές της κυβέρνησης. Δεν ήταν δυνατό να ανήκει σε πρόσωπα, κόμματα, οργανώσεις ή τάξεις, καθώς άνηκε στο Έθνος. Ο στρατός δεν βουλεύεται αλλά ο λαός, τη θέληση του οποίου εκφράζει η νόμιμη κυβέρνηση.²⁷⁴

Πριν την έναρξη του συνεδρίου του Λιβάνου οι αντιπρόσωποι της αριστεράς (ΠΕΕΑ, ΕΑΜ, ΚΚΕ)²⁷⁵ δέχθηκαν πιέσεις για την καταδίκη του κινήματος του Μαρτίου. Το ζήτημα της πειθαρχίας του στρατού, που είχε συνέπειες στο συμμαχικό αγώνα, και η ηθική διάσταση των αποτελεσμάτων της στάσης, που στιγμάτιζε την ελληνική πλευρά, συνιστούσαν τη βάση της επιχειρηματολογίας. Σαφώς και αποσιωπήθηκε η πραγματική βάση της αντιπαράθεσης, που αφορούσε στην εμπλοκή του στρατού στην πολιτική και στο ποιος ασκούσε έλεγχο σε αυτόν. Αρχικά, οι αντιπρόσωποι της αριστεράς αποφάσισαν κάθε μία από τις τρεις επιμέρους αντιπροσωπίες, δηλαδή της ΠΕΕΑ, του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, να αποστείλει ξεχωριστή επιστολή προς τον Παπανδρέου σχετικά με τις απόψεις τους επί του θέματος ως μία κίνηση ελιγμού. Όμως, η υποχωρητική στάση της αντιπροσωπίας δεν διέλαθε της προσοχής.²⁷⁶

έπρεπε να εξαρτηθούν από τις διαπραγματεύσεις στη σχεδιαζόμενη διάσκεψη. Με βάση αυτή τη θεώρηση απέρριψε την πρόταση για συμμετοχή στην κυβέρνηση. Βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. 2, σ. 181-186.

²⁷³ Γ. Παπανδρέου, *ό. π.*, σ. 54-56.

²⁷⁴ Γ. Παπανδρέου, *ό. π.*, σ. 57-58.

²⁷⁵ Μετά τη διεύρυνση της ΠΕΕΑ στις 18 Απριλίου με την είσοδο των Α. Σβώλου (νέου προέδρου ΠΕΕΑ), Ν. Ασκούτση, Α. Αγγελόπουλου, Π. Κόκκαλη και Σ. Χατζημηπέη, η αντιπροσωπία της αριστεράς αποτελείτο από τους (εκπρόσωποι ΠΕΕΑ) Α. Σβώλο, επικεφαλής της αντιπροσωπίας, Α. Αγγελόπουλο, (εκπρόσωποι ΕΑΜ) Δ. Στρατή, Μ. Πορφυρογένη (ήταν μέλος και της ΚΕ ΚΚΕ), (εκπρόσωποι ΚΚΕ), Π. Ρούσου και (ως ο στρατιωτικός ηγέτης ΕΛΑΣ) Σ. Σαράφη.

²⁷⁶ Ο Π. Κανελλόπουλος, που συμμετείχε στη συνδιάσκεψη του Λιβάνου, επεσήμανε την αμηχανία των αντιπροσώπων, ειδικά του Σβώλου και του Αγγελόπουλου. Θεωρούσε ότι επρόκειτο να

Η αντιπροσωπία κατέληξε στην αποστολή ενός τηλεγραφήματος στον Churchill με το οποίο καταδικαζόταν το κίνημα ως «άφρονες πράξεις ανεύθυνων προσώπων», αν και αναγνωριζόταν ότι κίνητρό τους υπήρξε η εθνική ενότητα.²⁷⁷ Ανάλογο τηλεγράφημα απεστάλη και στον Πρόεδρο των ΗΠΑ. Η αποκήρυξη του κινήματος δέχθηκε κριτική από εκπροσώπους του φιλοεαμικού κινήματος της Μέσης Ανατολής αλλά και από την ηγεσία του ΚΚΕ στην Ελλάδα.²⁷⁸

Η καταδίκη του κινήματος συνδέεται άμεσα και με το ζήτημα της πολιτικής καθοδήγησής του από το ΚΚΕ. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η πρώτη επαφή του ΚΚΕ/ΕΑΜ με το αντιφασιστικό κίνημα της Μέσης Ανατολής σημειώθηκε τον Αύγουστο του 1943 με την επίσκεψη των αντιπροσώπων της αντίστασης στο Κάιρο. Το εύλογο ερώτημα που ανακύπτει είναι εάν τότε δόθηκαν εντολές για την εκδήλωση κινήματος στο στρατό. Ο Σαλλάς υποστήριζε ότι έλαβε εντολή από τον Π. Ρούσο να εκδηλωθεί ο στρατός σε περίπτωση συγκρότησης κυβέρνησης από το ΕΑΜ, γεγονός που απέρριπτε ο Ρούσος, ενώ ούτε ο Α. Τζίμας είχε δώσει οδηγίες να γίνει κάποια εκδήλωση και τόνιζε την αναγκαιότητα να εξασφαλιστεί η μεταφορά του στρατού στην Ελλάδα.²⁷⁹ Οι αντικρουόμενες μαρτυρίες δεν επιτρέπουν οριστική θέση επί του ζητήματος, όμως η ανυπαρξία μόνιμης επαφής της ΑΣΟ με την Ελλάδα και η αποδοχή από τον Σαλλά πως ο ίδιος είναι υπεύθυνος για την απόφαση για το κίνημα δεν επιτρέπουν την τεκμηρίωση της απόδοσης πολιτικής καθοδήγησης στο κίνημα από το ΚΚΕ/ΕΑΜ.

Παράλληλα, έγινε απόπειρα σύνδεσης του κινήματος με τις βρετανικές μυστικές υπηρεσίες. Ο Ν. Ζαχαριάδης στο 7^ο Συνέδριο του ΚΚΕ τον Οκτώβριο του

υποχωρήσουν σε αρκετά σημεία, για να επιτύχουν την ένωση και μέσω αυτής τη νομιμοποίησή τους. Σημείωνε ότι οι αντιπρόσωποι της αριστεράς αποποιούνταν την ευθύνη του κινήματος και δεν σκόπευαν να ζητήσουν αμνήστευση των κινηματιών. Μετά από συζήτησή του με τον Π. Ρούσο θεώρησε τη στάση του υποχωρητική. Αξιολόγησε τις τρεις επιστολές των τριών αντιπροσωπιών ως πράξη σημαντική, εκτίμηση που συμμεριζόταν και ο Παπανδρέου. Κατέληγε στο συμπέρασμα πως το ΕΑΜ θα υποχωρούσε σε πολλά σημεία. Θεωρούσε πλέον ξεκάθαρο πως το ζήτημα της Μέσης Ανατολής δεν θα εμπόδιζε τη συνεννόηση. Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, τ. 2, σ. 201-202.

²⁷⁷ Ο Π. Ρούσος μεταγενέστερα αναγνωρίζοντας ως λάθος την καταδίκη τη δικαιολόγησε ως αποτέλεσμα της μειονεκτικής θέσης στην οποία βρέθηκε η αντιπροσωπία, η οποία διέγινωσε πως μια από τις άμεσες επιδιώξεις του Παπανδρέου ήταν η καταδίκη του κινήματος. Σε αντίθετη περίπτωση υπήρχε ο κίνδυνος της ρήξης, για την οποία την ευθύνη θα επωμιζόταν η Αριστερά. Ο Σβώλος απέρριπτε την περίπτωση της ρήξης και της μη συμμετοχής στη διάσκεψη και πρότεινε την αποστολή του μηνύματος στον Churchill. Π. Ρούσος, *ό. π.*, τ. 2, σ. 107-111.

²⁷⁸ Για την αντίδραση στη Μέση Ανατολή βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 304-307. Βλ. Γ. Χιωτάκης, *ό. π.*, σ. 383-386. Για την αντίδραση στην Ελλάδα βλ. Γ. Ιωαννίδης, *ό. π.*, σ. 226.

²⁷⁹ Για την θέση του Σαλλά βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 317. Βλ. και έκθεση Σαλλά του Μαρτίου 1946 στο Β. Νεφελούδης, *Εθνική Αντίσταση*, τ. 1, σ. 339-348. Για την άποψη του Ρούσου βλ. Π. Ρούσος, *ό. π.*, τ. 2, σ. 81-84. Βλ. και Η. Fleischer, «The “anomalies”». σ. 32-36. Βλ. και Γ. Χιωτάκη, *ό. π.*, σ. 396-401.

1945 υπαινίχθηκε «βρετανικό δάκτυλο». Η βρετανική συνομοσία υποστηρίχθηκε από αρκετούς εκπροσώπους της αριστεράς, όμως πρωταγωνιστές των γεγονότων απέριπταν αυτή την εκδοχή. Οι απόψεις τους συγκλίνουν, όμως, στην αποδιδόμενη μομφή προς τη Βρετανία για την ευθύνη διάλυσης του στρατού. Η ανυπαρξία πηγών που θα επιβεβαίωναν τη θεωρία της βρετανικής συνομοσίας και οι μαρτυρίες των πρωταγωνιστών των γεγονότων ενισχύουν την άποψη πως επρόκειτο για ένα αυτόνομο κίνημα, που οργανώθηκε και εκδηλώθηκε από το εαμικό κίνημα της Μέσης Ανατολής.²⁸⁰ Η θεώρηση του κινήματος ως αυτεξούσιο επιτρέπει τη συνολική διερεύνηση των παραγόντων και των παραμέτρων που σχετίζονται με την εκδήλωσή του. Εξάλλου, η απόδοση του κινήματος στις μυστικές υπηρεσίες αφαιρεί την κοινωνική διάσταση της ιστορίας.²⁸¹

Στο συνέδριο του Λιβάνου, που άρχισε τις εργασίες του στις 17 Μαΐου, είχε επιτευχθεί η συγκρότηση ενός ενιαίου μετώπου²⁸² των εκπροσώπων του αστικού κόσμου, που συμμετείχε με εκπροσώπους από την Ελλάδα έξι κομμάτων, τριών οργανώσεων και έναν ανεξάρτητο. Στην εναρκτήρια ομιλία του ο Παπανδρέου χαρακτήρισε το κίνημα ως εγκληματική στάση που έβλαψε το συμμαχικό αγώνα, εξυπηρέτησε τον εχθρό και τραυμάτισε την τιμή της Ελλάδας. Έπειτα, ενημέρωσε τους αντιπροσώπους πως είχαν ξεκινήσει ήδη διαδικασίες ανεύρεσης των υποκινητών και παραπομπής τους σε δίκες. Παράλληλα, είχε πλέον τεθεί σε εφαρμογή η ανασύνταξη, η πειθαρχηση και η έμπνευση των ελληνικών δυνάμεων. Ο Παπανδρέου κατήγγειλε ότι με τη δράση του το ΕΑΜ επεδίωξε τη μονοπόληση του Εθνικού Αγώνα, για να επιβάλει τη μεταπολεμική επικράτησή του, την τρομοκρατία και εξόντωση των αντιπάλων του.²⁸³ Για τον Γ. Παπανδρέου το επίμαχο ζήτημα είχε μετατοπιστεί από το θέμα της επιστροφής του βασιλιά σε αυτό της διεκδίκησης της εξουσίας από την αριστερά.²⁸⁴

Η ομιλία του Παπανδρέου διαμόρφωσε το κλίμα στο συνέδριο και σχεδόν το σύνολο των αντιπροσώπων του αστικού κόσμου κατήγγειλε τη δράση της αριστεράς.

²⁸⁰ Α. Κιτρορέφ, «Η βρετανική πολιτική και το κίνημα στη Μέση Ανατολή», στα: *Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου «Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση»* (επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος), Αθήνα 1990, σ. 541-542.

²⁸¹ Τ. Σακελλαρόπουλος, «Μέση Ανατολή, Λίβανος, Απελευθέρωση: η οδός προς την εμφύλια σύγκρουση στην Αθήνα μέσα από τα βήματα του Ελληνικού Στρατού», στο: *Δρόμοι του Δεκεμβρίου. Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944* (επιμ. Θ. Σφήκας, Α. Χασιώτης, Ι. Μιχαηλίδης), Θεσσαλονίκη 2016, σ. 143-144, στο εξής βλ. Τ. Σακελλαρόπουλος, «Μέση Ανατολή, Λίβανος, Απελευθέρωση».

²⁸² Ρ. Papastratis, *British policy*, σ. 178 και σ. 181. Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων*, ό. π., σ. 155. G. M. Alexander, ό. π., σ. 19.

²⁸³ Για την εναρκτήρια ομιλία βλ. Γ. Παπανδρέου, ό. π., σ. 65-72.

²⁸⁴ Λ. Διβάνη, «Η κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου», σ. 354 και G. M. Alexander, ό. π., σ. 19.

Οι καταγγελίες βασίστηκαν και σε δύο πρόσφατα γεγονότα. Αναδείχθηκαν έντονα το κίνημα του 1944 στη Μέση Ανατολή και η δολοφονία του συνταγματάρχη Δ. Ψαρρού του 5/42 Συντάγματος της ΕΚΚΑ από δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Αυτά τα δύο γεγονότα είχαν τέτοιο αντίκτυπο, ώστε να περιορίσουν και να εκμηδενίσουν το διαπραγματευτικό πλεονέκτημα της ΠΕΕΑ που προέκυπτε από την πρόσφατη διεύρυνσή της, με την οποία δημιουργήθηκε ένα ευρύτερο δημοκρατικό μέτωπο στο κυβερνητικό σχήμα της ΠΕΕΑ.²⁸⁵

Στις 20 Μαΐου ολοκληρώθηκαν οι εργασίες του συνεδρίου και υπογράφηκε το «Εθνικό Συμβόλαιο». Στο πρώτο από τα οκτώ κεφάλαιά του προβλεπόταν η ανασύνταξη και η πειθάρχηση των ενόπλων δυνάμεων της Μέσης Ανατολής. Τα υπόλοιπα κεφάλαια έθεταν τη βάση της σύγκλισης και κοινής πορείας του πολιτικού κόσμου προς την απελευθέρωση, με πλέον αξιοσημείωτα την ενοποίηση των αντάρτικων σωμάτων και τη μελλοντική αντικατάστασή τους από Εθνικό Στρατό με πρωτοβουλία της κυβέρνησης και του Στρατηγείου της Μέσης Ανατολής. Επίσης, προβλεπόταν η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας στην ύπαιθρο και η εξασφάλιση των προϋποθέσεων προκειμένου να αποφασίσει ο λαός για το κοινωνικό καθεστώς και την κυβέρνησή του μετά την εξασφάλιση της Απελευθέρωσης της χώρας από κοινού με τις συμμαχικές δυνάμεις. Βέβαια, υπήρχε αρκετή ασάφεια για το χρόνο των εκλογών και την αποσαφήνιση του ζητήματος των ανώτατου άρχοντα, ενώ ο Παπανδρέου προσέθετε ότι δεν απέδιδε μεγάλη σημασία σε νέα δήλωση του βασιλιά, διότι θεωρούσε επαρκή την υφιστάμενη δήλωσή του.²⁸⁶ Το συνέδριο άνοιξε το δρόμο για τη συγκρότηση κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας με τη συμμετοχή της αριστεράς, αν και για την ίδια αποτέλεσε μια ήττα και υπαναχώρηση ως προς τους σχεδιασμούς της.

²⁸⁵ Β. Μπούρας, «Η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, Ελεύθερη Ελλάδα 1944», στα: *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου «Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση»* (επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος), Αθήνα 1989, σ. 330. Βλ. και Τ. Σακελλαρόπουλος, «Μέση Ανατολή, Λίβανος, Απελευθέρωση», σ. 145.

²⁸⁶ Τον Ιούνιο, ενώ ακόμα παρέμενε σε εκκρεμότητα η είσοδος στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας εκπροσώπων της αριστεράς ανέκυψε εκ νέου το πολιτειακό ζήτημα. Αυτό διευθετήθηκε οριστικά με δήλωση του υπουργικού συμβουλίου στις 12 Ιουνίου. Το πολιτειακό θεωρήθηκε ότι έχει λήξει με τις αποφάσεις του συνεδρίου του Λιβάνου, ενώ οι δηλώσεις του Γεωργίου στις 8 Νοεμβρίου θεωρήθηκαν επαρκείς. Βλ. Παπανδρέου, *ό. π.*, σ. 95-96. Ο Φ. Δραγούμης, που συμμετείχε στο συνέδριο και ήταν μέλος του υπουργικού συμβουλίου, ως προς τη διασαφήνιση του πολιτειακού επί τη βάσει της συμφωνίας του Λιβάνου σχολίαζε ότι άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο επιστροφής του βασιλιά ως επικεφαλής των συμμαχικών δυνάμεων πριν το δημοψήφισμα. Βλ. Φ. Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο 1944 (Λίβανος- Κάιρο- Ιταλία - Απελευθέρωση)*, Αθήνα 2010, σ. 39.

4.3.2. Στρατοδικεία και αναδιοργάνωση του στρατού

Μετά το πέρας των εργασιών του συνεδρίου του Λιβάνου η κυβέρνηση έβαλε σε εφαρμογή την απόφαση που προβλεπόταν στο Εθνικό Συμβόλαιο για συνέχιση των ανακρίσεων και τιμωρία των υποκινητών του κινήματος του 1944. Η συναίνεση των αντιπροσώπων του συνεδρίου συμβάδιζε και με τη βρετανική αδιάλλακτη στάση ως προς τους κινηματίες και την επιβεβλημένη τιμωρία τους. Εξάλλου η απόφαση για τη δημιουργία Εθνικού Στρατού ακολουθούσε στο Εθνικό Συμβόλαιο εκείνη της ανασύνταξης και πειθάρχησης των ενόπλων δυνάμεων της Μέσης Ανατολής. Αυτή η σειρά με την οποία καταγράφηκαν οι αποφάσεις αποκαλύπτει την εσωτερική συνάφεια των δύο αποφάσεων. Αναγκαίος όρος για τη συγκρότηση εθνικού στρατού, δηλαδή ενός ελεγχόμενου στρατού μετά την απελευθέρωση, ήταν η εκκαθάριση των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή από αριστερούς στρατιώτες και αξιωματικούς.²⁸⁷

Μετά την ολοκλήρωση της προανάκρισης στρατιώτες, ναύτες και αξιωματικοί παραπέμφθηκαν σε στρατοδικείο και ναυτοδικείο. Το στρατοδικείο στο Κασασίν αποφάσισε την εκδίκαση της υπόθεσης σε επιμέρους δίκες λόγω του μεγάλου αριθμού των κατηγορουμένων. Το κατηγορητήριο ήταν βαρύτατο και επέσειε την επιβολή θανατικής ποινής. Η υπεράσπιση και οι απολογίες των κατηγορουμένων συνέτειναν στην απόδοση πολιτικού χαρακτήρα στις πράξεις τους. Κατά τη διάρκεια των δικών διατυπώθηκαν αρκετές κατηγορίες για τον τρόπο διεξαγωγής τους, που έθεταν υπ' αμφισβήτηση την προοπτική ορθής απονομής της δικαιοσύνης. Το στρατοδικείο και το ναυτοδικείο εξέδωσαν την ετυμηγορία τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1944. Οι αποφάσεις περιλάμβαναν την αθώωση κάποιων από τις κατηγορίες, ενώ οι επιβληθείσες ποινές περιλάμβαναν την πολύμηνη έως εικοσαετή κάθειρξη, την ισόβια κάθειρξη και τη θανατική καταδίκη.²⁸⁸ Η εκτέλεση των θανατικών ποινών αποτελούσε ένα ζήτημα που προκάλεσε προβληματισμό στην ελληνική και τη βρετανική κυβέρνηση και μετά από συνεχείς διαβουλεύσεις αποφασίστηκε η αναστολή τους.²⁸⁹

Το κίνημα του 1944 στην ουσία αποσύνθεσε τον Ελληνικό Στρατό της Μέσης Ανατολής. Η Ι Ταξιαρχία διαλύθηκε και, εκτός από τον Ιερό Λόχο που

²⁸⁷ Τ. Σακελλαρόπουλος, «Μέση Ανατολή, Λίβανος, Απελευθέρωση», σ. 148.

²⁸⁸ Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 371-379. Για τις δίκες βλ. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 330-342 και Β. Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση*, τ. 2, σ. 199-228.

²⁸⁹ Για το ζήτημα της αναστολής των θανατικών ποινών βλ. Λ. Διβάνη, «Η κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου», σ. 357-363.

σταθερά έμεινε αμέτοχος από τα κινήματα και την πολιτική και το λόγο που είχε αποσταλεί νωρίτερα στην Ιταλία, δεν υπήρχε κάποια άλλη αξιόμαχη μονάδα ανάμεσα σε αυτές που απέμειναν. Οι πρώτες προσπάθειες της στρατιωτικής ηγεσίας λίγες μέρες μετά την καταστολή του κινήματος για την αναδιοργάνωση του στρατού με τοποθετήσεις αξιωματικών δημιουργούσαν την εντύπωση πως ευνοούνταν οι φιλομοναρχικοί εις βάρος των δημοκρατικών αξιωματικών και πως συγκροτείτο ένας στρατός πιστός στη μοναρχία. Το Γενικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής παρενέβη εκφράζοντας το μεγάλο ενδιαφέρον του για το ζήτημα της επιλογής των αξιωματικών και καθόρισε ότι ήταν απαραίτητη η εκ μέρους του επικύρωση των σχετικών αποφάσεων.²⁹⁰

Ο υποστράτηγος Κ. Βεντήρης ορίστηκε Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού και ουσιαστικά ανέλαβε την ανασυγκρότηση του στρατού.²⁹¹ Η αναγκαιότητα ύπαρξης ενός αφοσιωμένου στην κυβέρνηση και αξιόμαχου εθνικού στρατού οδήγησε στη δημιουργία της ΙΙΙ Ελληνικής Ορεινής ταξιαρχίας (ΙΙΙ ΕΟΤ) με διοικητή τον συνταγματάρχη Θ. Τσακαλώτο. Η νέα ταξιαρχία θα συγκροτείτο από επιλεγμένους αξιωματικούς και στρατιώτες από τις διαλυμένες μονάδες και από αυτές που δεν είχαν συμμετάσχει στο κίνημα. Η επιλογή των «νομιμόφρων» αξιωματικών και στρατιωτών ήταν σχετικά ασφαλής, καθώς τα μέλη των αντιφασιστικών στρατιωτικών οργανώσεων και οι συμμετέχοντες στο κίνημα βρισκόταν ήδη έγκλειστοι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Εφαρμόστηκε και μία πρόσθετη ασφαλιστική δικλείδα για την επιλογή των πλέον κατάλληλων από τους "νομιμόφρονες". Υιοθετήθηκε το ηλικιακό κριτήριο και αυτό της υπηρεσιακής ικανότητας των στελεχών του στρατού.²⁹² Η στελέχωση διευρύνθηκε και με

²⁹⁰ Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 381-382. Το διάταγμα της 2 Ιουνίου «περί δικαιωμάτων και αρμοδιοτήτων του Γενικού Επιτελείου Στρατού», αφαιρούσε δικαιώματα από την πολιτική ηγεσία και ο Αρχηγός του Επιτελείου αποκτώντας απόλυτη δικαιοδοσία προχώρησε σε αποτάξεις δημοκρατικών αξιωματικών. Γ. Αθανασιάδης, *ό. π.*, σ. 318. Για τις παρεμβάσεις του ΓΣΜΑ στις τοποθετήσεις των αξιωματικών από το ΓΕΣ βλ. και Γ. Καραγιάννης, *ό. π.*, σ. 158-160.

²⁹¹ Ο Κ. Βεντήρης είχε απομακρυνθεί από το στρατό μετά τη συμμετοχή του στο βενιζελικό κίνημα του 1935. Ήταν επικεφαλής της οργάνωσης ΡΑΝ κατά την κατοχή στην Ελλάδα και συμμετείχε στο συνέδριο του Λιβάνου ως εκπρόσωπος εθνικών αντιστασιακών οργανώσεων. Σε μεταγενέστερη φάση από το διορισμό του ως Αρχηγού ΓΕΣ, φιλοβασιλικοί κύκλοι τον θεωρούσαν ως βάση της επιρροής του στέμματος στο στρατό. Σ. Ριζάς, «Ο αστικός πολιτικός κόσμος και τα Δεκεμβριανά», στα: *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τ. 4 (2016), σ. 123.

²⁹² Δ. Κατσικόστας, *ό. π.*, σ. 382.

φιλοβασιλικούς αξιωματικούς που είχαν απομακρυνθεί από το στράτευμα το 1942 και το 1943 και μερικοί από αυτούς κρατούνταν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης.²⁹³

Η ανασυγκρότηση των μονάδων περιλάμβανε και ένα αρχικό στάδιο «εθνικής αναβάπτισης» των επιλεγμένων στρατευμένων για την «επαναφορά τους στην πειθαρχία» κάτω από την αυστηρή επίβλεψη των Βρετανών. Το στάδιο αυτό περιλάμβανε ένα πρόγραμμα σωματικών ασκήσεων, καταναγκαστικών εργασιών αλλά και ομιλίες και διδασκαλίες για την τόνωση του ηθικού και την απομάκρυνση από τις πολιτικές επιρροές.²⁹⁴

Η ΙΙΙ ΕΟΤ, αφού εκπαιδεύτηκε στον ορεινό πόλεμο, μεταφέρθηκε στο μέτωπο της Ιταλίας. Πέρα από το στρατιωτικό καθήκον, η «νομιμόφρων» και αποκαθαρμένη από πολιτικά φρονήματα ταξιαρχία επωμιζόταν και μία ηθική αποστολή, που ήταν συνυφασμένη με το εθνικό καθήκον της. Επρόκειτο για μία ταξιαρχία «εξαγνισμού» που «κρατούσε στα χέρια της την τιμή και το μέλλον της Ελλάδας» και «θα αποπλύνει το αίσχος της Μέσης Ανατολής» και «τη ντροπή».²⁹⁵ Η ταξιαρχία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο κατά τη συμμαχική επίθεση εναντίον των δυνάμεων του Άξονα στο Ρίμινι της Ιταλίας, το οποίο κατελήφθη τελικά στις 21 Σεπτεμβρίου 1944 και παραδόθηκε στις ελληνικές δυνάμεις.

Μετά την Απελευθέρωση η ΙΙΙ ΕΟΤ μεταφέρθηκε στην Ελλάδα και αποτέλεσε μέρος της «κρίσης αποστράτευσης»,²⁹⁶ μολονότι η σύγκρουση εγγράφεται ως συνέχεια της υποβόσκουσας ευρύτερης κοινωνικής και πολιτικής αναταραχής στην Ελλάδα.²⁹⁷ Η κλιμάκωση της πολιτικής διαμάχης οδήγησε στην ένοπλη σύγκρουση του Δεκεμβρίου και η συμμετοχή της ΙΙΙ ΕΟΤ σε αυτήν θα κλείσει στην ουσία την πορεία της από τη Μέση Ανατολή.

²⁹³ Τ. Σακελλαρόπουλος, «Μέση Ανατολή, Λίβανος, Απελευθέρωση», σ. 150. Μ. Πετράκη, *Ρίμινι, η λησμονημένη νίκη. Η συμμετοχή της Ελλάδας στις συμμαχικές επιχειρήσεις στην Ιταλία, 1944*, Αθήνα 2022, σ. 25.

²⁹⁴ Μ. Πετράκη, *ό. π.*, σ. 26.

²⁹⁵ Οι φράσεις σε εισαγωγικά προέρχονται από ομιλίες του Θ. Τσακαλώτου, του Β. Ραγέτ και του Γ. Παπανδρέου. Βλ. Μ. Πετράκη, *ό. π.*, σ. 31, σ. 35 και σ. 41.

²⁹⁶ Για το ζήτημα της αποστράτευσης της ΙΙΙ ΕΟΤ βλ. Σ. Ριζάς, *Απ' την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, Αθήνα 2011, σ. 64-72.

²⁹⁷ G. M. Alexander, «Η κρίση αποστράτευσης του Νοεμβρίου 1944», στο: *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση (επιμ. Ι. Ιατρίδης)*, Αθήνα 1984, σ. 263.

Επίλογος

Η συγκρότηση του Ελληνικού Στρατού Μέσης Ανατολής καθοριζόταν από το πολιτικό υπόβαθρο που εμφιλοχωρούσε αναπόδραστα σε αυτό το εγχείρημα, καθώς αγκυλώσεις και προβλήματα του παρελθόντος έπρεπε να υπερκεραστούν. Η επιφυλακτικά προσεκτική και με βραδύ ρυθμό αποκήρυξη του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, η σταδιακή απομάκρυνση μεταξικών υπουργών και η κεντρική επιλογή της κυβέρνησης Τσουδερού για επαναφορά των δημοκρατικών αποτάκτων του 1935, ως τακτική τήρησης των ισορροπιών στο στράτευμα και αποτροπής δημιουργίας ενός μονοδιάστατου στρατού, αποτελούσαν παράγοντες που επηρέασαν το τελικό αποτέλεσμα. Η «ενωτική πολιτική» ως προς τους αξιωματικούς πυροδότησε την κριτική κατά της κυβέρνησης, κυρίως εναντίον του πρωθυπουργού, ο οποίος καθ'όλη τη διάρκεια της θητείας του επεδείκνυε φιλοβασιλική στάση.

Σημείο αμφισβήτησης υπήρξε και ο ρόλος που θα αναλάμβανε ο ελληνικός στρατός. Η επίσημη θέση της κυβέρνησης ήταν πως ο στρατός θα συμμετείχε στις συμμαχικές πολεμικές επιχειρήσεις προκειμένου να εξυπηρετήσει τις μεταπολεμικές εθνικές επιδιώξεις. Το συνταγματικό και το πολιτειακό ζήτημα, που παρέμεναν εκκρεμή, πυροδότησαν την καχυποψία ως προς το ρόλο του στρατού, καθώς στον αριστερό και το δημοκρατικό χώρο δημιουργήθηκε η πεποίθηση πως ο στρατός θα αξιοποιείτο μεταπολεμικά για να επιβάλει την επιστροφή του βασιλιά στην Ελλάδα. Αυτή η πεποίθηση ενισχυόταν από την ισχυρή παρουσία στο στρατό βασιλοφρόνων και μεταξικών αξιωματικών.

Εκτός από αυτό το πλέγμα ενδογενών παραγόντων, ο βρετανικός ρόλος, που εκκινούσε από την ετεροβαρή σχέση της ελληνικής και βρετανικής κυβέρνησης, καθόριζε το πλαίσιο συγκρότησης του ελληνικού στρατού. Ο βρετανικός στρατιωτικός έλεγχος επί της Αιγύπτου, η εξάρτηση της ελληνικής κυβέρνησης τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και ως προς τη χορήγηση του απαραίτητου στρατιωτικού υλικού, η υπαγωγή του ελληνικού στρατού στις βρετανικές συμμαχικές δυνάμεις και η ελληνοβρετανική συμφωνία της 9^{ης} Μαρτίου 1942 στοιχειοθετούν το βαρύνοντα βρετανικό ρόλο. Η βρετανική πολιτική έναντι του ελληνικού στρατού διαμορφωνόταν από τους, ενίοτε συγκρουόμενους, στρατιωτικούς και πολιτικούς σχεδιασμούς.

Στον παροικιακό ελληνισμό της Αιγύπτου, στον οποίο συνυπήρχαν ο φιλελεύθερος, δημοκρατικός πολιτικός προσανατολισμός, οι βασιλικοί-μεταξικοί

αλλά και οι μικροί πυρήνες της αριστεράς, προσετέθησαν οι φυγάδες από την Ελλάδα. Οι τελευταίοι, αξιωματικοί, πολίτες, στρατεύσιμοι και πρόσφυγες, συνέβαλαν στην όξυνση των πολιτικών παθών και στην ανανέωση των υφιστάμενων «πολιτικών ομάδων». Κατά τις πολιτικές ζυμώσεις σημειώθηκε η διασύνδεση της ομάδας των αριστερών της παροικίας, που χαρακτηρίζονταν από έναν έντονο αντιφασιστικό χαρακτήρα, με στρατεύσιμους αλλά και με δημοκρατικούς, φιλελεύθερους, που κατέληξε σε μια άτυπη πολιτική συνεργασία.

Κεντρικές κυβερνητικές επιλογές για αλλαγές στο στράτευμα διαμόρφωσαν πρόσφορο έδαφος για την εκδήλωση του κινήματος του Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1943. Η ΑΣΟ αντιτάχθηκε στην τακτική απομάκρυνσης δημοκρατικών αξιωματικών και κινητοποίησε τις επιτροπές της, που ήλεγχαν ένα μεγάλο μέρος των στρατιωτών και κατώτερων αξιωματικών των μονάδων. Η προβολή ενός δημοκρατικού και αντιφασιστικού χαρακτήρα στην κινητοποίηση του στρατού σε συνδυασμό με την έκφραση της απαρέγκλιτης πεποίθησης για συμμετοχή στις συμμαχικές πολεμικές επιχειρήσεις αποτέλεσε βασική στρατηγική επιλογή. Αντίθετα, αποφεύχθηκε οποιαδήποτε ενέργεια που θα συνέδεε την παρέμβαση του στρατού με το χώρο της αριστεράς. Οι πιθανότητες επιτυχίας του κινήματος του 1943 αυξήθηκαν από τη στιγμή που δεν κατεστάλη δυναμικά, καθώς ούτε ο Κανελλόπουλος ούτε οι βρετανικές στρατιωτικές αρχές υιοθέτησαν αυτή την επιλογή. Η επιτυχία του επήλθε με την ικανοποίηση των αιτημάτων των κινηματιών και κυρίως με τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης, που αποτέλεσε κεντρικό πολιτικό αίτημα του κινήματος. Ο Κανελλόπουλος απομακρύνθηκε από την κυβέρνηση, στην οποία εισήλθαν πολιτικοί του φιλελεύθερου-δημοκρατικού χώρου, σηματοδοτώντας την επιστροφή της βενιζελικής παράταξης στην άσκηση εξουσίας.

Η στάση στη II Ταξιαρχία τον Ιούλιο του 1943 δεν διέθετε τα χαρακτηριστικά ενός οργανωμένου κινήματος, όπως το κίνημα του Φεβρουαρίου-Μαρτίου, καθώς κυριαρχούσε σε αυτήν ο αυθόρμητος χαρακτήρας. Το κλίμα της έντονης καχυποψίας, η σχηματισμένη βεβαιότητα για το σκοπό για τον οποίο προοριζόταν ο ελληνικός στρατός, η ενδυνάμωση του φιλελεύθερου πολιτικού χώρου, η στάση των μοναρχικών, οι προστριβές από τη «ρουτίνα» του στρατοπέδου και η απόσταση στη νοοτροπία που χώριζε στρατιώτες και ένα μεγάλο τμήμα των αξιωματικών συνέθεσαν τη βάση πάνω στην οποία η δολοφονία ενός στρατιώτη λειτούργησε ως θρυαλίδα για την εκρηκτική κατάσταση που ακολούθησε. Ωστόσο,

παρά την απουσία οργανωμένου σχεδίου, οι στασιαστικές ενέργειες στρατιωτών και κατώτερων αξιωματικών συνιστούσαν αντιπειθαρχική ενέργεια.

Αυτές οι αντιπειθαρχικές ενέργειες οδήγησαν σε εκκαθαρίσεις στο στρατό και στο Ναυτικό. Η βασική διαφορά είναι πως στο στρατό διαλύθηκε ένας σχηματισμός, που θα μπορούσε σύντομα να λάβει μέρος σε πολεμικές επιχειρήσεις. Παράλληλα, οι εκκαθαρίσεις αποκαλύπτουν και μια διαφορετική στάση του ευρύτερου φιλελεύθερου χώρου απέναντι στην ΑΣΟ και τις επιδιώξεις της. Οι δημοκρατικοί αξιωματικοί, οι οποίοι σε ένα μεγάλο βαθμό είχαν αποκατασταθεί στο στράτευμα, δεν εμφανίστηκαν διατεθειμένοι να συμπορευθούν με τον πρώην σύμμαχό τους. Συγχρόνως, η πολιτική πτέρυγα των φιλελευθέρων που είχε ενταχθεί στην κυβέρνηση, ως απόρροια της κοινής δράσης δημοκρατικών αξιωματικών και αριστερού χώρου, αποστασιοποιήθηκε από τη διαλλακτική στάση προς τον χώρο της αριστεράς, η οποία στην ουσία αποτελούσε και *de facto* αναγνώρισή της ως επίσημου συνομιλητή της κυβέρνησης. Οι απομακρύνσεις από το στράτευμα αποτέλεσαν βασική κυβερνητική επιλογή, για να μειωθεί η επιρροή της αριστεράς στο στρατό, ανοίγοντας το δρόμο της σύγκρουσης.

Αξιοσημείωτη είναι και η μεταβολή της στάσης των βρετανικών στρατιωτικών και πολιτικών αρχών. Η διάθεση μεσολάβησης ανάμεσα στους εξεγερμένους και την ηγεσία τους, γεγονός που συνιστά έμμεση αναγνώριση του πολιτικού χαρακτήρα του κινήματος του Φεβρουαρίου-Μαρτίου, όπως αναγνωριζόταν και άμεσα από βρετανούς αξιωματούχους, αντικαταστάθηκε από μια πιο παρεμβατική στάση που καταδεικνύει το έντονο ενδιαφέρον της βρετανικής κυβέρνησης. Βέβαια, η παρέμβαση αυτή δεν εκδηλώθηκε με τη χρήση βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων για τη δυναμική καταστολή των στασιαστικών γεγονότων. Η σύμπραξη των βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων στις εκκαθαρίσεις στο στρατό και το Ναυτικό και η επιμονή της βρετανικής κυβέρνησης για επιβολή σκληρών ποινών στους στασιαστές οριοθετούν τη στάση της Βρετανίας στα γεγονότα του Ιουλίου, η οποία όμως δεν κατέληξε στην απόλυτη υιοθέτηση των πιο ακραίων ελληνικών κυβερνητικών αιτημάτων. Ωστόσο, η ύπαρξη μιας αριστερής οργάνωσης στον ελληνικό στρατό με δυνατότητα κινητοποίησης υπολογίσιμου αριθμού στρατιωτών, σε συνδυασμό με τη δράση του ΕΑΜ στην Ελλάδα αποτελούσε συνθήκη που έπρεπε να ληφθεί υπ' όψιν στον αναπροσδιορισμό της ευρύτερης βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα.

Ενώ οι επαφές ανάμεσα στην Ελλάδα και την ελληνική πραγματικότητα της Μέσης Ανατολής αυξάνονταν και η αναζήτηση της εθνικής ενότητας αποτελούσε εκπεφρασμένη επιδίωξη της ελληνικής κυβέρνησης, των κομμάτων και των αντιστασιακών οργανώσεων, η ίδρυση της ΠΕΕΑ τον Μάρτιο του 1944 υπήρξε καθοριστικό γεγονός για τις εξελίξεις, διότι υπονόμευε το εύρος και τη νομιμοποίηση της εξουσίας της ελληνικής κυβέρνησης. Το φιλοεαμικό κίνημα στη Μέση Ανατολή στάθμισε τα δεδομένα για την αντίδραση του στρατού στο κάλεσμα της ΠΕΕΑ προς την κυβέρνηση για συνεργασία. Η τελική απόφαση της εκδήλωσης του στρατού υπέρ της ΠΕΕΑ ελήφθη από την ΑΣΟ και τον ηγέτη της Γ. Σαλλά. Η συμμετοχή της ΕΑΣΔΟ του Μ. Κλαδάκη στην Επιτροπή που υπέβαλε το υπόμνημα στον Τσουδερό, δεν σηματοδοτούσε την ύπαρξη ενός ευρέως σχηματισμού, όπως στο κίνημα του 1943. Ο ρόλος που διαδραμάτισε ο Μ. Κλαδάκης και οι επιδιώξεις του είναι ένα ζήτημα που χρήζει εκτενέστερης διερεύνησης.

Το κίνημα του 1944 έλαβε τεράστιες διαστάσεις με τη συμμετοχή μονάδων του στρατού και του Ναυτικού. Ένα τμήμα της κυβέρνησης με επικεφαλής τον Σ. Βενιζέλο επέδειξε αρχικά διάθεση να ανταποκριθεί στα αιτήματα του στρατού και του ευρύτερου φιλοεαμικού κινήματος. Όμως, η βρετανική παρέμβαση υπήρξε πιο έντονη από το παρελθόν. Αρχικά, κατάφερε να μην διαλυθεί η κυβέρνηση πριν την άφιξη του Γεωργίου από το Λονδίνο και έπειτα διαμόρφωσε μια αδιάλλακτη τακτική προς τους στασιαστές. Η προσωπική εμπλοκή του Churchill στην ελληνική πολιτική και στρατιωτική κρίση αναδεικνύει το ενδιαφέρον της Βρετανίας για τις εξελίξεις και διαμόρφωσε την αδιάλλακτη βρετανική στάση. Η παρέμβαση του στρατού στην πολιτική και οι όροι που έθετε έρχονταν σε σύγκρουση με τους βρετανικούς πολιτικούς και στρατιωτικούς σχεδιασμούς. Η εξέγερση στο ελληνικό στράτευμα όχι μόνο έθετε εμπόδια στη συμμαχική πολεμική προσπάθεια, ιδίως με την εμπλοκή του ελληνικού Ναυτικού, αλλά αντιστρατευόταν και τη βρετανική στρατηγική επιλογή στήριξης του βασιλιά Γεωργίου και επιστροφής του στην Ελλάδα ως επικεφαλής μιας χώρας με συνταγματική μοναρχία και δημοκρατική κυβέρνηση.

Η επακόλουθη βίαιη καταστολή του κινήματος δεν επέφερε απλώς τη διάλυση των μονάδων του στρατού και τον αποκλεισμό τους από τις συμμαχικές επιχειρήσεις στην Ιταλία, αλλά οδήγησε χιλιάδες στρατιώτες και κατώτερους αξιωματικούς σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και στρατοδικεία. Ωστόσο, ήταν απαραίτητη και η αποκήρυξη του κινήματος από τον πολιτικό χώρο της αριστεράς. Αυτό συντελέστηκε κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου του Λιβάνου, στο οποίο

πρωταγωνίστησε ο νέος πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου. Η αντιπροσωπία της αριστεράς, που αποτελείτο από εκπροσώπους της ΠΕΕΑ, του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, δέχθηκε πιέσεις να αποκηρύξει ένα κίνημα «ολέθριο και επιβλαβές για τις εθνικές επιδιώξεις». Η αποκήρυξη του κινήματος από την αριστερά συνέβαλε και στην ευρύτερη ηθική απαξίωσή του που επιδιώχθηκε από την κυβέρνηση. Το κίνημα του 1944 αξιοποιήθηκε αριστοτεχνικά από τον Γ. Παπανδρέου προκειμένου να περιορίσει την ενισχυμένη διπλωματική θέση της ΠΕΕΑ, όπως προέκυπτε μετά τη διεύρυνσή της με εκπροσώπους του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου.

Η συγκρότηση ενός νέου ενιαίου εθνικού στρατού, προϋπέθετε την εκκαθάριση του στρατού από πυρήνες της αριστεράς. Οι εκκαθαρίσεις στο στράτευμα οδήγησαν στη συγκρότηση ενός νέου, περιορισμένου όμως σε έκταση, σχηματισμού, της ΙΙΙ ΕΟΤ, η οποία συμμετείχε στην κατάληψη του Ρίμινι στην Ιταλία, και μετά την επιστροφή της στην Ελλάδα έλαβε μέρος στις συγκρούσεις του Δεκεμβρίου του 1944.

Ο Ελληνικός Στρατός της Μέσης Ανατολής αποτέλεσε ένα πεδίο έντονης αντιπαράθεσης, καθώς η άσκηση ελέγχου σε αυτόν διεκδικήθηκε από όλους τους πολιτικούς χώρους. Σε όλες τις πλευρές ήταν απόλυτα σαφές πως ο στρατός μπορούσε να αξιοποιηθεί ως μέσο επιβολής πολιτικών επιδιώξεων.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

1. Δημοσιευμένες Πηγές

Βενιζέλος Σ., Ψηφιακό αρχείο Μουσείου Μπενάκη-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος».

Σπηλιωτοπούλου Μ.-Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371*, Αθήνα 2002, τ. 1 1940-1943.

Σπηλιωτοπούλου Μ.-Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371*, Αθήνα 2004, τ. 2 1944.

Τσουδερός Ε. Ι., *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Αθήνα 1990, 6 τ.

Χρήστου Θ., *Ο ρόλος των νέων στο μέτωπο, την κατοχή και την αντίσταση (1940-1944)*, Αθήνα 2017, τ. 2 Τα διπλωματικά τεκμήρια.

2. Απομνημονεύματα, Ημερολόγια και Εκθέσεις Συγχρόνων

Δραγούμης Φ. Σ., *Ημερολόγιο 1944 (Λίβανος- Κάιρο- Ιταλία - Απελευθέρωση)*, Αθήνα 2010.

Δραγούμης Φ. Σ., *Ημερολόγιο. Αλεξάνδρεια 1916*, Αθήνα 2020.

Ιωαννίδης Γ., *Αναμνήσεις. Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην εθνική αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα 1979.

Κανελλόπουλος Π., *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944. Ιστορική αναδρομή και κείμενα*, Αθήνα 1964.

Κανελλόπουλος Π., *Πώς εφθάσαμεν στην 21^η Απριλίου 1967. 1940-1944. Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1997.

Κανελλόπουλος Π., *Ημερολόγιο Κατοχής 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα 2021, 2 τ.

Κλαδάκης Μ., «Εκθεση για τα γεγονότα της Μέσης Ανατολής από τις 31 Μαρτίου 1944 έως τον Ιούνιο 1944», στο: Διακογιάννης Ε., *Οι ανυπότακτοι της Σύμης. Βρετανική κατοχή στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 2005, σ. 243-297.

Λέρνης Γ., *Απ' τον αγώνα του στρατού μας στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1984.

Πιππίδης Ι., «Εκθεσις επί των γεγονότων της ΙΙ Ελληνικής Ταξιαρχίας την 6^η Ιουλίου 1943», στο: Τ. Σακελλαρόπουλος, «Μια έκθεση για τον Ιούλιο του 1943 στη Μέση Ανατολή», *Αρχειοτάξιο*, τ. 4 (2002), σ. 97-106.

Ταμβακλής Γ., *Οδοιπορικό στη Μέση Ανατολή 1941-1945*, Αθήνα 2003.

Χριστοδούλου Γ., *Ελ Αλαμείν, Μέση Ανατολή, Μπάρντια. Η ιστορία ενός Αιγυπτιώτη Έλληνα στρατιώτη (1915-1966)*, Αθήνα 2002.

3. Διαδικτυακές Πηγές

<http://www.venizelosarchives.gr/tree.asp?mynode=4301&afterroot=%20~~%CE%9C%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF%20%CE%9C%CF%80%CE%B5%CE%BD%CE%AC%CE%BA%CE%B7>

http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/%CE%91%CE%99.039.JPG,

Β. Βιβλιογραφία

Αγγελόπουλος Α. Θ., *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2015.

Αθανασιάδης Γ., *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, Αθήνα 1994.

Alexander G. M., «Η κρίση αποστράτευσης του Νοεμβρίου 1944», στο: *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση (επιμ. Ιατρίδης Ι.)*, Αθήνα 1984, σ. 263-284.

Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1944. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995.

Βενέζης Η., *Εμμανουήλ Τσουδερός. Ο Πρωθυπουργός μάχης της Κρήτης*, Αθήνα 1966.

Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000.

Βερέμης Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα 2018.

ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Ο ελληνικός στρατός στη Μέση Ανατολή (1941-1945) (Ελ Αλαμείν-Ρίμνι-Αιγαίο)*, Αθήνα 1995.

Γουντχάουζ Κ., *Το Μήλον της Έριδος. Ελλάδα: Η παραγμένη δεκαετία [1940-1949]*, Αθήνα 2021.

Woodhouse C. M., *Ο Αγώνας για την Ελλάδα 1941-1949*, Αθήνα 2012.

Woodhouse C. M., «Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο και η σχέση του με τη Βρετανία», στο: *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση* (επιμ. Ιατρίδης Ι.), Αθήνα 1984, σ. 145-176.

Γρηγοριάδης Σ. Ν., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, Αθήνα 2011, τ. 2.

Διβάνη Λ., *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-1944*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.

Διβάνη Λ., «Η κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου και το κίνημα της Μέσης Ανατολής», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου, τ. 1*, (επιμ. Παπαγεωργίου Σ.), Αθήνα 1992, σ. 353-363.

Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα 1981, 2 τ.

Καραγιάννης Γ., *1940-1952 Το δράμα της Ελλάδος. Έπη και αθλιότητες*, χ. τ., χ. χ.

Καραμπελιάς Γ., *Ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων στην πολιτική ζωή της Τουρκίας και της Ελλάδας. Συγκριτική ανάλυση των μεταπολεμικών στρατιωτικών επεμβάσεων 1945-1980*, Αθήνα 1998.

Κατσικόστας Δ. Α., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία 1941-1944 – Οργάνωση, πολεμικές αποστολές και κινήματα στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 2015.

Κατσώτας Π., *Η δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα 1981.

Κιτροέφ Α., «Η Ελληνική Παροικία στην Αίγυπτο και ο 2^{ος} Παγκόσμιος Πόλεμος. Η περίπτωση του Εθνικού Απελευθερωτικού Συνδέσμου», στο: *Μνήμων*, τ. 9 (1984), σ. 1-32.

Κιτροέφ Α., «Η βρετανική πολιτική και το κίνημα στη Μέση Ανατολή», στα: *Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου «Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση»* (επιστ. επιμ. Φλάισερ Χ.- Σβορώνος Ν.), Αθήνα 1990, σ. 541-552.

Κολιόπουλος Ι., *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Αθήνα 2009.

Κουσίδου Ν. Α., *Ο Γιάννης Σαλλάς στις απραπούς της Ιστορίας. Μέση Ανατολή 1941-1945 – Σάμος 1947-1949*, Αθήνα 2019.

Μαθιόπουλος Β., «Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής», στα: *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου «Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση»* (επιστ. επιμ. Φλάισερ Χ.- Σβορώνος Ν.), Αθήνα 1990, σ. 248-257.

Μακριδάκης Γ., *Συρματένιοι, Ξεσυρματένιοι, όλοι. Χιώτες πρόσφυγες και στρατιώτες στη Μέση Ανατολή. Αφηγήσεις 1941-1946*, Αθήνα 2010.

Μανέτας Ι., *Μαχόμενη Ελλάς. Μέση Ανατολή 1942-1945*, Αθήνα 1979, τ. 1.

Μιχαηλίδης Ι., *Παιδιά του Οδυσσέα. Έλληνες πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική (1941-1946)*, Αθήνα 2017.

Μπούρας Β., «Η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, Ελεύθερη Ελλάδα 1944», στα: *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου «Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση»* (επιστ. επιμ. Φλάνσερ Χ.- Σβορώνος Ν.), Αθήνα 1990, σ. 327-335.

Μπράτσος Ν., *Αιγαιοπελαγίτες πρόσφυγες στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Τουρκία- Μέση Ανατολή-Αφρική-Κύπρος) Μια οδύσσεια επιβίωσης μέσα από αφηγήσεις των πρωταγωνιστών*, Αθήνα 2017.

Νεφελούδης Β., *Έλληνες πολεμιστές στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1945.

Νεφελούδης Β., *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1981, 2 τ.

Νταλαχάνης Α., *Ακυβέρνητη παροικία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο, από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο 1937-1962*, Ηράκλειο 2016.

Ξηραδάκη Κ., *Σελίδες από τον αντιφασιστικό αγώνα στη Μέση Ανατολή 1941-1944*, Αθήνα 1996.

Παπανδρέου Γ., *Η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα 2009.

Παπαστράτης Π., «Διπλωματικά παρασκήνια της υπογραφής της στρατιωτικής συμφωνίας Βρετανίας-Ελλάδας στις 9 Μαρτίου 1942», στο: *Μνήμων*, τ. 7 (1979), σ. 174-182.

Παπαστράτης Π., «Οι κυβερνήσεις εξορίας ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (επιστ. επιμ Χατζηιωσήφ Χ.-Παπαστράτης Π.), Αθήνα 2007, τ. 3 - μέρος 1^ο, σ. 197-259.

Πετράκη Μ., *Ρίμινι, η λησμονημένη νίκη. Η συμμετοχή της Ελλάδας στις συμμαχικές επιχειρήσεις στην Ιταλία, 1944*, Αθήνα 2022.

Πετρόπουλος Ι. Α., «Τα ελληνικά παραδοσιακά κόμματα κατά την περίοδο της Κατοχής», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση* (επιμ. Ιατρίδης Ι.), Αθήνα 1984, σ. 55-67.

Πετροπούλου Ι., «Έλλη Παπαδημητρίου (Σμύρνη 1906-Αθήνα 1993): από την μαρτυρία του ενός στην μαρτυρία των πολλών», στο: *Αρχειοτάξιο*, τ. 4 (2002), σ. 68-94.

Πολίτης Α., *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος*, Αλεξάνδρεια-Αθήνα 1928, τ. Α.

Πυρομάγλου Κ., *Ο Δούρειος Ίππος. Η εθνική και πολιτική κρίση κατά την κατοχή*, Αθήνα 2013.

Ράππας Λ., «Πώς και γιατί και από ποιους πραγματικά διαλύθηκαν οι ένοπλες δυνάμεις στη Μέση Ανατολή», στο: *αντί*, τχ. 22 (1975), σ. 25-27.

Ράππας Λ.-Χατζηαγγελής Β., *Το όγδοο Τάγμα. Πώς και γιατί και από ποιους διαλύθηκαν οι Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις στη Μέση Ανατολή (1943-1944)*, Αθήνα 1994.

- Ριζάς Σ., *Απ' την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, Αθήνα 2011.
- Ριζάς Σ., «Ο αστικός πολιτικός κόσμος και τα Δεκεμβριανά», στα: *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τ. 4, Αθήνα 2016, σ. 113-139.
- Richter H., *1936-1946 Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, 2 τ.
- Richter H., *Η Ιταλο-Γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδας*, Αθήνα 1998.
- Ρούσος Π., *Η Μεγάλη Πενταετία*, Αθήνα 1976, 2 τ.
- Σακελλαρόπουλος Τ., «Οι Ένοπλες Δυνάμεις. Συμμαχίες και διχασμοί στη Μέση Ανατολή, 1941-1944», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 8, σ. 169-178.
- Σακελλαρόπουλος Τ., «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα (επιστ. επιμ. Χατζηιωσήφ Χ.-Παπαστράτης Π.)*, Αθήνα 2007, τ. 3-μέρος 1^ο, σ. 285-367.
- Σακελλαρόπουλος Τ., «Μέση Ανατολή, Λίβανος, Απελευθέρωση: η οδός προς την εμφύλια σύγκρουση στην Αθήνα μέσα από τα βήματα του Ελληνικού Στρατού», στο: *Δρόμοι του Δεκεμβρίου. Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944 (επιμ. Σφήκας Θ., Χασιώτης Α., Μιχαηλίδης Ι.)*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 137-155.
- Σφήκας Θ., *Το «χωλό άλογο». Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Αθήνα 2007.
- Τσίρκας Σ., «Η πνευματική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή», στην: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88 (1962), σ. 480-501.
- Τσουδερός Ε., *Ελληνικές Ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1945.
- Τσουδερός Ε., *Διπλωματικά παρασκήνια 1941-1944*, Αθήνα 1949.
- Τρίμη-Κύρου Κ., «Αίγυπτος και Μαύρη Αφρική. Οι Ελληνικές παροικίες 1922-1940», στην: *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 337-350.
- Τρίμη-Κύρου Κ., «Ελληνικές Παροικίες. Αίγυπτος 1940-1949» στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 8, σ. 351-362.
- Φλάισερ Χ., *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Αθήνα χ. χ., 2 τ.
- Χαρατσής Σ., *1023 Αξιωματικοί και 22 Κινήματα*, Αθήνα 1985, 2 τ.
- Χατζηβασιλείου Ε., «Ο Αγώνας στο εξωτερικό 1941-1944. Οι εξόριστες κυβερνήσεις», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2000, τ. 16, σ. 72-86.

Χατζηβασιλείου Ε., «Η πτώση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1936», στο: *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας* (Βλαχόπουλος Σ.- Χατζηβασιλείου Ε.), Αθήνα 2018, σ. 171-198.

Χατζής Θ., *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Αθήνα 1983, τ. 2.

Χιωτάκης Γ., *Πολιτικές θύελλες 3. Ελληνικό αντιφασιστικό κίνημα στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1981.

Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη νεότερη ελληνική ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' παγκόσμιο πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001.

Alexander G. M., *The Prelude to the Truman Doctrine: British Policy in Greece 1944-1947*, Οξφόρδη 1982.

Clogg R., «The Greek Government-in-Exile 1941-4», στο: *The International History Review*, τ. 1 v. 3 (1979), σ. 376-398.

Fleischer H., «The “anomalies” in the Greek Middle East Forces, 1941-1944», στο: *Journal of the Hellenic Diaspora*, τ. 5 v. 3 (1978), σ. 5-36.

Iatrides J. O., «Rival Visions: the Government in Exile and the Resistance Movement April 1941-April 1944», στα: *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τ. 1 (2008), σ. 207-234.

Malakasses J. T., «The Navy and its Officer Corp in the Decade of the Thirties and up to the Eve of the Greco-Italian War», στο: *Δωδώνη*, τ. 21 (1992), σ. 93 - 132.

Papastratis P., *British policy towards Greece during the Second World War 1941-1944*, Νέα Υόρκη 2008.

Stavrianos L. S., «The mutiny in the Greek armed forces, April 1944», στο: *The American Slavic and East European Review*, τ. 9 v. 4 (1950), σ. 302-311.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη διερευνά το ρόλο του Ελληνικού Στρατού Μέσης Ανατολής στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου. Η συγκρότησή του ως κεντρική επιλογή της εξόριστης Κυβέρνησης υπέκρυπτε ένα έντονο πολιτικό υπόβαθρο και προσδιορίστηκε από ένα πλέγμα παραγόντων. Η κρίση στο στράτευμα το 1943 επανέφερε τις παρεμβάσεις του στρατού στην πολιτική αλλά και το φιλελεύθερο πολιτικό χώρο στην εξουσία. Κορύφωση των στρατιωτικών παρεμβάσεων υπήρξε το κίνημα του 1944 μετά την ίδρυση της ΠΕΕΑ στην Ελλάδα. Η καταστολή του κινήματος ως αποτέλεσμα των διαφοροποιημένων συνθηκών επηρέασε τις πολιτικές διαβουλεύσεις που αποσκοπούσαν στην επίτευξη της εθνικής συνεννόησης με προοπτική την Απελευθέρωση.